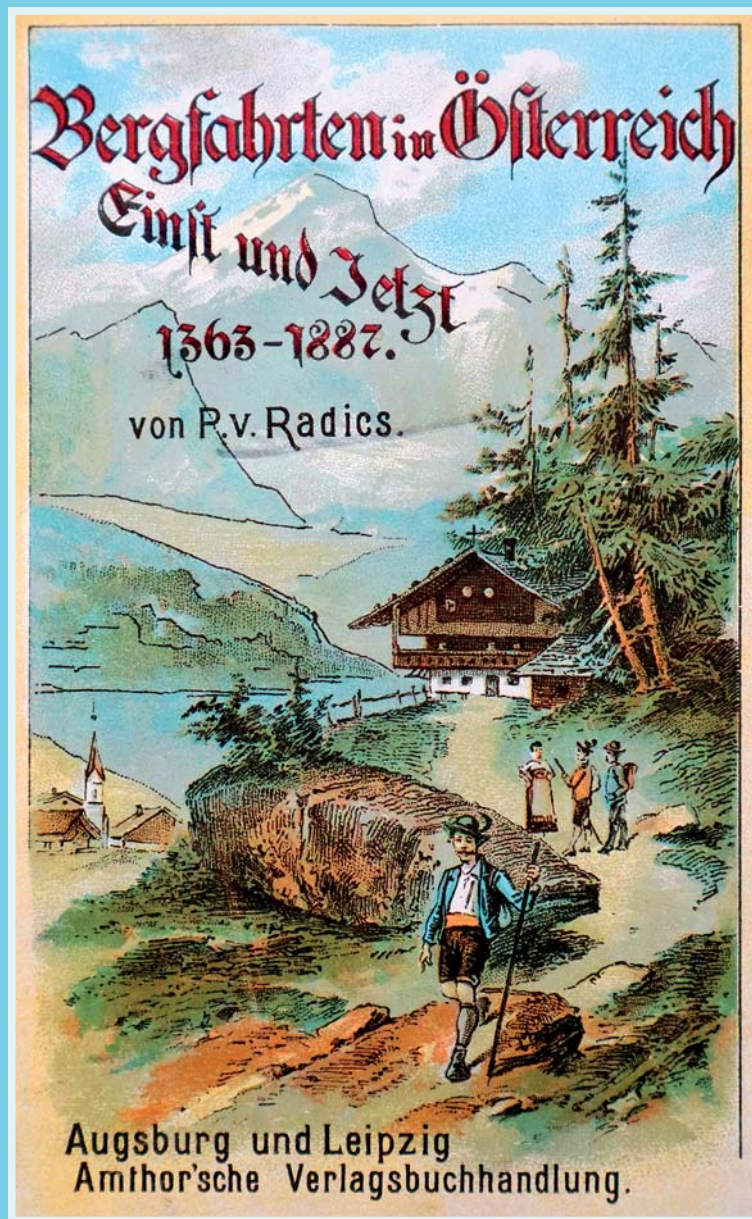

2 KRONIKA 2020 68

68
2020

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2020, letnik 68, številka 2

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

1. junija 2020

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober/ October 2020

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gasperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Peter Radics: Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887.
Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888 (Narodni muzej Slovenije).

Na zadnji strani/ Back cover: Detajl poslikave t. i. viteške dvorane v prvem nadstropju župnišča
v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl) / Detail of the painting in the so-called Knight's Hall
on the first floor of the parish house in Velika Nedelja (photo: M. Kemperl).

KAZALO

Razprave

Metoda Kemperl:	Baročno župnišče v Veliki Nedelji. Načrta Jožefa Hofferja za prezidavo167
Patrizia Farinelli:	Od Danteja do Casanove. Italijanske knjige v Zoisovi knjižnici.....181
Tanja Gomiršek:	Oljkarstvo v Goriških brdih od novega veka do pozebe leta 1929191
Miha Šimac:	Iz življenja pozabljenega mecena. Oporoka Vencija Arka (1826–1901).....207
Robert Devetak:	Začetki in razvoj telefona na Goriškem in Gradiškem do prve svetovne vojne217
Marija Mojca Peternel:	Planinski vodniki po slovenskem gorskem svetu od druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne227
Tina Potočnik, Tanja Simonič Korošak:	Arkade na Navju. Monumentalna pokopališka arhitektura 19. stoletja in Plečnikova predelava241
Jelka Piškurić:	Začetki zapora na izanskem gradu (1946–1956)257
Barbara Vodopivec:	Zakonodajni in institucionalni okvir transferjev predmetov kulturne dediščine v povojni Jugoslaviji273
Andrejka Ščukovt, Katja Kosič:	Vas Slapnik v Goriških brdih.....293

Po razstavah

<i>Žele(z)na dama. Kneginja s Kapiteljske njive (Petra Stipančič)307</i>
--

Jubilej

<i>Šestdeset let Marte Verginella (Katarina Keber in Irena Selišnik)311</i>

Ocene in poročila

Martin Bele: Pogumni vojaki in zviti politiki. Boji in spletke spodnještajerskih plemičev v 13. stoletju (<i>Matjaž Bizjak</i>)315
Lilijana Žnidaršič Golec: Kariere duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. Vzvodi, okoliščine, (samo)prezentacija (<i>Matjaž Ambrožič</i>)316

Drago Kolenc: Grajska gospoda iz raja na Krasu. Pivški graščini Ravne in Šilentabor (<i>Igor Gardelin</i>)	317
Jurij Perovšek: Slovenci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes (<i>Ivan Smiljanič</i>)	319
Matjaž Grahornik: Dvorec Mala Loka. Sledi časa in lastnikov (<i>Boris Golec</i>)	322

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 72.034.7:726.9(497.412Velika Nedelja)

Prejeto: 16. 1. 2020

Metoda Kemperl

red. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva pl. 16, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: metoda.kemperl@pef.uni-lj.si

Baročno župnišče v Veliki Nedelji

Načrta Jožefa Hofferja za prezidavo

IZVLEČEK

V članku je obravnavano baročno župnišče v Veliki Nedelji, ki je najbolj razkošno in najbolj arhivsko dokumentirano baročno župnišče v Sloveniji. Obravnavana je baročna prezidava in nadzidava ter načrti zanjo. 4 x 8-osna enonadstropna stavba je ena od štirih stavb, ki oblikujejo urbani del naselbine ter stojijo zahodno od cerkve in gradu. Načrta zanjo je izdelal najpomembnejši poznobaročni spodnještajerski arhitekt Jožef Hoffer, gradili so jo med letoma 1749 in 1751, kmalu zatem (še v 18. stoletju) pa so nekatere sobe tudi poslikali. Ohranjena Hofferjeva načrta utrjujejo atribucije drugih njemu pripisanih posvetnih stavb, kot so Hofferjeva hiša v Mariboru in dvorci Gornja Bedekovčina, Zgornja Polskava ter Jareninski dvor.

KLJUČNE BESEDE

Velika Nedelja, poznobaročna arhitektura, župnišče, Jožef Hoffer, gradbeni načrti, profana arhitektura, nemški viteški red

ABSTRACT

BAROQUE PARISH HOUSE IN VELIKA NEDELJA. JOŽEF HOFFER'S REBUILDING PLANS

The article discusses the Baroque parish house in Velika Nedelja, the most luxurious and archivally documented parish house in Slovenia. The discussion focuses on its Baroque rebuilding and extension as well as plans for it. The 4x8 axial single-storey architecture is one of the four buildings that form the urban part of the settlement standing to the west of the church and the castle. The plans for it were drawn by the most important late-Baroque architect from Lower Styria, Jožef Hoffer. The parish house was built between 1749 and 1751, and soon after that (still in the eighteenth century), most rooms on the first floor were painted. Hoffer's preserved designs reinforce the attributions made regarding other secular buildings that are attributed to him, such as Hoffer's house in Maribor, the mansions Gornja Bedekovčina, Zgornja Polskava, and the Jarenina manor.

KEY WORDS

Velika Nedelja, late-Baroque architecture, parish house, Jožef Hoffer, construction designs, profane architecture, Teutonic Order

Uvod

Monumentalnih župnišč z izrazitejšimi baročnimi ali poznobaročnimi arhitekturnimi elementi oziroma dekoracijo je v Sloveniji izredno malo. To je razumljivo, saj so bivališča za duhovnike večinoma prezidali ali na novo postavili po veliki reformi župnijske organizacije leta 1782, torej tik ob koncu 18. ali v prvi polovici 19. stoletja, ko so še vedno ustanavljali lokalije in vikariate. Pred tem so bila župnišča večinoma pritlična, manj prostorna, nekatera celo lesena. Redka so velika župnišča, ki so v jedru še srednjeveška, kot na primer v Radovljici, Laškem in Slovenskih Konjicah. Nekatera zanimiva baročna pa so že podrla, kot na primer v Dolnji Košani. V 19. stoletju sezidana oziroma povečana mogočna župnišča danes neredko samevajo ali pa so jih preuredili v knjižnice, občinske upravne stavbe, domove za ostarele ali hotele, včasih pa v njih poteka tudi pouk, ko krajevno šole bodisi prenavljajo ali je neuporabna zaradi naravne nesreče. V 19. stoletju, ponekod še globoko v 20. stoletje, so bila župnišča poleg cerkve in šole najbolj monumentalne stavbe v kraju, zato so še danes ponekod na podeželju pomembne urbanistične dominante.

O arhitektih oziroma gradbenih mojstrih, ki so gradili župnišča na Slovenskem, vemo izredno malo. Do leta 1782 je teh podatkov manj, po cerkveni reformi pa jih je več, saj je za to obdobje ohranjenih precej več arhivskih virov. V tem času župnišča in cerkve niso smele biti več okrašene, cene gradenj pa so bile strogo nadzorovane.¹ Največ podatkov o gradnji župnišč smo doslej zbrali za slovensko Štajersko v drugi polovici 18. stoletja. Celjski mestni zidarski mojster Karel Lipuš (1715–1771) je leta 1766 prezidal beneficijno hišo v Celju, leto pozneje pa župnišče v Gotovljah.² Njegov delavniški naslednik Leopold Tušinger (1735–1815), ki je prav tako opravljal službo celjskega mestnega zidarskega mojstra, je leta 1763 sezidal župnišče v Sv. Miklavžu nad Laškem, med letoma 1772 in 1776 je gradil cerkveno hišo pri cerkvi sv. Jožefa nad Celjem, leta 1776 pa je s tesarjem Janezom Kruhom sezidal novo kaplanijo v Šmartnem v Rožni dolini.³ Po reformi je Leopold Tušinger med letoma 1787 in 1794 s prekinitvijo zgradil pritlično župnišče v Polju ob Sotli, leta 1797 pa je izdelal načrt in predračun za gradnjo župnišča na Vranskem, ki ga pozneje sicer niso gradili po njegovih načrtih. Leta 1807 je obnovil župnišče v Rečici ob Savinji, naslednje leto pa izdelal načrt in predračun za župnišče župnije Sv. Mihael pri Šoštanju in ga naslednje leto tudi postavil.⁴ Slovenjgraški mestni zidarski mojster Janez Franc Messiner (ok. 1745–1820) je leta 1775

popravljal župnišče v Šentjanžu pri Dravogradu ter med letoma 1786 in 1788 povečal župnišče v Sentilju pod Turjakom.⁵ Celjski okrožni inženir Andrej Jernitz (om. 1786–1803) je leta 1791 izdelal načrt za hišo kurata v Stopercah, leta 1794 pa izdal predračun za popravilo župnišča na Stražah pri Radmirju in 1801 za lokalno kaplanijo pri Sv. Jerneju.⁶ Vsa ta dela so bodisi precej utilitarnega značaja bodisi so bila prezidana ali pa niso več ohranjena.

Župnišča sta načrtovala oziroma gradila tudi oba najpomembnejša mariborska arhitekta Jožef Hoffer in Janez Nepomuk Fuchs. Hoffer (1706?–1762) je leta 1756 izdelal specifikacijo stroškov zidarskih in drugih del za prezidavo župnišča v Laporju,⁷ naslednjega leta pa je izrisal načrt za dozidavo in prezidavo župnišča v Hočah ter izdelal specifikacijo zidarskih in drugih stroškov. Na tem načrtu je predvidel fasadiranje z lizenami, dekorirane okenske okvirje in posebej bogato dekoriran portal. Župnišče je prezidal njegov naslednik Janez Nepomuk Fuchs (1727–1804), ki je načrte upošteval le delno, na okenskih okvirjih pa je uporabil zase značilno dekoracijo.⁸ Leta 1766 je narisal tudi povsem utilitaren načrt za vikariatno hišo na Vurberku.⁹ Med letoma 1774 in 1776 je popravil župnišče v Rogatcu, ki pa je bilo pozneje še enkrat prezidano.¹⁰ Pripisano mu je leta 1780 zgrajeno župnišče v Šentjurju pri Celju, saj kaže zanj značilno drobno dekoracijo okenskih okvirjev.¹¹ Po letu 1773 je izdelal predračun za prezidavo župnišča v Selnici ob Dravi,¹² med letoma 1788 in 1791 pa je zgradil župnišče na Zgornji Velki. Leta 1787 je izdelal načrt za postavitev župnišča v Ožbaltu ob Dravi, naslednje leto pa načrt za novogradnjo župnišča v Framu,¹³ ki so ga zgradili leta 1797. Zanimivo je, da je načrt popolnoma brez dekoracije, izvedena stavba ima lizene, okni v mansardnem delu pa imata drobno štukirano dekoracijo. Leta 1790 je izrisal načrt za postavitev župnišča v Svetinju pri Ljutomeru,¹⁴ naslednje leto pa je izdelal načrt za hišo kurata v Stopercah.¹⁵

Hofferjev načrt za nadzidavo in prezidavo župnišča v Hočah je torej edini do sedaj znan baročni načrt župnišča z izrazitejšo členitvijo in dekoracijo. Ta je bil pri prezidavi tudi deloma upoštevan.

Po velikosti, členitvi in dekoraciji fasade in zaradi fresk v notranjščini med še baročnimi gotovo izstopa župnišče v Veliki Nedelji, ki še ni doživelo umetnostnozgodovinske obravnave. Jože Curk ga je opisal v topografskem gradivu občine Ormož, kjer je

⁵ Prav tam, str. 46.

⁶ Prav tam, str. 47.

⁷ Prav tam, str. 52; StLA, GSTA, Fasc. 541.

⁸ Kemperl, *Korpus*, str. 52; Kemperl, Načrt, str. 279–286.

⁹ Kemperl, *Korpus*, str. 53; StLA, GSTA, Fasc. 418/9.

¹⁰ Kemperl, *Korpus*, str. 53.

¹¹ Prav tam, str. 54.

¹² Prav tam, str. 118.

¹³ Prav tam, str. 54.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹ Benedik, *Organisierung*, str. 22–25.

² Kemperl, *Korpus*, str. 43. V seznam so vključeni mojstri, ki so živeli in delali pretežno v drugi polovici 18. stoletja.

³ Prav tam, str. 44.

⁴ Prav tam, str. 45.

Pogled na glavno fasado župnišča v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl).

Pogled na stransko fasado župnišča v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl).

tudi zapisal, da je bilo župnišče zgrajeno med letoma 1749 in 1751 ter leta 1838 v notranjščini popravljeno.¹⁶ Na kratko je omenjeno v *Korpusu poznobaroč-*

ne sakralne arhitekture na slovenskem Štajerskem leta 2007 kot možno delo ptujskega mestnega zidarskega mojstra Simona Janeza Plimmicha,¹⁷ istega leta pa je Igor Sapač župnišče postavil v bližino mariborskega arhitekta Jožefa Hofferja.¹⁸ Omenjeno je še v knjigi *Prepovedane freske* iz leta 2014, v kateri je Janko Štampar predstavil vse odkrite in restavrirane freske, saj je bila večina od njih to tedaj skrita pod beležem.¹⁹

¹⁶ Curk, *Kulturni spomeniki*, str. 23. Curk je podatek o času gradnje črpal iz kratkega zapisa v župnijski kroniki. Kratki zapis je ponovil še večkrat, s tem da je navedel napačno lokacijo fresk z upodobitvijo grških bogov (Curk, *Ormož*, str. 22; Curk, *Razvoj urbanih naselbin*, str. 65; Curk, *O samostanih*, str. 143). Po Curku sta letnico nastanka ponovila še Metod Krajnc (Krajnc, *Velika Nedelja*, str. 8) in Emilijan Cevc (Cevc, *Umetnostnozgodovinska pričevalnost*, str. 60). Župnišče je omenjeno tudi v umetnostnem vodniku po Sloveniji (Šumi, *Slovenija*, str. 118).

¹⁷ Kemperl, *Korpus*, str. 59, 60, brez slogovne analize.

¹⁸ Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 242, brez slogovne analize.

¹⁹ Štampar, *Prepovedane freske*.

V Centralnem arhivu Nemškega reda na Dunaju (Deutschordenszentralarchiv) je o gradnji župnišča ohranjene nekaj dokumentacije in načrtov, tako da lahko kar dobro rekonstruiramo baročno fazo gradnje.²⁰

Velikonedeljsko župnišče je ena od štirih stavb, ki oblikujejo urbani del naselbine ter stojijo zahodno od cerkve in gradu. Poleg župnišča so to velika enajstosna dvonadstropna šola iz leta 1895, ki stoji na isti strani ceste kot župnišče, ter dve malenkost manjši enonadstropni trgovski hiši na drugi strani.²¹

Zgodovina velikonedeljske župnije

Župnija v Veliki Nedelji je povezana s prihodom vitezov nemškega viteškega reda na to območje, ki je bilo pred tem neposeljeno. Salzburški ministerial Friderik Ptujski, ki je to mejno območje varoval pred Ogri, je leta 1190 na pomoč poklical nemški viteški red. Na griču, kjer se Pesnica izliva v Dravo, naj bi vitezi na veliko noč leta 1199 premagali Ogre, zato so kraj poimenovali Velika Nedelja. V zahvalo za pomoč je Friderik Ptujski naslednje leto tu ustanovil zemljiško gospodstvo in dal na griču postaviti komendo nemškega viteškega reda s hospitalom Device Marije. Ustanovi je podaril pol desetine ter ji predal cerkev in patronat nad župnijo. Leta 1236 je salzburški škof Eberhard II. ta patronat tudi potrdil. Že leta 1219 je imela komenda svojega komturja in župnika Ditriha. Posest vitezov je v srednjem veku naraščala in tako je v osemdesetih letih 15. stoletja merila skoraj 20.000 oralov. Poleg gospodov Ptujskih in njihovih sorodnikov so komendi bogate posesti poklajnale tudi druge štajerske viteške družine. Tako je fevdalna posest obsegala skoraj celoten del vzhodnih Slovenskih goric ter ravninske predele ob Dravi in Pecnici.²²

Točnega leta ustanovitve cerkve v Veliki Nedelji ne poznamo, vsekakor pa je to bila zadnja pražupnija med Dravo in Muro, ki je nastala okrog leta 1200 in je prvotno obsegala celoten nekdanji ormoški sodni okraj. Že v srednjem veku so se od nje osamosvojile župnije Ormož, Središče in Sv. Miklavž, v novem veku pa Polenšak, Sv. Lenart, Svetinje in Sv. Tomaž.²³ Dušnopastirsko delo so tu križniki iz

Velike Nedelje opravljali sami ali s pomočjo svetne duhovščine.²⁴

Nekaj podatkov o duhovnikih in njihovih zadolžitvah v 18. stoletju lahko razberemo iz poročila in vizitacij arhidiakonata v Strassgangu, kamor je takrat spadala Velika Nedelja.²⁵ Leta 1739 je v velikonedeljski župniji živelo 4485 ljudi,²⁶ zato je imela poleg župnika še dva kaplana. To so bili župnik Anton Tadej Miklaus, doma s Prevalj na Koroškem, ki je bil križnik, in kaplana Pankracij Rebernik iz Kamnice pri Mariboru ter Jožef Perne iz Sevnice, ki je bil prav tako križnik. Maševali so ob nedeljah in praznikih s pridigo, zvečer pa so imeli tudi večernice. Katehezo so v zimskem času opravljali ob nedeljah pred mašo ali v popoldanskem času, poleti pa po raznih krajih v župniji.²⁷ Leta 1760 je bilo stanje podobno: v župniji je živelo 4445 ljudi, na župniji sta prebivala župnik Karel Perne, križnik, doma iz Krškega, in kaplan Francišek Žagar, doma iz Kamnika, pomagal pa jima je še eden od miklavških kaplanov. Maše so opravljali ob nedeljah in praznikih, in sicer tako, da je bila zjutraj ob sedmih ali osmih tiha maša, ob devetih pa peta s pridigo. Veronauk je bil ob nedeljah popoldne. Župnik je vodil matične knjige, skrbeti pa je moral še za pet revežev, saj je k župniji sodila tudi oskrbnišnica.²⁸ Leta 1773 so bili na župniji že trije pomočniki. Župnijo je upravljal križnik Jurij Gojmerec iz Metlike, kaplana sta bila Jurij Hobljaj iz Čakovca in Matija Karin iz Vinice, supernumerarij pa Jožef Reiserberger iz Ljutomera.²⁹ Ob preureditvi župnij leta 1782 je vanjo spadalo 49 vasi s 1185 družinami in 5919 prebivalci.³⁰ Dva velikonedeljska župnika iz 18. stoletja poznamo celo po portretih, ki sta nekdanj visela v cerkvi v Veliki Nedelji. Maksimilijan Kreiner, ki je bil tu župnik med letoma 1694 in 1719,³¹ se je dal portretirati leta 1706, ko je bil star 46 let,³² nadžupnika in križnika Tomaža Hrovatina (1719–1730)³³ pa je slikar Jakob Michl portretiral leta 1727.³⁴ Torej je že vsaj leta 1739 v župnišču prebivalo

²⁴ Prav tam, str. 82.

²⁵ Prav tam, str. 87. Seznam župnikov in kaplanov od leta 1644 do leta 1987 je pripravil Anton Ožinger (Ožinger, *Križniška župnija*, str. 30–44).

²⁶ Upoštevani niso otroci, ki še niso prejeli obhajila.

²⁷ Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 87; Mlinarič, *Župnije na slovenskem Štajerskem*, str. 377.

²⁸ Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 88; Mlinarič, *Župnije na slovenskem Štajerskem*, str. 203, 204.

²⁹ Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 91, 92; Mlinarič, *Župnije na slovenskem Štajerskem*, str. 317.

³⁰ Ljubša, *Preureditev župnijskih mej*, 1925, str. 36, 37.

³¹ Ožinger, *Križniška župnija*, str. 38.

³² Mesesnel, *Razstava portretnega slikarstva*, str. 8.

³³ Ožinger, *Križniška župnija*, str. 38.

³⁴ Mesesnel, *Razstava portretnega slikarstva*, str. 16. Oba portreta hrani Pokrajinski muzej Ptuj Ormož (za podatek se zahvaljujem dr. Branku Vnuku, kustosu muzeja). Tretji portret, ki je nekdanj visel v cerkvi v Veliki Nedelji in kaže dekana Janeza Nepomuka Reitzta (1779–1806) (Ožinger, *Križniška župnija*, str. 38) pri 55 letih in je nastal leta 1792 (Mesesnel, *Razstava portretnega slikarstva*, str. 17), pa trenutno ni v razvidu.

²⁰ DOZA, *Ballei Österreich, Großsontag*, 201/1. Župnišče nareč med letoma 1749 in 1750 ni bilo sezidano, kot je zapisal Curk (gl. opombo 16), ampak so starejšo stavbo na tem mestu prezidali in nadzidali.

²¹ V večji od njiju je bila na začetku 20. stoletja gostilna Mikl (Curk, *Kulturni spomeniki*, str. 23). Hiši sta lepo vidni na dopisnici iz leta 1916, ki jo hrani Muzej krščanstva na Slovenskem (inv. št. 510:STI;0005280). Dostopno na <https://museu.ms/collection/object/233027/velika-nedelja-grossontag>, 20. 6. 2019.

²² Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 81, 82; Mavrič Žižek, *Velika Nedelja*, str. 210.

²³ Za natančnejši obseg župnije gl. Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 83.

Detajl glavne fasade župnišča v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl).

več duhovnikov, gotovo skupaj s kuharico in služinčadjo. Če je bil župnik križnik, bi lahko celo domnevali, da je stanoval v gradu, ne glede na to pa sta v župnišču morala prebivati kaplana. Zato je razumljivo, da so leta 1749 obstoječe župnišče znatno povečali in prezidali. Večje župnišče je upravičilo potrebo tudi leta 1785, ko je bila tu ustanovljena dekanija.³⁵

Opis župnišča

Župnišče v Veliki Nedelji je velika, delno podkletena enonadstropna stavba z zelo visoko štirikapnico.

Glavna (vzhodna) fasada je osemosna.³⁶ Pritličje je členjeno s petimi (na desni strani) oziroma šestimi (na levi strani) rahlo izstopajočimi horizontalnimi pasovi. V tretji osi z leve je kamnit konzolast pravokoten portal, v prvi osi z desne pa preprost pravokoten portal. Okna imajo štukirane ušesaste okvirje s temenskimi kamni. V nadstropju so med okni po en ali po dva stilizirana pilastra. Ti imajo namreč baze in kapitole le nakazane, pod kapiteli pa imajo traka-

³⁵ Mavrič Žižek, *Velika Nedelja*, str. 210.

³⁶ Zahvaljujem se priorju Janku Štamparju, ki mi je velikodušno razkazal župnišče in mi priskrbel skenirane načrte iz arhiva, ter Luku Vidmarju za skrbno pregledano besedilo in dobrodošle pripombe.

Pogled v vogal t. i. viteške dvorane v prvem nadstropju župnišča v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl).

sto ornamentiko z zvončkom spodaj. Pilastrji slonijo na gredi, ki ločuje pritličje od nadstropja, podpirajjo pa rahlo profilirano ogredje. Vsako okno ima zgoraj profilirano ravno čelo, spodaj pa visoko blazinsto ploščo, na kateri je simetrična trakasta in vitičasta ornamentika z zvončki. Na strehi je na tej strani preprosto strešno okno. Prav tako kot glavna fasada je členjena in dekorirana tudi 4-osna južna fasada, ki gleda proti cerkvi oziroma pozneje zgrajeni šoli. Zahodna in severna fasada nista ne členjeni ne dekorirani. Na desni strani od glavne fasade je zid, ki zamejuje cesto in dvorišče. Na dvorišču so danes garaže in večnamenska dvorana. Vhodna veža župnišča je obokana z visokim zrcalnim obokom. Ravni del stropa je zamejen s paličasto profiliranim štukiranim okvirjem. Po stenah teče prav tak profiliran zidec, ki se prilagaja vratnim odprtinam. Levo od veže je preprosta ravno stropna soba, kjer je danes župnikova pisarna, za njo pa je še ena preprosta soba. Desno od veže je soba z visokim zrcalnim obokom, ki služi za jedilnico. Usločeni del oboka je na vseh straneh okrašen s plitvo trakasto štukaturo. Za jedilnico je kuhinja, v katero je dostop s hodnika in ki je banjasto obokana, poleg nje in poleg jedilnice pa sta banjasto obokani shrambi. Na zadnji strani veže je stopnišče, ki vodi v klet in nadstropje, poleg je stranišče. Na skrajni desni je enoosni prizidek, ki ima v pritličju poseben vhod s stopniščem, ki vodi v bivšo kaplanoovo sobo v nadstropju, za njim pa hodnik, ki vodi na dvorišče. Klet je sestavljena iz velike kleti na desni strani in treh manjših prostorov na levi. V nadstropju po stopnišču najprej pridemo v dvorano, ki danes služi kot knjižnica. Ta ima banjast strop. Stene od stropa

loči profiliran štukiran zidec. Na temenu je razgiban profiliran štukiran okvir s fresko, ki kaže predajo tabel postave Mojzesu. Okrog tega večjega okvirja je deset manjših profiliranih okroglih okvirjev z upodobitvami starozaveznih zgodb, ki kažejo deset božjih zapovedi. Med njimi je 13 posameznih plitvih štukiranih baročnih ornamentov. Njihov vzorec se ponavlja. Iz dvorane na desni pridemo v najrazkošneje oblikovano dvorano, ki ji danes rečejo viteška dvorana. Obokana je z nizkim zrcalnim obokom, ki ga od sten loči profiliran zidec. Na ravnem delu oboka je velik razgiban profiliran štukiran medaljon nepravilne oblike s fresko, na kateri so upodobljeni grški bogovi Atena, Apolon in Hermes.³⁷ Ostali del ravnega stropa je pokrit s plitvo trakasto štukaturo. Usločeni del stropa je od ravnega ločen s tankim profiliranim zidcem. V tem delu so štirje pravokotni profilirani zidcem s freskami, v vogalih pa okvirji zvončastih oblik, prav tako izpolnjeni s freskami. V pravokotnih okvirjih so

³⁷ Večino poslikav so nemški vojaki med drugo svetovno vojno prebelili in tako je ostalo do leta 2008. Odkrili in restavriral so jih pred letom 2014, ko jih je prior Janko Štampar objavil in poskusil ikonografsko opredeliti (Štampar, *Prepovedane freske*). Ikonografija fresk v t. i. župnikovem stanovanju še ni razrešena, eden od treh olimpijskih bogov na stropu t. i. viteške dvorane pa je Apolon in ne Orfej, kot je zapisal Štampar (Štampar, *Prepovedane freske*, str. 26). Najbolje so ohranjene freske v t. i. viteški dvorani, ki niso bile prebeljene in so sodeč po slogu nastale kmalu po dograditvi župnišča, morda proti koncu petdesetih let 18. stoletja. Slog fresk kaže nekatere podobnosti s ptujskim slikarjem Francem Antonom Pachmayrjem. Ta je sicer leta 1747 umrl, a je imel naslednika, posinovljenca Franca Jožefa Fellnerja (Mirković, *Slika ormoške Sočutne*, str. 50–62), o katerem pa žal vemo tako malo, da bi bile vsakršne atribucije preuranjene.

Detajl poslikave t. i. viteške dvorane v prvem nadstropju župnišča v Veliki Nedelji (foto: M. Kemperl).

prizori: Davidov boj z Goljatom, David seka Goljatu glavo, Samson in lev ter putta s trombo in lovorjevim vencem. V zvončastih okvirjih so naslikana cvetlična tihožitja. Stene jedilnice so členjene s po štirimi pilastri. Ti imajo stilizirane kapitele in izvotljeno deblo z zvončasto dekoracijo zgoraj. Iz te jedilnice pridemo v zadnjo, preprosto sobo. Na drugi strani dvorane sta t. i. župnikovi sobi; obe imata zrcalni štukiran in poslikan strop. V prvi je na ravnem delu v profiliranem štukiranem okvirju upodobljena personifikacija Prave, okrog okvirja pa poteka plitva trakasta štukirana ornamentika. V drugi sobi so poleg centralnega štukiranega okvirja še štirje manjši taki okvirji, med njimi pa plitva trakasta ornamentika. V glavnem okvirju je upodobljena oseba, ki še najbolj spominja na evangelista Janeza z vizijo jezdecev apokalipse. V štirih okvirjih so prizori s še nepojasnjeno vsebino. Skrajno desno sta kaplanovi sobi s straniščem, ki imata prej omenjeni svoj dostop. Vse pomembnejše sobe imajo blede rumene stene in stropove, zidci, okvirji in štukature so beli, pilastri pa rožnati.³⁸

Predstavitev načrtov

Ohranjeni arhivski dokumenti kažejo, da je predračun za prezidavo in povečanje župnišča pripravil mariborski arhitekt Jožef Hoffer.³⁹ Po njegovem predračunu bi stroški znašali 2.195 goldinarjev in 15 krajcarjev.⁴⁰ Hoffer je predračunu predložil načrta

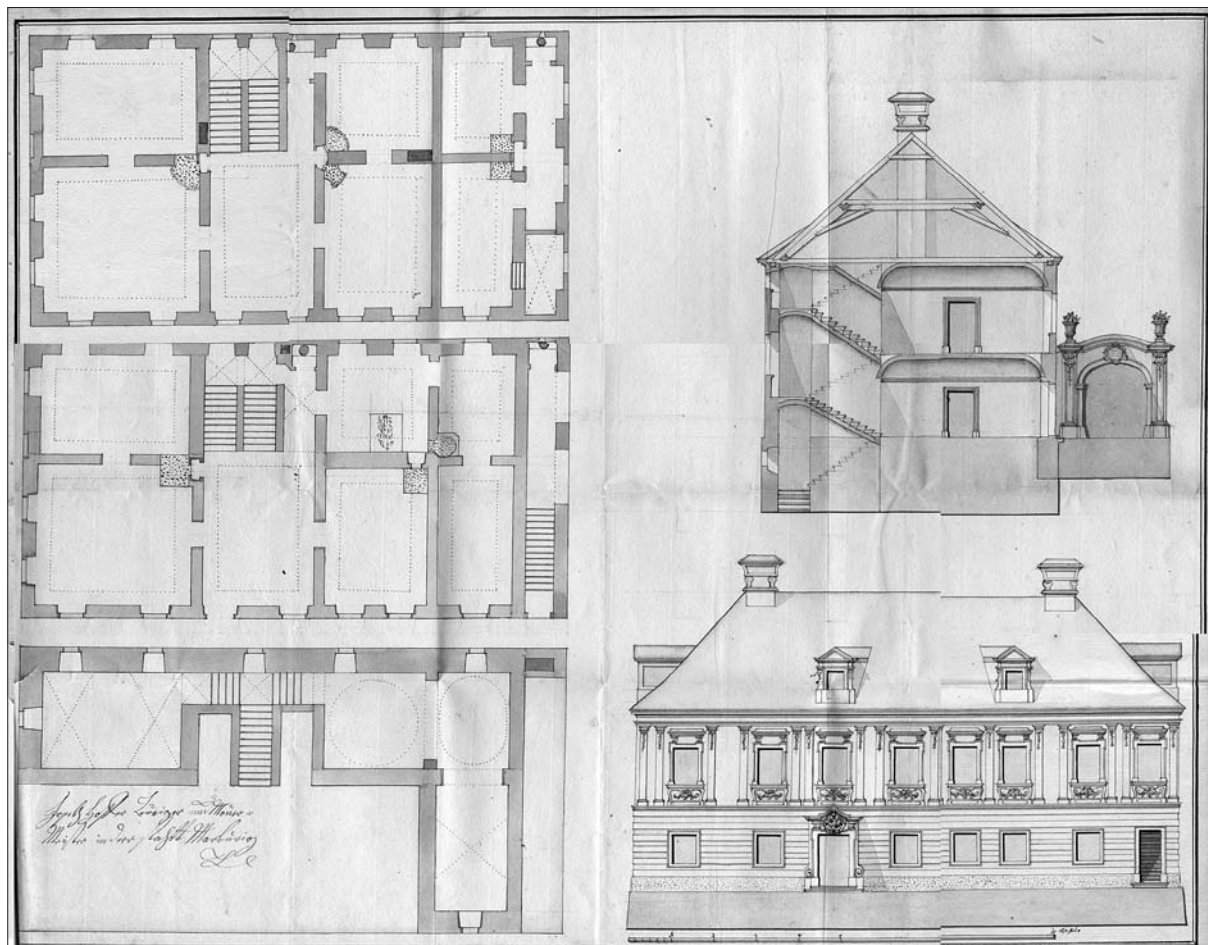
prezidave in dozidave. Prvi načrt je levo spodaj signiran, drugi pa ne, a je glede na pisavo in detajle dekoracije gotovo tudi ta njegov. Ne predračun ne načrta sicer niso datirani, a so vloženi v arhivsko mapo, ki je bila pozneje datirana z letom 1750. Najverjetneje pa so tako načrta kot predračun nastali vsaj na začetku leta 1749, saj so v isti mapi ohranjeni tudi podatki o izdatkih za gradnjo. Iz njih je razvidno, da so gradnjo začeli vsaj že aprila 1749, saj se prvi obračun nanaša na čas med 18. aprilom in koncem avgusta tega leta.

Hofferjev signirani načrt obsega tlorise kleti, pritličja in nadstropja, naris glavne fasade in prečni prerez z narisom portala, ki vodi na dvorišče. Iz načrta najprej razberemo prvotno velikost župnišča, ki so ga želeli povečati. Župnišče je bilo prvotno pritlično in je obsegalo 2 x 7 osi. Osi že prvotno niso bile enakomerno razporejene, torej lahko domnevamo, da je bila stavba že prej vsaj enkrat prezidana oziroma povečana. Vhod je vodil v vežo, ki se je na levi odpirala v večjo sobo, na desni pa v dve manjši. Stavba je bila v desnem delu podkletena. Hofferjev načrt predvideva razširitev celotne stavbe v zadnjem in desnem delu ter povišanje za eno nadstropje s podstrešjem. Na desni je dodana še ena os – tako je arhitekt pridobil prostor za poseben vhod in stopnišče, ki vodi v zgornje nadstropje, kjer je samostojno kaplanovo stanovanje z dvema sobama. V zadnjem delu je stavba razširjena za skoraj še eno širino oziroma dve osi. Tako je veža podaljšana s stopniščem, ki vodi v nadstropje oziroma podstrešje in klet. Levo od njega je večja soba, desno od stopnišča pa dve manjši sobi. Razporeditev sob v nadstropju je enaka razporeditvi pritličnih. Vse sobe imajo zrcalne oboke. Klet je raz-

³⁸ Ni znano, ali gre za prvotne barve.

³⁹ DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1.

⁴⁰ Gl. Prilogo.

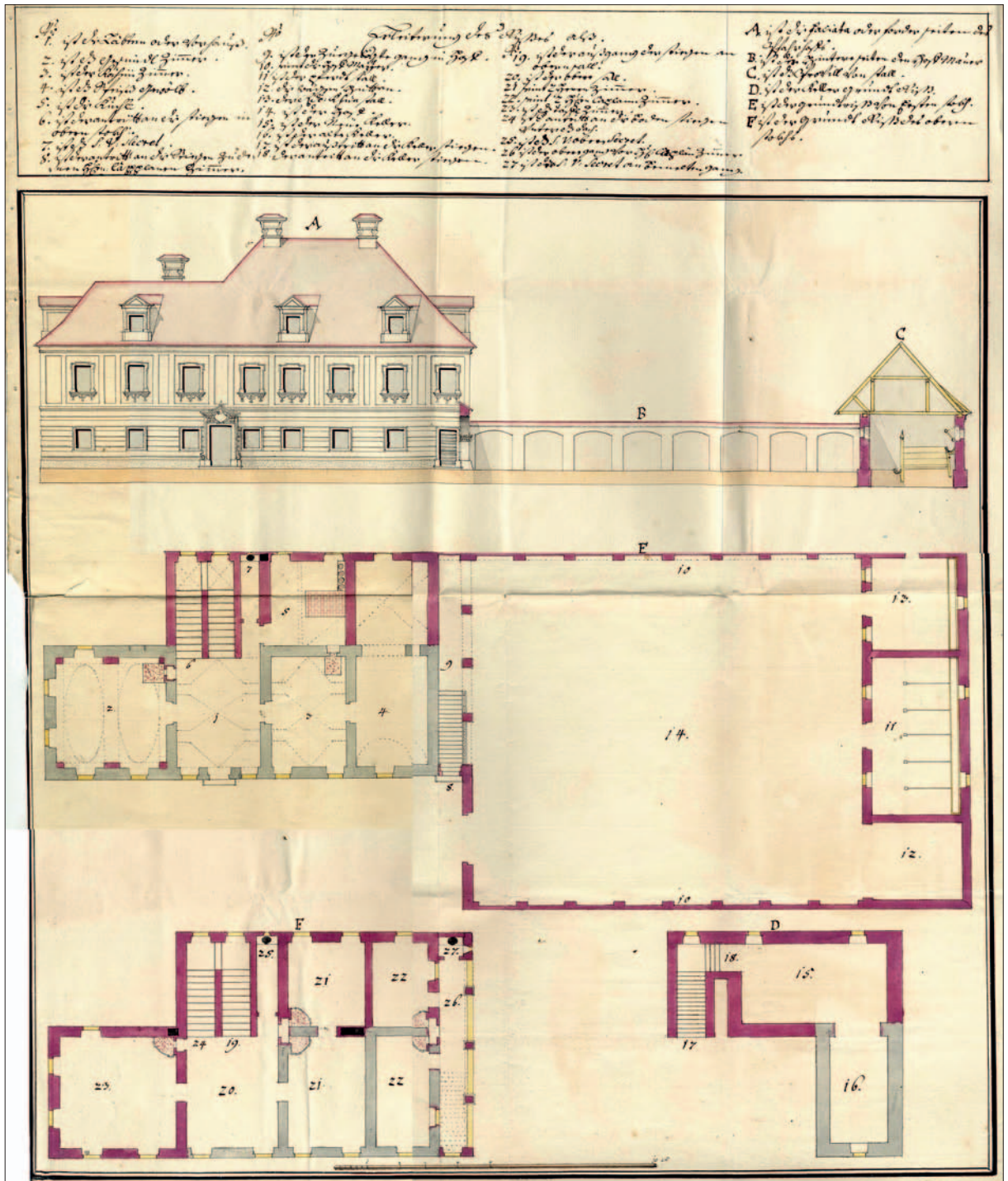

*Načrt Jožefa Hofferja za nadzidavo in prezidavo župnišča v Veliki Nedelji, ok. 1749
(DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1).*

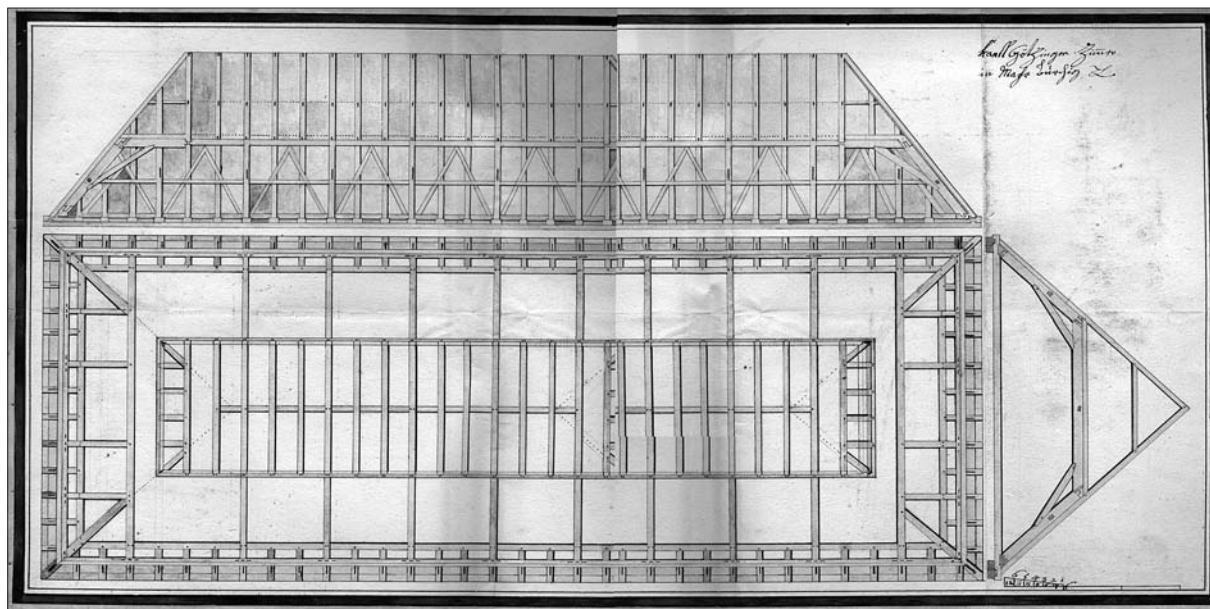
širjena pod celotnim prizidkom. Glavna fasada ima pritličje členjeno z vodoravnimi pasovi. Okna so tu preprosta pravokotna. Glavni portal ima profilirane podboje, ki se spodaj zaključujejo z volutama, zgoraj pa se dviguje profilirano stopnjevano trikotno čelo z volutnima konzolama. Med podbojem in čelom je kartuša z grbom. Nadstropje je členjeno z enojnimi ali dvojnimi pilastri, ki podpirajo profilirano ogredje. Pilastri imajo baze in stilizirane kapitele, okrašene z visečimi zvončki. Pravokotna okna imajo profilirane ušesaste okvirje. Pod njimi so blazinasta polja s štukaturo, nad njimi pa nizka vodoravna profilirana čela s po dvema volutastima konzolama. Na strehi so vidna štiri mansardna okna s trikotnimi čeli in volutama ob straneh. Očitno je arhitekt predvidel, da bi lahko podstrešje po potrebi predelali v bivalnega, saj je predvidel tudi stopnice v mansardo. Tudi dva dimnika sta okrašena z blazinasto štukaturo. Dvoriščni portal je elipsasto zaključen. V temenu ima kartušo za napis ali grb. Ob straneh ima pilastra z zvončki in volustastimi kapiteli. Nad njima stojita vazi.

Drugi nesignirani načrt prav tako kaže razširitev oziroma povečavo obstoječega župnišča, le da v malo

manjšem obsegu. Načrt vsebuje tloris kleti, pritličja in nadstropja ter naris glavne fasade. Ob tem imata naris fasade in tloris pritličja dodan še dvoriščni del. Ta načrt se od prejšnjega razlikuje po tem, da leve sobe ob stopnišču ni v nobeni etaži, torej je stavba nekoliko manjša. Prav tako je na tej strani streha nižja. Fasada pritličnega dela in glavni portal sta identično oblikovana. Namesto pilastrov, ki jih vidimo na prej obravnavanem signiranem načrtu, so na tem le lizene, okna pa imajo okrašeno le spodnjo polico, in sicer z zvončasto ali cofasto dekoracijo. Tu je pet mansardnih oken brez štukature, trije dimniki pa imajo prav tako štukirane blazinaste kapitele. Desno od stavbe je veliko obzidano dvorišče s hlevom na skrajni desni. Iz tega načrta pa tudi izvemo za namen posameznih sob. V pritličju je soba levo namenjena za služinčad, soba desno pa za kuharico (današnja jedilnica). Iz te sobe vodi na desni prehod v shrambo. Zadaj za kuharičino sobo je kuhinja, vanjo pa stopimo s hodnika. Na zadnji strani hodnika je stopnišče, ki vodi v nadstropje in klet ter stranišče. Na skrajni desni v pritličju je poseben vhod s stopniščem, ki vodi v kaplanovo sobo v nadstropju, za njim pa hodnik, ki

Načrt Jožefa Hofferja za nadzidavo in prezidavo župnišča v Veliki Nedelji, ok. 1749
(DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1).

Načrt Karla Götzingerja za ostrešje župnišča v Veliki Nedelji, ok. 1749
(DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1).

vodi na dvorišče. Dvorišče je z vseh strani obdano z zidom. Na skrajni desni strani dvorišča so prostori za voz, kravji (za šest glav živine) in konjski hlev. V nadstropju po stopnišču najprej pridemo v sobo, iz katere je na desni prehod v jedilnico (današnja viteška dvorana), na levi pa v dve manjši župnikovi sobi. Skrajno desno sta dve kaplanovi sobi, ki imata prej omenjeni svoj dostop. Poleg stopnišča je stranišče, kaplanovo stanovanje pa ima stranišče na zadnji strani dostopnega hodnika. Stopnišče vodi tudi v klet, ki jo sestavljata dva prostora.

Tretji priloženi načrt je izrisal mariborski tesarski mojster Karl Götzinger in kaže tloris ter prečni in vzdolžni prerez ostrešja.⁴¹

Interpretacija načrtov

Iz ohranjenih spisov je razvidno, da so župnišče prezidavali in dozidavali med 18. aprilom 1749 in 21. novembrom 1750. Gradnjo je finančno vodil nadžupnik Janez Krstnik pl. Führenberg.⁴² Med 18. aprilom in koncem avgusta 1749 so za pesek, apno, opeko, prevoze tega materiala, za kovaška in kamnoseška dela skupaj z materialom, za mizarstvo, ključavničarsko, tesarsko in zidarsko delo ter za delo dninarjev izplačali 1095 goldinarjev, 6 krajcarjev in 3 pfenige. Od 1. septembra 1749 do konca julija naslednjega leta so za nabavo opeke, zidnega kamna,

peska, apna in prevoz teh materialov, za ostrešje, kamnoseška, steklarska, kovaška, ključavničarska, mizarstva, pečarska in zidarska dela, za delo dninarjev in za žeblje odšteli 1664 goldinarjev in 58 krajcarjev. Med 27. julijem in 21. novembrom 1750 pa so potekala zaključna dela, ki so v glavnem obsegala štukiranje in opremljanje okenskih odprtih z okni in polkni. Tako so za opeke, kamen, apno, žico in žeblje za štukaturo, mizarstvo, ključavničarska in zidarska dela ter dninarje izplačali še 327 goldinarjev in 53 krajcarjev. Torej so za prezidavo in povečanje župnišča porabili 3087 goldinarjev, 58 krajcarjev in 4 pfenige, kar je precej več, kot je predvideval Hoffer skupaj s stroški tesarja Götzingerja.⁴³

Sedanje stanje župnišča kaže, da so ga prezidali po prvem signiranem Hofferjevem načrtu, saj je v zahodnem delu razširjeno po vsej dolžini ter dvignjeno za nadstropje v vsej dolžini in širini. Vsi kletni, pritlični in nadstropni prostori so razporejeni tako, kot so bili načrtovani v prvem signiranem načrtu, skoraj vse sobe pa so imele oziroma še imajo tako funkcijo, kot jo je Hoffer predvidel v drugem nesigniranem načrtu. Le način obokanja se ponekod za malenkost razlikuje, dodani pa so štukirani okvirji po stropovih in členitev t. i. viteške dvorane, ki iz načrtov ni razvidna. Desna pritlična soba je bila načrtovana kot soba za kuharico, a ker je strop štukiran, je bila bodisi že ob prezidavi narejena kot jedilnica, bodisi pa so njeno namembnost spremenili šele v 19. stoletju in takrat štukirali tudi strop.

Že tako visoki stroški zidave, ki so kar za približno 890 goldinarjev presegle načrtovane, so verjetno pri-

⁴¹ Načrt je prvi do sedaj znani načrt tega tesarskega mojstra, za katerega smo doslej vedeli le, da je med letoma 1743, ko se je poročil, in 1751, ko je umrl, živel v Mariboru, kjer so se mu rojevali tudi otroci (Čurk, Mariborski gradbeniki, str. 292).

⁴² Po Ožingerju je bil tu župnik med letoma 1747 in 1751 (Ožinger, Križniška župnija, str. 38).

⁴³ DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1.

Glavna fasada Hofferjeve hiše, Gosposka 29, Maribor (foto: M. Kemperl)

spevali k ne tako bogato klesanemu ali štukiranemu glavnemu portalu in štukiranemu okrasu okrog oken. Prav tako niso izdelali mansardnih oken. Glede na obliko portala lahko rečemo, da je iz 19. stoletja, prav tako morda tudi štukatura pritličnih sob. Od dvorišča je ostal le zid. Zidni portal, še viden na razglednici iz leta 1916,⁴⁴ so porušili, hleve pa prezidali v garažo in večnamensko dvorano.

Glede na izvedbo fasade se lahko upravičeno vprašamo, ali je Hoffer sploh bil vodja zidave oziroma ali je sodeloval pri fasadiranju. Če glavno fasado primerjamo z glavno fasado Hofferjeve hiše v Mariboru, opazimo, da je vsa velikonedeljska fasadna dekoracija precej plitva, detajli štukaturne dekoracije pa nenatančno izdelani. Pilastri so zelo ozki ter imajo šibke baze in kapitele. Gotovo pa k neostroosti detajlov malo pripomorejo tudi plasti poznejših beležev. To kaže, da Hoffer pri sami gradnji verjetno ni sodeloval. Od končnih obračunov je namreč v tej mapi ohranjen le že omenjeni Götzingerjev, ostalih izvajalcev pa zaenkrat ne poznamo po imenu. Tako bi kot izvajalca del prišla v poštev že s tem v zvezi omenjeni ptujski mestni zidarSKI mojster Simon Janez Plimnich (1727–1771), saj njegov načrt za urad na Ptujju kaže nekatere podobnosti,⁴⁵ in ptujski mestni zidarSKI mojster Andrej Dirnberger (1703–1757), ki je s

Hofferjem leta 1743 sodeloval pri popravilu ptujске (?) proviantne hiše.⁴⁶

Jožef Hoffer sicer velja za vodilnega poznobaročnega arhitekta na slovenskem Štajerskem, a mu je večina del še vedno le pripisana. Med arhivsko izpričana dela, ki so še ohranjena, sodijo prezidava zvonika in notranjščine župnijske cerkve v Kamnici (1743–1751), cerkev v Malem Bukovcu pri Krapini (1757–1758), že omenjeni načrt za župnišče v Hočah (1757, ki ga je prezidal njegov naslednik Janez Fuchs, a ni povsem upošteval načrtov), popravilo zvonika župnijske cerkve v Zgornji Ložnici (1761) in posredno načrt za novo župnijsko cerkev v Šentjanžu (1753, gradnjo je vodil Fuchs), gotovo pa je avtor hiše na Gosposki 29 v Mariboru, kjer je živel. Od pomembnejših z gotovostjo pripisanih del moramo omeniti vsaj prezidavo ladje župnijske cerkve na Poniški (1735–1740), kapelo sv. Frančiška Ksaverja ob župnijski cerkvi v Slovenski Bistrici (1739), kapelo sv. Križa in zakristijo župnijske cerkve v Jarenini (1739–1745), župnijske cerkve v Rogatcu (1738–1743), Ernovžu/Ehrenhausnu (1751–1753) in Dramljah (1754–1762), zidavo oziroma prezidavo dvorcev Jareninski dvor (ok. 1740), Zgornja Polskava (1744–1756) in Gornja Bedekovčina (ok. 1740–1750), stopnišče mariborskega mestnega gradu (1747–1749), romarske cerkve na Sladki gori (1744–1751), Trškem

⁴⁴ Gl. opombo 19.

⁴⁵ Kemperl, *Korpus*, str. 59, 60.

⁴⁶ Curk, *Ptujski gradbeniki*, str. 242.

vrhu nad Krapino (1749–1752) in Gori Oljki (1754–1757) ter cerkev sv. Jožefa v Slovenski Bistrici (ok. 1755–1769).⁴⁷

Prav zaradi pomanjkanja arhivskih virov sta velikonedeljska načrta zelo pomembna za raziskovanje Hofferjevega opusa. Oba sta v fasadi zelo podobna njegovemu načrtu za prezidavo župnišča v Hočah. Pritlični deli so identični, prav tako so si zelo podobni portali. V nadstropju pa se hoškemu bolj približuje drugi, nesignirani načrt, saj ima le lizene in drobno dekoracijo pod okni. Načrtovani fasadi se razlikujeta le v drobnih detajlih čela portala in dekoraciji pod okni. Vsa dekoracija prvega signiranega načrta (volutne konzole pod okenskimi čeli, profilirana okenska čela, blazinaste plošče pod okni s trakasto ornamentiko, pilastri z zvončki) in pilastrsko členjenje nadstropja sta zelo pomembna za atribuiranje drugih njegovih del. Prav tak koncept fasade (členjenje nadstropja z izvotljenimi pilastri, ki so zgoraj povezani s profiliranim ogredjem, pravokotna okna) in celotno dekoracijo (profilirana okenska čela, volutne konzole pod njimi, blazinaste plošče s trakasto ornamentiko) ima Hofferjeva hiša v Mariboru, ki je bila doslej osnova za atribuiranje drugih Hofferjevih posvetnih del; to so dvorci Jareninski dvor, Zgornja Polskava in Gornja Bedekovčina. Fasada tega dvorca v celoti sledi zasnovi fasade velikonedeljskega signiranega načrta. Pritličje ima vodoravne pasove in preprosta, skoraj kvadratna okna, nadstropje pa členijo izvotljeni pilastri, zgoraj povezani s profiliranim ogredjem. Vmes so pravokotna okna (celo profil oken je identičen) s profiliranimi čeli, ki jih nosijo volutne konzole, pod njimi pa so blazinaste plošče. Razlike so le v detajlih: na fasadi dvorca Gornja Bedekovčina na blazinastih ploščah ni trakaste ornamentike, pilastri so brez zvončkov, kapiteli pilastrov pa so svitkasti. Malo drugačen je tudi glavni portal, a dovolj značilen za Hofferja, saj je zelo podoben portalu dvorca Zgornja Polskava. Fasada dvorca Jareninski dvor (natančneje kapele dvorca) je poenostavljena različica, saj okna spodaj nimajo blazinastih plošč, fasada dvorca Zgornja Polskava pa je bolj kompleksna različica, saj je dvorec dvonadstropen in ima rizalite. Glavna razlika je to, da med okni ni pilastrov in da so plošče pod okni ploskovite. Poenostavljena različica je tudi fa-

sada kavarne v Gornji Radgoni.⁴⁸ Fasada sicer nima pilastrov, a ima veliko drugih podobnosti s signiranim velikonedeljskim načrtom: pritličje je členjeno z vodoravnimi pasovi, v njem so okna skoraj kvadratna, v nadstropju pa so identično profilirana okna s profiliranimi čeli in volutastimi konzolami. Profilirano okensko čelo z volutnima konzolama ima tudi kapela sv. Frančiška Ksaverja ob župnijski cerkvi v Slovenski Bistrici. Na tej fasadi pa opazimo še en pomemben element, in sicer izvotljene pilastre s po tremi zvončki različnih velikosti. Take pilastre (s sicer preprostejšim kapitelom in manj detajlirano izdelanimi zvončki) pa srečamo v t. i. viteški dvorani župnišča v Veliki Nedelji. Take pilastre imajo tudi fasade Hofferjeve hiše v Mariboru in kapele sv. Križa ter zakristije ob župnijski cerkvi v Jarenini.⁴⁹ Vse našete arhitekture lahko ravno na osnovi ohranjenega načrta za župnišče v Veliki Nedelji s še večjo gotovostjo pripišemo Hofferju.

Sklep

Župnišče v Veliki Nedelji je zaradi členitve in dekoracije fasade ter poslikav v notranjščini gotovo najbolj razkošno, pa tudi najbolj arhivsko dokumentirano baročno župnišče v Sloveniji, ki še služi svojemu namenu. Hkrati je zelo pomembna stavba urbanega dela naselja, saj je del zanimive arhitektonske skupine, ki jo poleg župnišča tvorijo cerkev, grad, šola in obe meščansko-trgovski hiši nasproti. Zato je toliko bolj pomembno, da župnišče še vedno služi svojemu namenu, saj ne bo začelo propadati ali ga ne bodo neprimerno prezidali. Župnišče je na tem mestu že stalo, a je bilo premajhno in tako so leta 1749 predračun in načrte za prezidavo in nadzidavo naročili pri najpomembnejšem poznobaročnem spodnještarskem arhitektu Jožefu Hofferju, ki je imel delavnico v Mariboru. Tamkajšnji tesarski mojster Karl Götzinger pa je prispeval načrt za ostrešje. Načrta, ki sicer v členitvi in dekoraciji glavne fasade nista bila v celoti realizirana, pa tudi utrjujeta atribucije drugih posvetnih stavb Hofferju, kot so Hofferjeva hiša v Mariboru ter dvorci Gornja Bedekovčina, Zgornja Polskava in Jareninski dvor.

⁴⁷ Za zgodovino raziskovanja arhitekta Jožefa Hofferja in njegov celoten opus gl. Kemperl, Jožef Hoffer, str. 33–46; Kemperl, *Korpus*, str. 12–21, 50–52, 167–173, in Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 242–243 s tam navedeno starejšo literaturo.

⁴⁸ Hiša na Kereničevi ulici 9. Prvič je bila v Hofferjevo bližino postavljena v Kemperl, *Korpus*, str. 51.

⁴⁹ Ob zadnji prenovi so bili vsi ti pilastri spremenjeni v lizene, tako da lahko nekdanjo dekoracijo vidimo le še na starih fotografijah.

Priloga: Predračun Jožefa Hofferja za prezidavo in povečanje župnišča v Veliki Nedelji, ok. 1749 (DOZA, Ballei Österreich, Großsontag, 201/1).

Specification

Was Vermög abruß auf repariern auch Ney Zuezubauen in Pfahrhoff zu Groß Sontag Von Maurer Materiallien und arbeith aufgehen mochte wie Volgt.

53000. Mauer Zuegl sambt der Fuehr ä pro 4 fl.	fl: xr:
– 134. koppig Klafter Steiner sambt fuehrlohn ä pro 2 fl.	fl: 212:
– 85 st(a)r(tin) Kallch ä pro 3 fl	fl: 268:
– 830: fuehr sandt sambt fuehr a pro 12 xr	fl: 255:
– 4 Centen shließ Eysen wo 6 stangen in ein Centen gehen ä pro 6 fl: 12 x	fl: 166:
11000 dach Züegl ä pro 7 fl:	fl: 24: 48
11000 Stokhotur Nögl ä pro 51 xr	fl: 77:
– 22 dratt ä pro 21 xr	fl: 8.30
– 25. Pishl Stokhotur Rohr ä pro 7 xr	fl: 7: 42
– 200. Reichläden Zum Gristen und shaller ä pro 4 fl:	fl: 2: 55
– 20 sh(ar) Grist baum(m)er ä pro 15 xr:	fl: 8:-
2000: shar Nögl ä pro 1 fl: 40 x	fl: 5:-
Des mehrere Grist holz Kan Von alten gebeÿ genohmben werden.	fl: 3: 20
Die Maurer arbeith thuet zusam(m)en	fl: 817:-
Die tagwercher arbeith	fl: 340:-

Joseph Hoffer
Burg: MauerMaister
In Marburg

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

DOZA – Deutschordenszentralarchiv
Ballei Österreich, Großsontag, 201/1.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz
GSTA – Geistliche Stiftungsakten

LITERATURA

Benedik, Christian: Organisierung und Regulierung der k. k. Generalbaudirektion und deren Landesstellen. *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhundert*, 11, 1996, str. 13–28.

Cevc, Emilijan: Umetnostnozgodovinska pričevalnost Velike Nedelje. *Zgodovinski simpozij ob 750-letnici Velike Nedelje*. Velika Nedelja, 22. novembra 1987, tipkopolis, str. 59–61.

Curk, Jože: *Kulturni spomeniki na ozemlju občine Ormož*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1967, tipkopolis.

Curk, Jože: Mariborski gradbeniki v času baroka in klasicizma. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 57, 1986, str. 289–313.

Curk, Jože: O samostanih in samostanski arhitekturi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 64, 1993, str. 131–163.

Curk, Jože: *Ormož in njegova okolica*. Maribor: Obzorja, 1973.

Curk, Jože: Ptujski gradbeniki med renesanso in historicizmom. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65, 1994, str. 289–313.

Curk, Jože: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. *Ormož skozi stoletja*, 2 (ur. Peter Pavel Klasinc). Ormož: Skupščina občine, 1983, str. 61–80.

Kemperl, Metoda: Jožef Hoffer (1700.–1764.) – arhitekt brez meja. *Podravina* 7, 2005, str. 33–46.

Kemperl, Metoda: *Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na Slovenskem Stajerskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2007.

Kemperl, Metoda: Načrt Jožefa Hofferja za prezidavo župnišča v Hočah. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72, 2001, str. 279–285.

Krajnc, Metod: Velika Nedelja. *Župnija in dekanija Velika Nedelja: ob 750-letnem jubileju 1236–1986* (ur. Drago Avsenak). Velika Nedelja: Župnijski urad, 1986, str. 5–8.

Ljubša, Matija: Preureditev župnijskih mej in ustanovitve novih župnij na levem bregu Drave ob času Jožefa II. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 20, 1925, str. 21–52.

Mavrič Žižek, Irena: Velika Nedelja skozi stoletja. *Kronika* 50, 2002, str. 203–214.

Mirković, Marija: Slika ormoške Sočutne, delo ptujskega slikarja F. A. Pachmayerja. *Ormož skozi sto-*

letja, 2 (ur. Peter Pavel Klasinc). Ormož: Skupščina občine, 1983, str. 50–62.

Mlinarič, Jože: Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja. *Ormož skozi stoletja*, 2 (ur. Peter Pavel Klasinc). Ormož: Skupščina občine, 1983, str. 81–98.

Mlinarič, Jože: *Župnije na slovenskem Štajerskem v okviru salzburske nadškofije v vizitacijskih zapiskih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1661, 1760–1764 in 1773–1774*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1987 (Acta ecclesiastica Sloveniae, 9).

Ožinger, Anton: Križniška župnija Velika Nedelja skozi 750 let. *Zgodovinski simpozij ob 750-letnici Velike Nedelje*. Velika Nedelja, 22. novembra 1987, tipkopis, str. 30–44.

Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem od XVI. stol. do danes (ur. France Mesesnel). Ljubljana: Narodna galerija, 1925.

Sapač, Igor: Baročni arhitekti na Slovenskem. *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka* (ur. Asja Krečič). Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2007, str. 231–270.

Štampar, Janko: *Prepovedane freske*. Ljubljana: Križniški red, 2014.

Šumi, Nace, *Slovenija. Umetnostni vodnik*. Ljubljana: Marketing 013 ZTP.

SPLETNI VIR

Museums of the World, Velika Nedelja:
<https://museu.ms/collection/object/233027/velika-nedelja-grossontag> (20. 6. 2019).

S U M M A R Y

Baroque parish house in Velika Nedelja. Jožef Hoffer's rebuilding plans

Drawing on archival documents and architectural plans, kept in the Central Archives of the Teutonic Order in Vienna, the article discusses the architectural history of the parish house in Velika Nedelja, which, as previously known, was built between 1749 and 1751. Due to the articulation and decoration of its façade, as well as the interior painting, the building is undoubtedly the most luxurious and architecturally the most archivally documented Baroque-style parish house in Slovenia. The 4x8 axial single-storey architecture is one of the four buildings that form the urban part of the settlement standing to the west of the church and the castle. The plans for it were drawn by the most important late-Baroque architect from Lower Styria, Jožef Hoffer. The parish house was built between 1749 and 1750, and soon after that (still in the eighteenth century), most rooms on the first floor were painted. Carpentry was contributed by the master carpenter Karl Götzinger, whose plan has also been preserved as the only so far known plan by this master carpenter from Maribor. Both Hoffer's plans reinforce the attributions made regarding other secular buildings that are ascribed to him, such as Hoffer's house in Maribor, the mansions Gornja Bedekovčina, Zgornja Polskava, and the Jarenina manor. As the parish house still serves its purpose today, it will most likely not fall to ruin or become subject to inappropriate rebuilding.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 821.131.1:090.1:929Zois Ž.

Prejeto: 28. 2. 2020

Patrizia Farinelli

izr. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za romanske jezike in književnosti, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: patrizia.farinelli@ff.uni-lj.si

Od Danteja do Casanove

Italijanske knjige v Zoisovi knjižnici*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava del knjižnice barona Žige Zoisa, in sicer knjige v italijanskem jeziku, navedene v katalogu njegovih knjig iz leta 1782. Pri tem se osredotoči na leposlovje oziroma na naslove, ki so v veliki meri izginili iz kataloga iz leta 1821, ko je bil narejen inventar za prodajo knjig v Licejsko knjižnico. Seznam italijanskih naslovov v prvem omenjenem katalogu dokazuje Zoisovo zanimanje za sodobno književnost v Italiji, pa tudi v Franciji. Iz vsebine omenjenih knjig lahko sklepamo, da se baron ni izogibal zabavnemu branju, saj so v tej zbirki poleg klasičnih italijanske književnosti tudi lahki žanri kot burlleskna poezija, satira v verzih in prozi ter ljubezenski romani. Analiza navedenih izdaj nam hkrati omogoči ugotavljati takratne založniške in avtorske strategije pri prodaji knjig. Preučevanje teh pojavov sodi po eni strani k študiju materialne kulture, po drugi strani pa na področje zgodovine in pretoka knjig.

KLJUČNE BESEDE

Žiga Zois, knjižnica, Giacomo Casanova, materialna kultura, italijanska književnost, naravoslovje, 18. stoletje, razsvetljenstvo, založništvo

ABSTRACT

FROM DANTE TO CASANOVA. ITALIAN BOOKS IN ZOIS'S LIBRARY

This article concerns part of the library of Baron Sigismund Zois, and specifically the books in Italian listed in his library's 1782 catalogue. Its particular focus is on books whose titles largely disappeared from the later catalogue of 1821, which was created when Zois's books were sold to the library of Ljubljana Lyceum. The list of titles in Italian that were recorded in the first catalogue shows the Baron's interest in literature that was being published in Italy at that time. From the contents of this list, we can see that the Baron's reading did provide some pleasant entertainment, since alongside Italian classics, his collection included lighter genres such as burlesque poetry, satire in both verse and prose, and also novels. Analysis of volumes that passed through this library also allows us to identify some clever strategies adopted by authors and publishers in order to sell books. This analysis falls both in the field of material culture studies and in that of circulation of print books.

KEY WORDS

Sigismund Zois, library, Giacomo Casanova, material culture, Italian literature, natural sciences, eighteenth century, Enlightenment, publishing.

* Razprava je nastala v okviru bilateralnega projekta BI-FR/20-21-PROTEUS-009, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna.

Pomen raziskav o materialni kulturi je v zgodovino pisju in sociokulturnih študijah dobro znan.¹ V pričujočem prispevku pa poskušamo poudariti tudi pomen knjig bogate zasebne knjižnice iz 18. stoletja kot nosilcev kulturnih pojavov pri prenosu znanja. Predstavljamo žanre italijanske literature in specifične izvode knjig, ki so se znašli v knjižnici barona Žige Zoisa in so posledično imeli določen odmev v kranjskem intelektualnem okolju, saj vemo, da so se okoli barona Zoisa zbirali številni intelektualci tistega časa. Ta raziskava analizira usmerjenost lastnika knjižnice k izbiri italijanskih knjig in izpostavlja nekatere vidike kulturne dinamike v drugi polovici 18. stoletja, med drugim oblike pretoka znanja (o tem pričajo časopisi in prevedene knjige). Ne nazadnje raziskava razkriva tudi spretne strategije širjenja in trženja knjig v času, ko avtorske pravice še niso bile natančno določene. Žal je bila fizična analiza knjig mogoča le v manjšem obsegu, saj je humanistično in literarno gradivo knjižnice le delno ohranjeno. Veliko leposlovnih del iz knjižnice Žige Zoisa je namreč ob prodaji skoraj zagotovo »zase obdržal« njegov nečak in dedič Karel Zois.²

Najprej omenimo, kar je zapisal že France Kidrič: med Zoisovimi knjigami so v katalogu iz leta 1821³ med literarnimi deli prevladovali predvsem latinski klasiki.⁴ V starejšem katalogu iz leta 1782⁵ pa so bila navedena številna literarna dela, ne samo latinski klasiki, ampak tudi klasiki iz francoske in italijanske literature ter sodobna evropska književnost v izvorniku ali prevodu. Iz tega gradiva pričujoči prispevek obravnava le knjige v italijanščini. Navedeni podatki torej temeljijo predvsem na vsebini prvega ohranjenega kataloga, in sicer na delu, imenovanem »De' Libri Italiani«. Gre za knjige, ki jih je imel v svoji zbirki Zois, takrat star 35 let.

Žanri italijanskih knjig

Čeprav je pri baronu Zoisu prevladovala naravoslovna literatura, je njegova knjižnica v glavnem še vedno sledila ideji univerzalnega znanja.⁶ To namero

najjasneje vidimo v sistematični razčlenitvi njegovih knjig po tematskih področjih znanja v katalogu, ki ga je Jernej Kopitar sestavil leta 1803 ali 1804: gre za izglavljeni inventar, omenjen v Kidričevi razpravi *Zgodovina slovenskega slovstva*.⁷

V katalogu knjižnice, ki je nastal leta 1782, pa gradivo ni razvrščeno po žanrih, pač pa po jezikovnih rubrikah, in sicer po naslednjem zaporedju: knjige v nemščini, latinščini, italijanščini, francoščini, angleščini in slovanskih jezikih. V delu s knjigami v italijanskem jeziku je navedenih 188 naslovov. Eden od njih je tam lahko pogojno: gre za furlanski prevod *Eneide* goriškega kanclerja Giovannija Giuseppeja Bosizia (1660–1743),⁸ »nenavaden primer burleskne travestije klasičnega besedila«.⁹

Velik del italijanskih naslovov, približno 40 odstotkov, obsegajo spisi o mineralogiji, metalurgiji, kemiji, fiziki, naravoslovju in agronomiji. Približno 30 odstotkov je literarnega gradiva; del, ki je manjši od 5 odstotkov, obsegajo slovarji, slovnice in rimarji; še dobre 4 odstotke je del s področja ekonomije in prava. Dobrih 5 odstotkov obsegajo mestni vodniki ter praktični priročniki. Na vseh področjih najdemo tudi prevedena dela, njihovi prevajalci pa so pogosto znane osebnosti s področja znanosti ali literature (kot na primer Lazzaro Spallanzani, Giovanni Scopoli, Francesco Soave, Melchiorre Cesarotti in Giacomo Casanova).

Med naslovi publikacij s področja fizikalnih in naravoslovnih znanosti je treba omeniti tudi tri periodične publikacije:¹⁰ *Giornale d'Italia spettante alla scienza naturale, e principalmente all' agricoltura, alle arti, ed al commercio*, Benetke 1765–1776 (na začetku pod uredništvom Francesca Griselinija) in nadaljevanje revije z naslovom *Nuovo Giornale [...]*, ki je izhajala med letoma 1777 in 1797; *Opuscoli di autori*

⁷ O razvrstitvi vsebin Zoisovih knjig iz leta 1803–4 Kidrič piše: »Seznam ima sledeče nadpise: Philosophia, Ethica, Politica, Physica, Historia naturalis, Zoologia, Botanica, Mineralogia [...] Oeconomia, Mercatura, Metallurgia, Chymia, Mathe-sis applicata, Musica, Artes imitatrices, Architectura, Geographia, Strategica, Historia, Miscellanea historica, Statistica, Philologia, Historia litteraria, Bibliologia, Archaeologia, Critica Auctores classici, Linguistica, Litterae elegantiores, Zeitschriften, Jurisprudencia, Medicina, Theologia, Spiele, Technologie ter Sammlung von Opern (1689–1779)« (Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 395–396).

⁸ *La Eneide di Virgili / tradotta in viars furlans berneschs dal sior abat Zuan Josef Busiz de Thurnberg, e Iugenegg, cancellir arcidiaconal di Gurizza, e di Gradischia*. In Gurizza: par Josef Tommasin, 1775, 1–2. Izvod ni ohranjen v NUK. Pregledana izvoda v mestni knjižnici v Vidmu sta iz fonda *Joppi* in fonda *Del Torso*.

⁹ »[...] singolare esempio di travestimento burlesco di un testo classico« (Zanello, Bosizio Giovan Giuseppe, <http://www.dizionario biografico degli italiani.it/bosizio-giovan-giuseppe/> (4. 2. 2020)).

¹⁰ Izvodi omenjenih periodičnih publikacij so še shranjeni v NUK: *Giornale d'Italia [...]*, zv. 1–12 (GS I 5341); *Nuovo Giornale d'Italia [...]*, zaloga letnikov 1777–1780 (GS I 5341); *Opuscoli di Autori siciliani*, zv. 1–20 (GS I 172); *Selta di opuscoli interessanti [...]*, zv. 1–36 (GS O 3845).

¹ Usmeritev in cilje raziskav materialne kulture (*material culture studies*) ter njihovo uporabo v zgodovino pisju in sociokulturnih študijah je potrdila tudi zbirka raziskav, ki sta jih uredila Petrizzo in Sorba, *Storia e cultura materiale*, str. 439–482.

² Svoljšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 11.

³ NUK, Rokopisi, Ms 667, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus* [1821]. »Leta 1821 je Zoisovo knjižnico [...] popisal licejski bibliotekar Matija Kalister, ocenil pa jo je knjigarnar Viljem Henrik Korn« (Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 99).

⁴ »Iz področja beletrije so bili med temi skoraj le rimski klasiki« (Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 9).

⁵ ARS, AS 1052, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigmund Zois Freiherrn v. Edelstein befinden* [1782].

⁶ Zois je imel v svoji knjižnici več priročnikov o urejanju knjižnic in katalogiziranju knjig. Gl. Svoljšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 15.

siciliani, Catania 1758–1778 (izbor naravoslovnih razprav sicilijanskih avtorjev, ki je izhajal vsako četrtletje; njihov podpornik in glavni urednik je bil Salvatore Maria Di Blasi);¹¹ *Scelta di opuscoli interessanti tradotti da varie lingue*, Milano 1775–1777 (izbor prevajanih mednarodnih razprav je začel izhajati leta 1775 in je pozneje izhajal pod naslovom *Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti*). Ta periodična publikacija, ki sta jo ustanovila Francesco Soave in Carlo Amoretti, si je prizadevala širiti odkritja tujih učenjakov (vendar je včasih predstavila tudi Italijane, na primer Alessandra Volto). V njej najdemo članke o različnih pojavih, od optike in elektrike do raziskav s področja agronomije in paleontologije.¹²

V nadaljevanju se bomo osredotočili na leposlovje. Del kataloga v italijanščini iz leta 1782 obsega nekaj več kot petdeset naslovov, kar je majhno, vendar dovolj pomembno število, da lahko zajame vsaj nekatere Žoisove kriterije pri izbiri italijanskih literarnih del.

Nekaj več kot deset del je prevodov: gre za latinske in grške klasike, med njimi je tudi Lukrecijeva pesnitev *La filosofia della natura (O naravi sveta)* v različici Raffaeleja Pastoreja, ki je bila natisnjena v Benetkah leta 1776 pod lažno navedbo, da je to bilo v Londonu, in bila takoj prepovedana, ter pet spevov *Iliade* v Casanovovem prevodu (in s komentarji). Naletimo pa tudi na prevode nemško govorečih avtorjev, kot je Salomon Gessner (ki ga je prevedla Benečanka Elisabetta Caminer), in prevode iz francoščine, predvsem Voltaira, pa tudi Nicolasa Bricaireja de La Dixmerieja (v katalogu je navedeno njegovo satirično delo *Il selvaggio di Taiti ai Francesi, con una lettera al filosofo amico dei selvaggi*, London, 1770) in Anne-Gabriela Meusnierja de Querlona,¹³ avtorja erotičnega romana *La cortigiana di Smirne* (London, 1769), ki je bil napisan »dans le gout de l'antiquité«.¹⁴ V katalogu najdemo tudi obsežno antologijo (izdano v dveh delih) z gledališkimi deli različnih evropskih avtorjev. V italijanščino jih je prevedla že omenjena Elisabetta Caminer, zelo dejavna beneška prevajalka, ki je skupaj z možem sodelovala tudi pri pripravi lite-

rarnega časopisa, pri katerem so sodelovali še Griselini, Alberto Fortis in Melchiorre Cesarotti.¹⁵

Italijanski klasiki

Če se omejimo na dela italijanskih avtorjev, ugotovimo, da so v istem katalogu navedeni ponatisi iz 18. stoletja Dantejevih,¹⁶ Petrarcovih,¹⁷ Boccaccievih in Tassovih mojstrov. ¹⁸ Preseneča nas, da med nji-

Naslovnica knjige »Del Decamerone di Messer Giovanni Boccacci«, Amsterdam [Venezia, A. Locatelli] 1761 v enakem izvodu, kot ga je imel Žiga Zois (Gorizia, Biblioteca Isontina, coll. O-00229).

¹¹ O delu *Opuscoli siciliani* in dejavnosti urednika Di Blasija gl. Randazzo, *Gli Opuscoli siciliani*, str. 189–204.

¹² Opat Francesco Soave (1743–1806), ki je poučeval moralno filozofijo na liceju v Breri v Milanu (pozneje je bil v Luganu njegov učenec tudi Alessandro Manzoni), je bil uveljavljen prevajalec. Med drugim je prevedel delo Johna Locka *Saggio sull'intelletto umano (An Essay Concerning Human Understanding)* in je bil zmeren zagovornik Lockovega empirizma (gl. Micheli, »Soave Francesco«, http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-soave_%28Dizionario-Biografico%29/ (26. 4. 2020)).

¹³ Meusnier de Querlon (1702–1780) je kot novinar sodeloval pri *Mercure de France* in *Gazette de France*, bil je tudi cenjen založnik, ki je uredil izdaje del pomembnih avtorjev od antike do renesanse (med njimi Erazma Rotterdamskega in Michela de Montaigna) in avtorjev iz sodobnega časa (gl. Michaud in Michaud (ur.), Querlon, str. 393–396).

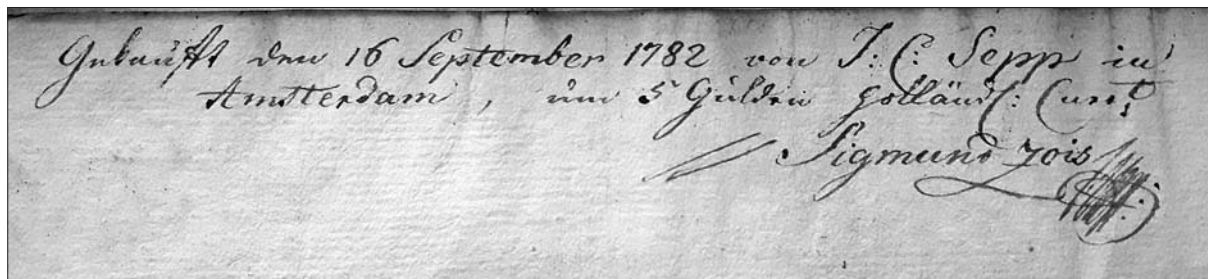
¹⁴ Michaud in Michaud (ur.), Querlon, str. 395 (prva izdaja romana: Pariz, 1747).

¹⁵ Elisabetta Caminer je že v mladih letih začela sodelovati v literarno informativnem časopisu *l'Europa letteraria* (1768–1773), ki ga je ustanovil njen oče Domenico. Leta 1773 se je časopis preimenoval v *Giornale enciclopedico* in se je vsebinsko širil. Nekaj let pozneje (1777) je Elisabetta postala njegova sourednica (gl. Kulesa, Elisabetta Caminer, str. 21–22).

¹⁶ *Dell'opera di Dante Alighieri* (Benetke, 1772 – založnik je bil verjetno Pasquali).

¹⁷ *Rime di Mess. Francesco Petrarca*, Firenze, 1748.

¹⁸ Poleg pesnitve *Gerusalemme liberata* (Benetke, 1756) je v katalogu (v rubriki knjig v francoščini, str. 70) navedena tudi pastoralna drama *L'aminte du Tasso* v francoskem prevodu (La Haye, 1681).

Opomba in Zoisov podpis na strani knjige »Supplemento de le Chroniche« (NUK Ti II 2844).

mi ni dveh velikinov iz 16. stoletja, Ariosta in Machiavellija. Ni pa izključeno, da so bili izvodi njunih del v zbirko dodani kasneje. Kidrič v svoji razpravi omeni le, da je Kopitar med drugimi avtorji citiral tudi ta dva mojstra iz 16. stoletja.¹⁹

Še o Boccacciu: Zois si je priskrbel beneško izdajo *Dekameron* iz leta 1761, ki je izšla pod lažno navedbo kraja izdaje (Amsterdam). Ta je, tako kot druge sodobne, presegla okleščene izdaje iz obdobja protireformacije.

Drugače kot tržaški bibliofil Domenico Rossetti, usmerjen v iskanje rokopisov in prvih tiskov humanistov, kot sta Petrarca in Piccolomini, je Zois kupoval predvsem novejšje izdaje (stare največ trideset let) in se pri tem ni osredotočil na določene avtorje. Edina starejša knjiga v italijanskem delu kataloga je inkunabula *Supplemento de le Chroniche* avguštinskega meniha Giacoma Filippa Forestija iz Bergama (1434–1520), ki jo je vulgariziral (poenostavil) neki Francesco. Izdaja v Zoisovi lasti je iz leta 1491 in vsebuje tudi čudovite gravure. Delo, sestavljeno iz številnih virov, predstavlja univerzalno zgodovino od začetkov človeštva do novejšega časa in sledi biografijam znanih mož, kot so bili v renesansi Federico da Montefeltro, Marsilio Ficino in Giovanni Bellini. Dragoceni primerek je še vedno ohranjen v Ljubljani ter ima datum, kraj in odkupno ceno skupaj s Zoisovim podpisom (*Gekauft den 16 September 1782 von J. C. Sepp in Amsterdam, um 5 Gulden [...] Sigmund Zois*).²⁰

V delu kataloga z italijanskimi knjigami iz leta 1782 je naslov Forestijeve *Kronike* naveden kot zadnji, morda kot zadnji nakup. Ta odsek se namreč začne z navedbo izdaje Metastasijevega dela v desetih zvezkih. Seznam se torej začne s »kulturnim« avtorjem iz 18. stoletja in z deli z resno vsebino, kot so melodrame, skoraj tako, kot da bi Zois želel upoštevati nekakšen princip, nato pa mu je sledil nekoliko manj natančno ter na začetek seznama razvrstil dela s privzdignjeno vsebino, kot so tragedije, in zaključil z ljubezenskimi romani.

Raznolikost italijanskih literarnih del iz 18. stoletja

V Zoisovi knjižnici je bilo le malo avtorjev iz 17. stoletja.²¹ Njihova dela so večinoma zastopana v novejših izdajah. Baročni roman, ki je bil pri članih akademije operozov še cenjen,²² v tej knjižnici ni več našel prostora. Zoisova izbira italijanskih literarnih del iz 18. stoletja pa je, prav nasprotno, pestra tako glede žanrov kot tudi glede zastopanih poetik, saj je bila tudi italijanska literarna kultura tistega stoletja raznolika. Tudi italijanska literatura 18. stoletja z ljubzensko tematiko je bila, kot navaja Michele Mari, izjemno heterogena.²³ Na Apeninskem polotoku je književnost tistega stoletja v resnici hodila po poti arkadijske tradicije, skupaj s svobodomiselno literarno težnjo in prvimi znanilci predromantike.

Gledališka dela

Število italijanskih tragičnih del, ki jih je imel v lasti Zois, če odmislimo Metastasijeve melodrame, je kljub vsemu nepomembno. Pozneje je imel baron v svoji knjižnici tudi izdajo Alfierijeve tragedije iz leta 1785 (tako navaja Kidrič, ki je obravnaval katalog Zoisovih knjig iz leta 1804).²⁴ Tragedije in druge drame v italijanskem jeziku je lahko Zois bral že v času, ko je bil sestavljen prvi katalog, med drugim tudi prevode dram tujih avtorjev v prevodu Elisabette Caminer (med njimi Beaumarchaiseva, Lessingova, Molièrova, Voltairova in Mercierova dela). Toda vsaj še en naslov s seznama italijanskih tragedij si zasluži pozornost: to so *Tentativi drammatici* Alessandra Verrija (Livorno, 1779). Gre za delo manj znanega Verrija, ki se preizkuša tudi v pisanju tra-

²¹ Najdemo na primer moralne satire Salvatoreja Rose (Amsterdam [Rim], s. d.) in dela arkadijskega pesnika Menzinija (*Opere*, Benetke, 1750).

²² O posebnem zanimanju za romane Ferranteja Pallavicina in Giovannija Francesca Loredana pri članih akademije operozov gl. Vidmar, Ferrante Pallavicino in Carniola, str. 268–269. Zanimanje operozov za baročne romane se kaže tudi v tem, da so v semeniški knjižnici v Ljubljani ohranjena dela Giovannija Francesca Biondija, Girolama Brusonija in Luce Assarina.

²³ Mari, *Venere*, str. 12.

²⁴ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 400.

¹⁹ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 482.

²⁰ NUK, T II 2844.

gičnih del, vendar nima ambicij, da bi se kot njihov avtor uveljavil.

Komično gledališče zastopa Carlo Goldoni (Saviolijeva beneška izdaja v 20 zvezkih, razdeljena na *Commedie in Drammi giocosi*, katerih prvi zvezki so začeli izhajati leta 1770). Pri komedijah iz 18. stoletja najdemo še Francesca Griselinija, ki sicer ni bil toliko znan kot dramatik, temveč kot naravoslovec in botanik. Poleg številnih drugih stvari, ki so ga zanimale, se je preizkusil tudi v pisanju za gledališče. Zois je imel v zbirki njegovo delo *Reginella o la virtuosa di musica* (Benetke, 1770), ne povsem izvirno komedijo, a kljub temu zanimivo zaradi ironičnih sklicev na gledališko kulturo svojega časa.²⁵ Ironija uspešne metatekstualne komedije iz leta 1756 se pojavlja predvsem v značaju lika Farfarelle, ki želi biti primadona: ambiciozna pevka pogosto govori francosko in uporablja napačne izraze, za katere trdi, da se sklicujejo na Voltaira. Tudi beneško narečje, ki ga uporablja eden od moških likov, naredi delo živahno. Griselini je bil v Ljubljani znan zaradi študij s področja agronomije,²⁶ Zois pa je imel v zbirki tudi izvod njegovega dela *Dizionario delle arti e dei mestieri*, njegov potopis *Lettere odeporetiche*, dvojniki traktata o skolopendri, vrsti stonoge (v francoščini), ter izvode že prej navedene revije *Giornale [...]*, ki jo je dolgo urejal prav Griselini.

Burleskna poezija in satirične pesnitve

Usmerimo se še k pesništvu, kjer nas preseneti antologija *Poesie di eccellenti autori toscani*, katere podnaslov (*Per far ridere le brigate*) pojasnjuje, da gre za pesmi, ki ljudi spravijo v smeh. Torej gre za besedilo v burlesknem tonu. Še vedno v tej zvrsti, vendar iz poznejšega časa, najdemo parodične sonete Giovannija Battiste Castija z naslovom *I tre giulj*. Zois je imel v zbirki tudi njegove *Poesie liriche* (Firence, 1769), satirična pesnitev *Gli animali parlanti* pa sodi med njegova poznejša dela – baron jo je, kot je znano, prepesnil v slovenščino.²⁷

Sodeč po italijanskih knjigah, ki jih je imel v lasti leta 1782, je Zois po malem sledil vsem žanrom. Toda če bi želeli izpostaviti, kaj je najbolj ugajalo njegovemu literarnemu okusu, bi to verjetno bila prav zabavna in humorna dela. V njegovi knjižnici so namreč dobro zastopana komična dramska dela, pa tudi poezija in pripoved v burlesknem, satiričnem in posmehljivem tonu.

Med satiričnimi deli je imel Zois doma tudi kratke pesnitve Giuseppeja Parinija (*Il Mattino il Mezzogiorno e la Sera poemetti nuovamente illustrati con note storiche*; Benetke, Graziosi, 1767), pa tudi njegovo

delo *Odi*. Parinijevi *poemetti* ponujajo ironično kritiko odsotnosti vrednot v razpadajočem plemiškem okolju in so imeli velikanski uspeh: ponatisnili so jih in posnemali; tako so bili kmalu prevedeni v različne evropske jezike.²⁸ Vendar so doživeli zapleteno uredniško usodo, ki nam pomaga razumeti, kako je založništvo na trgu delovalo tudi na račun avtorjev. Primer je preučevala Lodovica Braidia v raziskavi o anonimnosti v italijanski literaturi 18. stoletja.²⁹ Na kratko: Parini je prvi dve pesnitvi objavil ločeno, *Il mattino* in *Il mezzogiorno* (prvo leta 1763 in drugo leta 1765), vendar na naslovni strani ni hotel navesti svojega imena. Sledila je neavtorizirana izdaja iz leta 1766, ki jo je objavil Paolo Colombani, nato pa še druge izdaje, na primer tista, ki jo je imel v zbirki Zois (izdal jo je Antonio Graziosi). V teh zadnjih izdajah sta obe pesmi natisnjeni v enem delu, skupaj s tretjim, z naslovom *La sera*, ki pa ga ni napisal Parini, ampak mladi Verončan Giovanni Battista Mutinelli, ki mu je uspelo pesnika dobro posnemati. To je bil zanimiv primer spretnih komercialnih strategij knjižnega trga.

V katalogu Zoisovih knjig so med deli v satiričnem in posmehljivem tonu navedena tudi starejša, ki so bila pozneje ponovno izdana. Tak primer je herojsko-komična pesnitev Alessandra Tassonija *La secchia rapita* (Parma, 1765), napisana na začetku 17. stoletja in objavljena nekaj let pozneje ter ponovno urejena v drugi polovici 18. stoletja. Libreto Luigija Boccherinija po Tassonijevem besedilu je imel velik uspeh v glasbeni izvedbi Antonia Salierija na Dunaju leta 1772.

Polemična dela

V Zoisovi knjižnici niso manjkala niti polemična dela. Med njimi najdemo *Il bue pedagogo* (Lucca, 1765; 1. izdaja je bila iz leta 1764). Gre za samobrambo v obliki besedila, ki ga je napisal arkadijski pesnik Appiano Buonafede (z umetniškim imenom Agatopisto Cromaziano). Delo je uperjeno proti kritiku Giuseppeju Baretiju, ki je v eni od števil njegovih revij *La frusta letteraria* (št. XVIII) kritiziral Buonafedejevo delo *Saggio di commedie filosofiche* in ga označil za neslano. Baretti se je s poudarjeno ironijo v osmih prispevkih na široko odzval na te žalitve.³⁰ Ob tej polemični knjižici (*Il bue pedagogo*) je torej Zois lahko spoznal, kdo je pravzaprav Baretti. Govorimo o intelektualcu z oblikovanimi stališči, usmerjenimi v obrambo klasičnih del, ter zagovorniku vitalnega in živahnega jezika brez prizvoka poučnosti. Baretti (1719–1789) je dolga leta živel v Angliji in bil Sha-

²⁵ O Griseliniju kot pisatelju komedij gl. Bocchi, *Le commedie*, str. 38–85, v sodobni izdaji Griselinijevih gledaliških del.

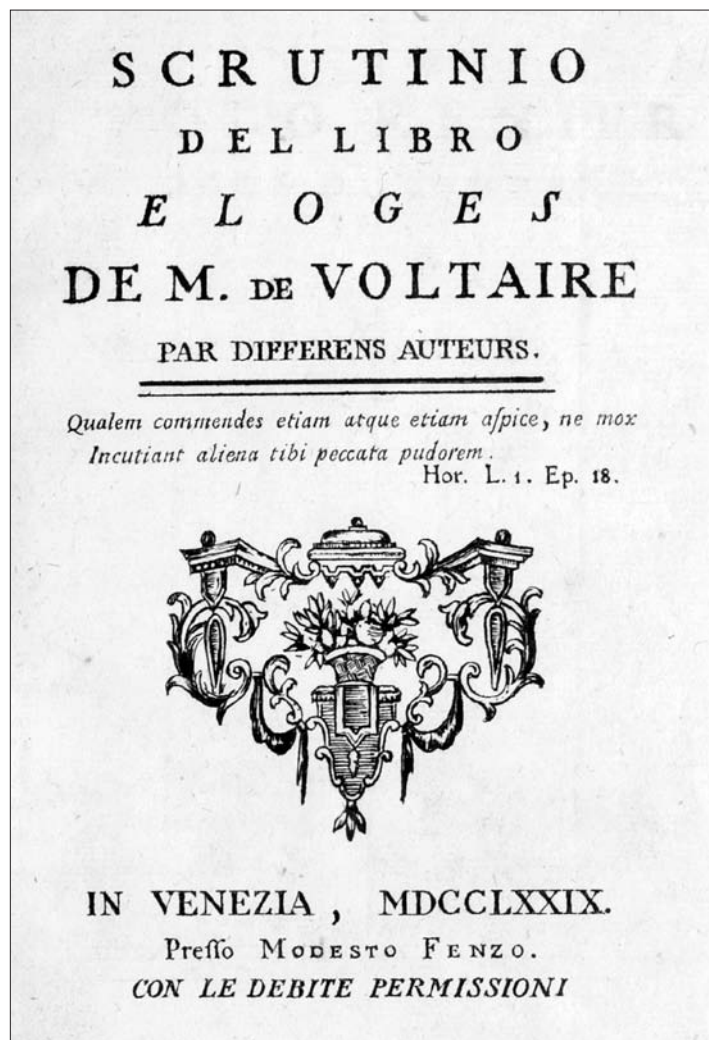
²⁶ Vodopivec, *La société agricole*, str. 37–53.

²⁷ O Zoisovem prevodu nekaterih verzov Castijeve pesnitve (in sicer iz odlomka »*La gatta*«) gl. Svetina, *Kitične oblike*, str. 58.

²⁸ Parinijevi pesnitvi sta bili takoj prevedeni v francoščino, nemščino, angleščino in španščino (Braidia, *L'autore assente*, str. 98).

²⁹ Braidia, *L'autore assente*, str. 75–117.

³⁰ Polemika je potekala v Barettijevi reviji med 19. aprilom in 15. julijem 1765.

Naslovnica knjige Giacoma Casanove »Scrutinio del libro Eloges de M. de Voltaire« iz leta 1779 v enakem izvodu, kot ga je imel Žiga Zois (<http://www.minervauctions.com/aste/asta132/1935-casanova-scrutinio-del-libro-eloges-de-m-de-voltaire-par-differens-auteurs/>).

kespearov občudovalec, cenil je njegovo gledališče in mu pripisoval pomembnejšo vlogo kot Voltairovemu.³¹ V Zoisovem knjižnem katalogu ne najdemo niti ene številke njegovega časopisa *Frusta letteraria* niti njenega prvega ponatisa (1799–1800), prav tako tudi ne prve celotne izdaje del. Kolikor vemo, je imel baron samo angleško-italijanski/italijansko-angleški slovar, ki ga je sestavil ta literat.

Omenjeno je že bilo Baretijevo negativno mnenje o Voltairovem gledališču. Še ena znana osebnost tistega časa je Voltaira obravnavala polemično, in sicer Giacomo Casanova. Zois je to gotovo vedel, saj je imel izvod njegove polemične knjige *Scrutinio del libro, Eloges de M. de Voltaire* (Benetke, Fenzo, 1779),

³¹ V svoji reviji je Baretti na primer ostro kritiziral Voltairovo pesnitev *Henriade*, češ da je avtorju primanjkovalo ustvarjalnosti (gl. Baretti, *La frusta letteraria*, str. 205–211). O Baretiju kot zagovorniku Shakespeara gl. Reuter Mayring, *Giuseppe Baretti*, str. 47–56.

skupaj z drugimi publikacijami beneških libertincev. Prisotnost teh spisov v baronovem domu ne preseneča, saj poznamo naklonjenost med njim in Casanovo, kar dokazujejo tudi pisma, ohranjena iz obdobja 1773–1774.³²

Casanova je v polemičnem besedilu raztrgal Voltairovo literarno delo in kritiziral stališča tistih, ki so ga povzdigovali (Jean-François Ducis, Jean-François de La Harpe in Charles Palissot de Montenoy). Vendar je njegovo utemeljevanje precej šibko. Pri soočanju z Voltairom glede njegovega sloga je videti, kot da mu manjka tisto, kar je že napisal Baretti. Pri tem skuša predvsem zasmehovati njegovo postavbo in celo ime. Pri Voltairovih delih se pritožuje predvsem nad pomanjkanjem dramatičnosti, navdušenja in ustvarjalnosti.³³ Casanova je Voltaira napadel tudi ob dru-

³² Trampus, »Talent et érudition«, str. 25–35.

³³ TSABC, Casanova, *Scrutinio del libro*, str. 25–26.

gih priložnostih, na primer v tretjem poglavju dela *Confutazione della storia del governo veneto d'Amelot de la Houssaie* (1769, Amsterdam, dejansko pa izdano v Luganu), v katerem brani Benetke in nasprotuje trditvam francoskega zgodovinarja Nicolasa Amelota de la Houssaya. Delo je napisal zato, da bi si pridobil naklonjenost beneških oblasti in se tako lahko vrnil v rodno mesto.³⁴ Zois je imel kopijo tega dela. Kot je v Predgovoru h *Confutazione* priznal sam Casanova, bi bilo lahko delo »neokusno« za tiste, ki jih ne zanimajo »zgodovinske resnice beneškega vladnega sistema«;³⁵ zato bralčevo pozornost išče tako, da se v drugem in tretjem delu usmeri na protifrancosko satiro.

Romani

Med knjigami s posvetno vsebino je v katalogu iz leta 1782 navedenih tudi nekaj Casanovovih ljubezenskih romanov, nobeno od objavljenih del pa na notranji naslovnici nima imena avtorja, ki se je podpisal pod posvetila. To je bila namreč v 18. stoletju zelo razširjena praksa, kar velja zlasti za romane.³⁶

Med Casanove romane sodijo tri dela: roman v pismih *Lettere della nobil donna Silvia Belagno alla donzella Laura Gussoni* (Benetke, brez datuma, a izdan 1780); ljubezenski roman *Di Aneddoti viniziani militari e amorosi del secolo XIV [...]* (Benetke, 1782) in alegorični opravljeni roman *Né amori, né donne, ovvero la stalla ripulita*.

Prvo od omenjenih del (*Lettere*) je priredba romana v pismih Madame Riccoboni³⁷ z naslovom *Lettres de Milady Juliette Catesby à Milady Henriette Campley, son amie*.³⁸ Casanova v njem pripoveduje zgodbo o strasti glavne osebe Silvie do moškega, ki ji najprej pobegne, nato pa jo želi pridobiti. Besedilo ne vsebuje nič opolzkega in meji že na romantično sentimentalnost. Zgrajeno je po topičnih motivih in je napisano v privzdignjenem patetičnem slogu. Na ekspresivni ravni jeziku ne poskuša dodati renesančnega pridih, kar bi ustrezalo izbranemu zgodovinskemu okviru (pisma naj bi bila napisana leta 1452). Posebno pozornost si morda zasluži način, s katerim avtor v določenem trenutku daje besedo ženskemu liku, da bi izpostavil svobodoljubljen način moškega vedenja, ki ga zanima zgolj osvajanje: »Moški [...] si nas želijo, nam služijo, a v nas najdejo samo užitke, za katere upajo, da jih bodo okusili na ta način.«³⁹ Še

posebej izjemen pa je »Uvodni nagovor«, v katerem si avtor prizadeva za bralčevo zavezanost, saj delo označi kot prevod najdenega rokopisa, napisanega v »beneškem narečju«, in pri tem ne skriva, da je vedel za roman v pismih, ki pripoveduje podobno zgodbo. Zato bralca prosi, naj sam presodi o resničnosti omenjenih pisem. Delo je zanimivo predvsem kot primer takrat priljubljenega romana v pismih brez posebne literarne vrednosti, napisanega za zabavo.

Roman *Di Aneddoti viniziani militari e amorosi del secolo XIV [...]* v celoti temelji na zgodovinskih dogodkih, a se na koncu prav tako prevesi predvsem v ljubezenske zaplete. Tudi to delo, ki velja za prototip zgodovinskega romana iz 18. stoletja, izvira iz francoskega romana, saj je »napisano d'après markize Guérin de Tencin in po njenem delu *Le siège de Calais*«. ⁴⁰ Avtor v predgovoru bralcem sijajno posreduje primer novega zapisa ter utemeljuje splet zgodovinske resnice in izmišljenih opisov, prisotnih v tem delu.

Tretji Casanovov roman v Zoisovi zbirki, *Né amori, né donne, ovvero la stalla ripulita*, je alegorični in obuja mit o kralju Avgiju: besedilo ima zapleteno in prisiljeno zgradbo, zato je z literarnega vidika manj zanimivo. Avtor ga je napisal kot svojevrstno samobrambo: z izrecnim prikrivanjem dejstev in likov namreč napada Carla Grimanija zaradi zneska, ki mu ga je ta dolgoval. Prav zaradi te polemike je moral Casanova za vedno zapustiti rodno mesto. Tu postanejo aktualne besede sodobne italijanske kritičarke Francesce Serra: »Pustolovci 18. stoletja so bili kot živi romani. Njihovo življenje, polno neverjetnih dogodkov in preobratov, je trume bralcev in nenasitnih bralk kar vabilo k pohlepni požiranju vsebine, kot bi šlo za knjigo.«⁴¹ In to je Casanova dobro vedel.

Zaenkrat nam še ni uspelo najti podatkov o avtorju in žanru dela *La ragione insufficiente, ed il duello*. Verjetno gre za povezani besedili, katerih naslov je v katalogu iz leta 1782 (str. 120) naveden brez avtorjevega imena. Uvrščeni sta pod drugimi naslovi Casanovovih literarnih del. Delo, ki naj bi bilo leta 1780 izdano v Savoni (ta ni veljala za založniško središče), je omenjeno tudi v katalogu založnika in prodajalca knjig Remondinija iz leta 1796.⁴²

Tega dela žal ni bilo mogoče najti niti v italijanskem nacionalnem niti v katerem drugem knjižničnem sistemu. Ne izključujemo (čeprav je naša hipoteza precej ohlapna) možnosti, da gre za piratsko

³⁴ Tudi v tem primeru, tako piše F. di Trocchio (*La filosofia dell'avventuriero*, str. 113), se Casanova postavlja z navajanjem velikega števila virov.

³⁵ TSABC, Casanova, *Confutazione*, 1, str. XI–XII.

³⁶ Braidia, *L'autore assente*, str. 174.

³⁷ Marie Jeanne de Heurles de Laboras oziroma Madame Riccoboni (1713–1792).

³⁸ Gl. spremno besedo sodobne izdaje Casanovega romana (*Chà della, Presentazione*, str. XI–XVII).

³⁹ »Gli uomini [...] ci cercano, ci servono, ma non considerano in noi che i piaceri che sperano di gustare per mezzo nostro« (Casanova, *Lettere della nobildonna*, str. 75).

⁴⁰ Portinari, Casanova romanziere, str. IX–XXX. Mišljena je Claudine Alexandrine Guérin de Tencin, baronica de Saint-Martin-de Ré (1682–1749).

⁴¹ »Gli avventurieri settecenteschi erano romanzi viventi. La loro biografia, piena di incredibili vicende e colpi di scena, reclamava di essere avidamente sfogliata da schiere di lettori e di fameliche lettrici, come un libro« (Serra, Casanova e il romanzo vivente, str. 813).

⁴² *Catalogo de' libri italiani e francesi e di altre lingue straniere che si trovano vendibili presso Giuseppe Remondini e figli*, Benetke, 1796, str. CCLXV.

Naslovnica knjige Giacoma Casanove »Ne amori, né donne, ovvero la stalla ripulita« iz leta 1782 v enakem izvodu, kot ga je imel Žiga Zois (<http://www.minervaauctions.com/aste/asta132/1813-casanova-ne-amori-ne-donne-ovvero-la-stalla-ripulita/>).

izdajo dela Casanovega avtobiografskega besedila *Il duello* (Dvoboj), ki ga je ta beneški libertinec napisal z briljantno sposobnostjo pripovedovanja. Delo je bilo objavljeno v Casanovinih mesečnikih *Opuscoli miscellanei*, ki so izhajali v prvi polovici leta 1780.⁴³

Ob vsem zapisanem je treba dodati nekaj besed o izstopajočem pojavu v knjigah, ki navajajo napačne kraje izdaje ali zamolčijo pravega avtorja, vsaj na notranji naslovnici. Če so anonimnost včasih izkoristili avtorji (kot na primer mladi Parini in Alessandro Verri), ki se niso želeli izpostaviti, je bila napačna navedba kraja izdaje pomembna predvsem zaradi previdnosti pred cenzuro (na primer pri Lukrecijevem delu *La filosofia della natura* v prevodu Raffaeleja

Pastoreja).⁴⁴ Nekoliko drugačno, a prav tako razširjeno je navajanje lažnih krajev izdaje; gre za prakso, ki se je nanašala predvsem na prodajno strategijo. Seznan bi bil v tem primeru dolg. Zoisova knjižnica se tako predstavlja tudi kot ogledalo strategij prodajanja knjig v zadnjih desetletjih 18. stoletja, vključno s cenzuro, samocenzuro in preudarno prodajno politiko.

Zaključek

Pisma, ki jih je mladi Žiga Zois pisal Casanovi, razkrivajo, da je bil naklonjen uživanju ob branju zabavnih pariških satiričnih brošur (*Bulletins de Versailles*

⁴³ Delo je bilo objavljeno v junjski izdaji mesečnika *Opuscoli miscellanei* (1780).

⁴⁴ *La filosofia della natura di Tito Lucrezio Caro, e confutazione del suo deismo e materialismo, col poema di Aonio Paleario dell'immortalità degli animi dell'abate Raffaele Pastore* (1–2) (London [Benetke], 1776).

les), ki mu jih je poslal Benečan.⁴⁵ Poleg tega ta pisma potrjujejo, da je bil Zois tako velik ljubitelj gledališča, da je leta 1774 obžaloval,⁴⁶ ker zaradi slabega vremena ni mogel oditi v Trst na karnevalsko predstavo. Vendar se nam takšna svetovljanska podoba ponudi tudi takrat, ko opazujemo knjige v njegovi knjižnici. Zois je pozorno spremljal razvoj naravoslovnih in mineraloških znanosti, a pri tem ni zanemarljive sledeča *Zeitgeistu* skozi literaturo, saj si je priskrbel sodobne knjižne uspešnice (satirične, kontroverzne ali preprosto namenjene le zabavi), ki so jih založniki ali kar avtorji sami ponudili bralcem z domišljenimi strategijami. Že hiter pregled seznama naslovov torej potrjuje širino baronovega pogleda na svet.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1052, Zois pl. Edelstein, rodbina, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigmund Zois Freiherrn v. Edelstein befinden* [1782]

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana
Rokopisi, Ms 667, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus* [1821]

TSABC, Biblioteca civica Attilio Hortis, Trieste
Casanova, Giacomo: *Confutazione della storia del governo Veneto d'Amelot de la Houssaie. Divisa in tre parti*. Parte prima, Amsterdam [Lugano], Agnelli, 1769. Parte prima (PRG 106529, coll. Formato 0300 02638-1) + Id. *Supplimento all'opera intitolata Confutazione [...]*. Parte terza, (Inv. PRG 106529/1, coll. Generale 09587).
Casanova, Giacomo: *Scrutinio del libro Eloges de M. de Voltaire par différens auteurs*. Venezia: Fenzo, 1779 (PRG 106539, coll. Rari 1-93).

LITERATURA

Baretti, Giuseppe: *La frusta letteraria*, 1–2. Bari: Laterza, 1932.
Bocchi, Andrea: *Le commedie di Grisellini*. V: Grisellini, Francesco: *Teatro*. Lecce: Youcanprint, 2016, str. 38–85.
Bravetti, Patrizia in Granzotto, Orfea (ur.): *False date. Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740–1797)*. Firenze: University Press, 2008.

Braida, Lodovica: *L'autore assente. L'anonimato nella letteratura italiana del Settecento*. Bari: Laterza, 2019.

Casanova, Giacomo: *Lettere della nobildonna Silvia Bellagno 1780*. Milano: Il Polifilo, 2004.

Chà, Lorenzo della: *Presentazione*. V: Casanova, Giacomo: *Lettere della nobildonna Silvia Bellagno 1780*. Milano: Il Polifilo, 2004, str. XI–XVII.

Di Trocchio, Federico: *La filosofia dell'avventuriero: Giacomo Casanova oltre libertinismo e illuminismo*. *Giacomo Casanova: tra Venezia e l'Europa* (ur. Gilberto Pizzamiglio). Firenze: Olschki, 2001, str. 108–145.

Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.

Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939.

Kulesa, Rotraud von: *Elisabetta Caminer Turra e L'Europa letteraria: riflessioni sulla traduzione*. *Circula: revue d'idéologies linguistiques* 2, 2015, str. 18–30.

Mari, Michele: *Venere celeste, Venere terrestre. L'amore nella letteratura italiana del Settecento*. Modena: Mucchi, 1988.

Michaud, Joseph in Michaud, Luis Gabriel (ur.): *Querlon (Anne-Gabriel Meusnier de). Biographie universelle, ancienne et moderne*. Paris: D'Everat, 1823, 36, str. 393–396.

Micheli, Giuseppe: *Soave, Francesco. Dizionario Biografico degli Italiani*, 93 (2018). URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-soave_%28Dizionario-Biografico%29/.

Petrizzo, Alessio in Sorba, Carlotta (ur.): *Storia e cultura materiale: recenti traiettorie di ricerca*. *Contemporanea* XIX, 3, 2016, str. 439–482.

Portinari, Folco: *Casanova romanziere*. V: Casanova, Giacomo: *Aneddoti veneziani militari e amorosi*. Milano: Serra e Riva, 1984, str. IX–XXXI.

Randazzo, Manuela: *Gli Opuscoli siciliani di Salvatore Maria di Blasi. Un'immagine della Sicilia intellettuale della fine de sec. XVIII*. *Mediaeval Sophia, Studi e ricerche sui saperi medievali*, 15–16 (2014), str. 189–204.

Reuter Mayring, Ursula: *Giuseppe Baretti: »Sugo, sostanza e qualità«: moderne italienische Literaturkritik in der Mitte des 18. Jahrhunderts*. Berlin: Frank & Timme, 2015.

Serra, Francesca: *Casanova e il romanzo vivente*. *Atlante della letteratura italiana*, vol. II, *Dalla Controriforma alla Restaurazione* (ur. Erminia Irace). Torino: Einaudi, 2012, str. 810–816.

Svetina, Peter: *Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji*. Ljubljana, ZRC, 2007.

Svoljšak, Sonja: *Knjižnica Žige Zoisa: med osebnimi in javnimi razsvetljenskimi agendami*. *Knjižnica*

⁴⁵ Gl. pismo z dne 25. septembra 1773 (Trampus, »Talent et érudition«, str. 32).

⁴⁶ Gl. pismo z dne 1. marca 1774 (prav tam, str. 33).

barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem = Baron Sigismund Zois's library: the centre of enlightenment culture in Slovenia (ur. Sonja Svobljšak in Luka Vidmar). Ljubljana: NUK, 2019, str. 9–82.

Trampus, Antonio: »Talent et érudition«: Casanova nelle lettere del barone Sigismondo Zois. *L'Intermédiaire des casanovistes. Études et informations casanoviennes* 7, 1990, str. 25–35.

Vidmar, Luka: Ferrante Pallavicino in Carniola. *Les régions slovènes entre XVIIIe et XIXe siècles: plurilinguisme et transferts culturels à la frontière entre empire des Habsbourg et Venise* (ur. François Bouchard in Patrizia Farinelli). Paris: Le Manuscrit, 2019, str. 263–286.

Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih slavističnih knjig: po sledovih baronovega svinčnika. *Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem = Baron Sigismund Zois's library: the centre of enlightenment culture in Slovenia* (ur. Sonja Svobljšak in Luka Vidmar). Ljubljana: NUK, 2019, str. 82–139.

Vodopivec, Peter: La société agricole carniolienne au XVIIIe siècle, ses publications et les physiocrates français. *Les régions slovènes entre XVIIIe et XIXe siècles: plurilinguisme et transferts culturels à la frontière entre empire des Habsbourg et Venise* (ur. François Bouchard in Patrizia Farinelli). Paris: Le Manuscrit, 2019, str. 37–53.

Zambelli, Paola: »Dibattiti culturali nel Settecento a Venezia«. *Rivista critica di storia della filosofia* 20, 1965, str. 414–448.

Zanello, Gabriele: Bosizio Giovan Giuseppe. *Dizionario biografico dei friulani, Nuovo Liruti*, II, 2009. URL: <http://www.dizionariobiograficodefriulani.it/bosizio-giovan-giuseppe>.

S U M M A R Y

From Dante to Casanova: Italian books in Zois's library

This article gives a snapshot of the Italian books, and specifically literary books that passed through the richest private library in Ljubljana in the second half of the eighteenth century – that belonging to Baron Sigismund Zois (1747–1819). On his death,

the majority of this extensive, rich and multi-lingual library collection was acquired, as is well known, by the library of the Ljubljana Lyceum and apart from a few exceptions; it is still preserved today in the University and National Library of Ljubljana (NUK). These are mostly works of theoretical and educational value in various fields of knowledge, particularly natural sciences. On the other hand, books linked to the spirit of the Enlightenment, and literature in its broadest sense – both Italian classics and more mundane works – are no longer part of the collection. As a result, we were only able to check the physical state of very few of the books mentioned in this article for signs of movement, dedications, date of acquisition etc. The key source material for our work is a private library catalogue from 1782, written when the Baron was aged 35. The collection was also subsequently enlarged, but a later catalogue, which would have been useful in understanding new acquisitions, has been lost (it was written by Kopitar around 1803–1804 and also contained, as Kidrič wrote, a sizeable list of opera librettos) while many literary works have been removed in the last catalogue of 1821.

In the presentation of this library's collection, attention was paid to works that provided examples of the *Zeitgeist* of the second half of the 18th century, which included some of Casanova's polemical writings and novels. What emerged confirms that, even in the case of books in Italian, the Baron was not interested in buying antique and valuable editions. Furthermore we can see that he did not reject translated works if a text aroused his interest, that he did not focus on any particular authors and, finally, that among his Italian books he included material that guaranteed him a degree of amusement (works of the satirical and burlesque genres). But our aim was not only to put forward some hypotheses, by considering the composition of this library, about its owner's tastes. We wanted above all to consider the catalogue as a tool for detecting which trends and which specific works of Italian literature reached – or could reach indirectly, through Zois's library – the attention of the intellectuals who were in regular contact with the Baron, that is to say the inner circle of early modern Carniolan culture. Still from a socio-cultural perspective, our aim was to focus on some volumes, owned by Zois, that had been published anonymously, or giving false details of where they had been printed: these sorts of examples make us well aware of some of the marketing practices that were widespread in book publishing at that time.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 633.852.73(497.473)(091)

Prejeto: 14. 2. 2020

Tanja Gomiršek

dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, Grajska cesta 1, Kromberk, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Oljkarstvo v Goriških brdih od novega veka do pozebe leta 1929

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje pomen in obseg oljkarstva v Goriških brdih v novem veku. Oljke so bile v Goriških brdih v preteklosti bistveno bolj razširjene, saj so olje uporabljali v prehrani in za razsvetljavo, oljčne vejice pa so zaradi simbolnega pomena prodajali pred cvetno nedeljo. Brda so ena najsevernejših leg, kjer se oljka še goji, vendar so drevesa v nevarnosti zaradi nenadnih pozeh. Zaradi primata, ki ga je na tem območju imela vinska trta, se je število oljk v novem veku s časom zmanjševalo. Najhujši udarec je za oljke pomenila huda pozeba leta 1929, po kateri je oljkarstvo skoraj zamrlo.

KLJUČNE BESEDE

oljkarstvo, Goriška brda, urbarji, vojna škoda, urbarialna dajatev

ABSTRACT

OLIVE GROWING IN THE GORIŠKA BRDA FROM THE EARLY MODERN PERIOD TO THE FROST OF 1929

The contribution presents the importance and scope of olive growing in the Goriška Brda in modern history. Because in the past olive oil was used for food and lighting and olive branches were sold before Palm Sunday, olive trees were considerably more widespread in the area than they are today. With the Goriška brda being one of the northernmost olive-growing regions, local olive trees are especially susceptible to sudden frost events. Throughout the modern period, the number of olive trees has been on a steady decline due to the primacy of vines. The strongest blow to olive trees was delivered by the severe frost of 1929, after which olive growing almost died out.

KEY WORDS

olive growing, Goriška brda, land registers, war damage, urbarial tax

Uvod

V zadnjih desetletjih postajajo oljke v Goriških brdih poleg trte razpoznavni znak lokalnega gospodarstva. Oljkarska dejavnost se je ponovno okrepila v devetdesetih letih 20. stoletja, zato pridelava oljčnega olja dobiva vedno večjo težo. Z načrtnim gojenjem oljk se je v Goriških brdih začel ukvarjati Bruno Podveršič iz Gradnega, ki je leta 1978 zasadil prvi strnjeni nasad oljk. Sprva so ga sosedje in vaščani gledali z nezaupanjem, a so ga nekateri kmalu začeli posnemati. Posluh za sajenje oljk je pokazala tudi Občina Brda, saj je na pobudo posameznikov že pred ustanovitvijo društva začela zasajati oljke ob javnih poteh.¹ Leta 1995 so pred gradom Dobrovo simbolično zasadili dve oljki, »ki naj bi oznanjali, da v ta prostor sodi tudi ta plemenita rastlina«.² Od devetdesetih let 20. stoletja so se oljke udomačile na briških gričih in postale eden od simbolov tukajšnje pokrajine. Po večletnih prizadevanjih lastnikov oljčnih nasadov je 10. februarja 1999 prišlo do ustanovitve Društva oljkarjev Brda.³ Šlo je za prvo tovrstno društvo na severnem Primorskem; vključevalo je oljkarje s širšega goriškega območja.⁴ Leta 2005, ko je v Brdih začela delovati torkla (stiskalnica), je bilo po oceni predsednika društva na Goriškem zasajenih že skoraj 100 ha oljčnikov, na italijanski strani pa še 10 ha.⁵ Društvo je leta 2004 izdalo monografsko publikacijo,⁶ katere sestavni del je tudi študija Renata Podbersiča, posvečena pomenu in obsegu oljkarstva na Goriškem v preteklosti.⁷ Študija je pokazala, da so bile oljke na Goriškem in tudi v Goriških brdih že v preteklosti ena od kulturnih rastlin.

Opis Brd v leta 1891 izdanem delu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* pokaže, da so bile tudi oljke tipična kultura območja: »Ta gričevnata deželca se imenuje In den Ecken, italijansko *Cogliano*, slovensko *Brda*, zadnja beseda pomeni obsežno dvigujoče se gričevje. Kdor potuje iz Gorice v Krmin skozi visokoležeče Kojsko ali tudi le skozi Števerjan in Cerovo ali če se iz Krmina povzpne na Monte Quarin, lahko spoznava to prijazno območje v vseh njegovih lepih posebnostih, ki so zanj značilne. Tam med rastočo travo ali med rastočimi mesečki šumlja potoček. Tam se bobotijo višnje, fige in oljke, medtem ko so sončne lege pokrite s terasami z vinskimimi trsi.«⁸ Italijanski strokovnjak za pedologijo Alvisio Comel (1902–1988) je v svojem delu o razvoju kmetijstva v Goriški grofiji od poznega srednjega veka dalje zapisal: »Naj spomnimo, da je

bilo oljkarstvo v preteklosti močno razširjeno na gričevju, še zlasti v Brdih.«⁹ To potrjuje tudi ena najstarejših krajevno povezanih omemb nasada oljk v Brdih. Leta 1507 se v goriškem urbarju omenja oljčni nasad v Dolnjem Cerovem.¹⁰ Zaradi pomena vinskega pridelka ter kasneje cenovno dostopnih industrijsko pridelanih olj je dejavnost od 19. stoletja dalje vedno bolj zamirala. Posebno poglavje je pomenila pozeba leta 1929, ko so v Goriških brdih pomrznile skoraj vse oljke. Ohranila so se le posamezna drevesa, ki jim je uspelo preživeti pozebo. Oljkarstvo na Goriškem v preteklosti gotovo ni imelo takega obsega kot v Slovenski Istri. Sicer že zastarelo trditev,¹¹ da so oljke v Goriških brdih začeli zasajati šele v 18. stoletju, nove raziskave dokončno zavračajo.

Izbrani arhivski viri

Zgodovinski pregled oljkarstva na Goriškem¹² in s tem tudi v Goriških brdih je bil podan že v prvem zborniku,¹³ ki ga je izdalo Oljkarsko društvo Brda in goriško Oljkarsko društvo. Podbersič je tematiko glede na skromnejši obseg dejavnosti¹⁴ in pomanjkanje virov dobro obdelal. Pričujoče besedilo želi nekoliko bolj poglobljeno obravnavati vprašanje, v kolikšni meri je bilo oljkarstvo v Brdih razširjeno v novem veku in do pozebe leta 1929. V ta namen so bili podrobneje obdelani trije arhivski sklopi: urbarji iz 16. in 17. stoletja, lastniške knjige ter gradivo vojne škode, ki je nastalo po letu 1919. Urbarje gospostva Dobrovo hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, urbarje gospostva Vipolže Državni arhiv v Trstu (Archivio di stato di Trieste), urbarje družine Strassoldo, ki je imela posestva tudi v briških vaseh, pa Zgodovinski pokrajinski arhiv v Gorici (Archivio storico provinciale di Gorizia). Lastniške knjige (*Libri tavolari*), ki obsegajo čas od leta 1761 do leta 1891, kot del fonda Zemljiške knjige hrani Državni arhiv v Gorici (Archivio di stato di Gorizia). V lastniških knjigah poleg popisa parcel s kategorizacijo, v kateri tip obdelovalnega zemljišča sodijo, najdemo tudi vpise o vrstah urbarialnih dajatev in njihovih prejemnikih. Starejši urbarji gospostev Dobrovo in Vipolže ter briških posestev družine Strassoldo iz 16. in 17. stoletja s popisi kultur pojasnjujejo, koliko oljk je raslo v posamezni *brajdi*,¹⁵ kjer se je (ali pa tudi ne) kot dajatev pojavljalo olje. Za konec je predstavljena sondažna anali-

⁹ Comel, *L'evoluzione storica*, str. 26.

¹⁰ Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 61.

¹¹ Meze, *Pozeba oljke*, str. 90.

¹² Glavan-Podbršček, *Oljkarstvo na Goriškem*.

¹³ Podbersič, *Zgodovina oljkarstva*, str. 9–39.

¹⁴ Oljkarstvo na Goriškem gotovo nikoli ni imelo takšnega obsega in pomena kot na primer v Istri, Dalmaciji in Italiji.

¹⁵ *Brajda* je v današnji rabi v Goriških brdih izraz za vinograd, sadovnjak ali oljčnik na terasah. V preteklosti so z izrazom *brajda* označevali mešano kulturo vinograda, sadnega drevja in sejalnih površin na terasah (Gomiršek, Spremembe, str. 259).

¹ Mužič, *Ponosni*, str. 1.

² Colja et al., *Gospodarstvo v Brdih*, str. 42.

³ PANJ 881, t. e. 1.

⁴ Poleg Goriških brd tudi okolico Nove Gorice in Šempetra ter Spodnjo Vipavsko dolino.

⁵ Sardoč, *Goriška ima oljarno*, str. 8.

⁶ Glavan-Podbršček, *Oljkarstvo na Goriškem*.

⁷ Podbersič, *Zgodovina oljkarstva*, str. 9–40.

⁸ Noe, *Landschaftliche Schilderungen*, str. 9.

za gradiva vojne škode (*Danni di guerra*). Ob koncu prve svetovne vojne so Brici prijavljali podrobne popise škode, nastale na njihovih zemljiščih in stavbah, da bi od države dobili povrnjeno vojno škodo. Na posameznih zemljiščih so popisana vsa za kmetov dohodek pomembna drevesa, med drugim tudi oljke. Pri tem je treba upoštevati, da so bila najbolj uničena zemljišča v vzhodnih in južnih Brdih, najmanj pa v severozahodnem, zahodnem in osrednjem delu. Tako predstavljena vojna škoda ni reprezentativen vzorec za celotna Brda. Vasi Neblo, Hruševlje, Fojana, Barbana, Šlovrenc, Medana in celotno območje *Kamuna*, tj. Kožbanskega kota, niso prijavile praktično nobene vojne škode.

Vzroki zamiranja oljkarstva v Goriških brdih

Že omenjeni znani italijanski agronom Alvis Comel¹⁶ je leta 1928 izdal zgodovinski pregled razvoja kmetijstva na Goriškem od srednjega veka do prelomnega obdobja razsvetljenstva, ki nosi naslov *L'evoluzione storica dell'agricoltura goriziana dal 1300 al 1765*. Oljkarstvu, ki v obdobju, ko je Comel deloval na Goriškem, ni imelo posebnega pomena, avtor ni posvetil večje pozornosti. Zanimiv pa je njegov podatek, da je bilo oljkarstvo nekoč zelo razširjeno na gričevju in še posebno v Brdih, vendar so bile oljke zaradi mrzlih zim že v letih 1709 in 1763 delno uničene.¹⁷ Italijanski geograf Ernesto Massi (1909–1997) je celo navajal, da so se Brda in celotno zaledje oglejskega agra že v rimskih časih ponašali z veliko proizvodnjo oljčnega olja.¹⁸ Ta trditev arheološko še ni preverjena, saj so za to potrebne dolgotrajne in podrobne raziskave, ki jih ovira tudi pomanjkanje arheoloških najdišč iz tistega časa.

Gospodarski impulzi v 18. in 19. stoletju

Pomrznjene oljke ter intenzivna usmeritev briškega kmetijstva v proizvodnjo in prodajo vina od konca srednjega veka dalje sta bila ključna razloga, da si oljkarstvo nikoli več ni opomoglo in je začelo ugašati, čeprav sta država in Kmetijska družba v 19. stoletju pospeševali sajenje oljk. Član Kmetijske družbe Pietro Deviak, ki je leta 1847 oljkam posvetil posebno publikacijo, je kot pomemben razlog, da se

je oljka začela umikati drugim kulturam, navedel dejstvo, da je oljka ena tistih kultur, ki začne dajati pridelek šele po več letih: če zanjo dobro skrbimo, po 10 do 12 letih, če jo obdelujemo srednje dobro, po 14 do 15 letih, če pa jo obdelujemo slabo, pridelek dobimo šele po 16 ali 17 letih.¹⁹ Predlagal je, da bi na opustela in za obdelovanje neustrezna zemljišča posadili oljke, ki bi bile zaradi kakovosti olja vir bogastva kmečkih družin. Goriška Kmetijska družba v 18. stoletju ni želela širitve nasadov trte, temveč žita, saj je bilo v Goriški grofiji pomanjkanje pridelkov za prehrano. Razsvetljena cesarica Marija Terezija je prek goriške Kmetijske družbe prebivalstvo spodbujala k povečanju površin, namenjenih pridelkom za prehrano, ter k sajenju murv in oljk.²⁰ V letih 1768–1769 so dajali po štiri goldinarje nagrade za vsakih 25 na novo posajenih oljk v dveh letih od sajenja. Pridelek je po poročilu okrožnega glavarja barona Giampaola Bassellija iz leta 1774 zadoščal le za potrebe njihovih lastnikov, večina pa je olje kupovala na bližnjih (Gorica, Krmin, Čedad) in oddaljenih (Trst, Videm) trgih. Zaradi sistema kolonata in kratkoročnosti zakupnih pogodb²¹ oljk pogosto niso na novo sadili, tudi zato, ker se zakupnikom kratkoročno to ni izplačalo. Niso bili gotovi, da bodo zemljišče obdelovali še takrat, ko naj bi oljke začele dajati pridelek. V ta namen je Kmetijska družba leta 1769 med revne prebivalce grofije brezplačno razdelila 700 sadik oljke.²²

Oljk pa ni uničevala le pozeba, temveč tudi prekomerno²³ rezanje oljčnih vejic za prodajo v času pred cvetno nedeljo. Okrožno glavarstvo je 24. februarja 1817 z odlokom prepovedalo rezanje in prodajo velikih oljčnih vej zunaj grofije.²⁴ Odlok ni pregнал zakoreninjene navade, saj je o velikih količinah oljčnih vej, ki so jih prodajali prebivalci Goriške grofije, konec 19. stoletja poročal tudi Karl Czoernig (1804–1889).²⁵ Comel je navedel tudi podatek, da so okoli leta 1850 v Brdih pridelali okoli tona olja.²⁶ Benedickt Kopezky, ki je leta 1850 kot prilogo v *Jahresbericht des k. k. Ober- und Untergymnasium in Görz* objavil študijo »Der Collio bei Görz«, je nekaj stavkov posvetil tudi takrat v Brdih že izumirajočemu oljkarstvu.²⁷ Pri tem ni pozabil omeniti, da zaradi ugodne klime tu lahko oljke rastejo 2 stopinji zemljepisne širine višje kot v Italiji. Poleg že znanih podatkov o pozebah, ki so oljke praktično izkoreni-

¹⁶ Alvis Comel se je rodil v Roveretu (Trento) 9. marca 1902. Starša sta izhajala iz Goriške. Licej je po prvi svetovni vojni zaključil v Gorici in študij nadaljeval na višji kmetijski šoli v Portici – Scuola superiore di agraria di Portici (Napoli). Diplomno iz agronomije je leta 1924 zagovarjal v Milanu. Zasedal je marsikatero za tisti čas pomembno delovno mesto, med drugim je bil leta 1948 imenovan za direktorja Istituto chimico-agrario sperimentale di Gorizia. V več kot 40-letnem znanstveno-raziskovalnem delu (med letoma 1923 in 1968) je objavil več kot 180 znanstvenih prispevkov, v katerih se je pretežno posvečal geologiji in pedologiji v Furlaniji (*Nuovo Liruti*, str. 997–998).

¹⁷ Comel, *L'evoluzione storica*, str. 26.

¹⁸ Massi, *L'ambiente geografico*, str. 56.

¹⁹ Deviak, *Memoria*, str. 24.

²⁰ Fanfani, *Economia e società*, str. 37.

²¹ Najbolj razširjena oblika kratkoročne zakupne pogodbe, ki so jo navadno sklepali za obdobje enega leta, je bil t. i. *affitto semplice*.

²² Formentini, *L'olio del Collio*, str. 7.

²³ Oljke je treba obrezovati na pravilen način, da se osvetli krošnja. Prekomerno rezanje drevo oslabi, da vso svojo energijo usmeri v rast in ne v plodove.

²⁴ Formentini, *L'olio del Collio*, str. 9.

²⁵ Czoernig, *Gorizia*, str. 113.

²⁶ Comel, *L'evoluzione storica*, str. 28.

²⁷ Kopezky, *Der Collio*, str. 42–43.

V Goriških brdih so otroci na cvetno nedeljo tekmovali, kdo bo imel višjo butarico. Na fotografiji so dečki iz Medane (fototeka Goriškega muzeja).

nile, je omenil še trenutno proizvodnjo 2000 funtov olja na leto.²⁸

Kljub vsemu pa so tudi v 19. stoletju oljke še vedno sadili na novo, saj se je v popisih omenjalo marsikatero mlado drevo. Ob določitvi obsega dediščine po pokojnem Marinelliju iz Pevme je nastal seznam zemljišč s popisom kultur in njihovih zakupnikov. V velikem vinogradu na Oslavju je raslo tudi 16 *navadnih*²⁹ rodnih oljčnih dreves. Jurij Krajnik je imel v zakupu vinograd, njivo s trtami in travnik z drevesi. Tu je raslo 9 *navadnih in mladih* oljčnih dreves ter 63 *navadnih in mladih* murv. Na griču na Oslavju je Anton Terčič obdeloval brajdo in travnik z drevjem, kjer je raslo 15 *navadnih in 15 mladih* oljk ter 23 *navadnih in mladih* murv, ter *brajdo Dolinca*, kjer je popisanih 9 *starih* oljk in 2 *navadni* murvi.³⁰ Obseg proizvodnje

²⁸ Stara merska enota dunajski stot ali funt znaša 0,56 kg (Javornik, *Veliki splošni leksikon*, str. 1187).

²⁹ Predvidevamo, da je s terminom *navadni* mišljeno odraslo drevo. Elaborati franciscejskega katastra za odraslo drevo pri sadnem drevju, češnjah, hruškah in marelicah, štejejo tisto, ki ima deblo v premeru enako ali večje od 1 čevlja, pri kostanjih pa 1½ čevlja ali večje. Ostalo so bila polodrasla drevesa (ASG, *Elaborati sec. XIX–XX*, 15). Vsekakor so bile odrasle oljke tiste, ki so imele premer debla večji od 31 cm. En čevlj je bil namreč dolg 0,31 m (Bajt, *Vsevednik*, str. 248).

³⁰ ASG, *Ventilazioni ereditarie*, 87, inv. 706.

olja, ki v Goriški grofiji kljub vsemu ni bil majhen, kaže tudi podatek, da je leta 1894 v Gorici obstajala oljarna Menz & Comp.³¹ Verjetno je predelovala večje količine olja iz bližnje okolice, saj so v Brdih po poročilih domačinov oljke predelali kar doma.

Obseg oljkarstva v Goriških brdih na podlagi novoveških virov

Bistveno večji obseg oljkarstva v Brdih pred usodnimi pozebami³² v zgodovini kaže struktura dajatev pri emfitevničnem zakupu.³³ Emfitevnični zakup se je razvil iz ostanka srednjeveških fevdalnih oblik.³⁴ Iz omenjenih arhivskih sklopov in literature je namreč razvidno, v katerih briških vaseh je bilo oljkarstvo (številčno) razvito v taki meri, da je bilo olje ena od dajatev ter osnova za oceno dreves v posamezni *brajdi*, od katere je kot dajatev nastopalo oljčno olje.

Za obdobje zgodnjega novega veka lahko povežemo dva podatka, in sicer dajatve v olju in popise kultur na zemljiščih, kjer se je olje pojavljalo kot dajatev, ter na tistih, kjer olje ni omenjeno. V vasi Fojana je na primer v 17. stoletju Martin Klinec za zemljišče in hišo plačeval polovico vina, olja in sadja ter dogovorjeno najemnino po krminski meri.³⁵ Podobno so, med drugim, polovico pridelka olja v Fojani plačevali še: brata Gregor in Andrej Klančič, Mauro Komavič, Boštjan Šibav, Andrej Gorjan, Matija Bergant, Jakob Lugni, Nikolas Venika, Jurij Venika, Peter Mavrič, Matija Makorič, Primož Pinica in Urban Galiot.³⁶

Večina zapisov v urbarju nima popisa posameznih dreves na zemljišču, od katerega so navedeni plačevali dajatve v olju. Povezavo med dajativjo v oljkah ter številom oljčnih dreves dobimo za zemljišča, ki jih je obdeloval Boštjan Peršolja z Dobrovega. Za *brajdo* in hišo je plačeval točno polovico vina, olja in sadja. Za drugo *brajdo*, na kateri je raslo med drugim

³¹ Formentini, *L'olio del Collio*, str. 11.

³² V novem veku so bile zabeležene številne pozebe. Poročil, ki nas neposredno seznanjajo s pozebami oljk, skupaj s pozebami v 20. stoletju, je 20. Navajajo se leta: 1238, 1441, 1684, 1685, 1704, 1709, 1738, 1763, 1782, 1789, 1795, 1820, 1829, 1847, 1885, 1901, 1929, 1956, 1985 in 1996 (Ogrin, O pozebi oljk, str. 36; Ogrin, *Pozebe*, str. 163). Za oljčna drevesa pa sta bili najbolj uničujoči pozebi v letih 1709 in 1763 (Comel, *L'evoluzione storica*, str. 26).

³³ »Šlo naj bi za poznoantično obliko dednega zakupa, v kateri so se združili neki prejšnji zakupi zahodnega in orientalskega izvora.« Zanimivost te oblike je, da je bil zakupnik – *emfiteuta* – vknjižen kot lastnik zemljišča, za katerega je plačeval določeno najemnino. Prejemnik najemnine je bil zabeležen v rubriki, ki je sicer služila vpisu obremenitev zemljišča, vendar je bila najemnina formulirana kot *affitto amfiteotico*, sam obdelovalec pa kot *emfiteuta* (Gomiršek, Vrste zakupnih pogodb, str. 177).

³⁴ Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 413.

³⁵ *Martino Clinz paga di un terreno ventato loco et foco la mitta del vin, oglio et frutta et d'affitto a misura di Cormons* (PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1612).

³⁶ PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1612.

Tabela 1: Prejemniki in višina dajatev v olju v Števerjanu leta 1761³⁷

Lastnik	Št. parcele	Ledinsko ime	Dajatev	Vrednost	Prejemnik
Franc Bregantič pok. Štefana, emfitevt	124	Polje	9 kvinčev ³⁸ rebule, 4 libre ³⁹ olja	vino 18 goldinarjev, olje 32 krajcarjev	cerkev sv. Nikolaja v Gornjem Cerovem
Franc Bregantič pok. Štefana, emfitevt	129	Stermic	vinska desetina, gorski denarič in 9 kvinčev rebule, 4 libre olja		vinsko desetino in gorski denarič ⁴⁰ Carlo Tacco, olje in vino cerkev sv. Nikolaja v Gornjem Cerovem
Matej Klanjšček	180	Trebeš	2 1/2 libre olja	20 krajcarjev	cerkev v Števerjanu
Matej Klanjšček	392	Klanc	vinska desetina, gorski denarič in 1 libra olja	olje 8 krajcarjev	vinsko desetino Tacco, olje cerkev v Števerjanu
Mihael Mužič pok. Jožefa	21	Podvansko	2 orn in 2 vedri rebule, 1/2 libre olja	vino 5 goldinarjev in 36 krajcarjev, olje 4 krajcarje	cerkev v Števerjanu
Mihael Mužič pok. Jožefa	23	Lazic	2 libri olja	16 krajcarjev	cerkev v Števerjanu
Tomaž Mizerič pok. Simona	363	Pastin	desetina žita in rebule, gorski denarič, 1 kvinč rebule, 1 libra olja	olje 8 krajcarjev, vino 2 goldinarja	vinsko desetino in gorski denarič Carlo Tacco, olje in vino cerkev sv. Nikolaja v Gornjem Cerovem
Tomaž Mizerič pok. Simona	418	Križna	vinska desetina, gorski denarič, 2 vedri ⁴¹ rebule, 1 kokoš, 1 libra olja	2 vedri rebule 48 krajcarjev, 1 kokoš 8 krajcarjev, libra olja 8 krajcarjev	vinsko desetino, gorski denarič in vino Tacco, kokoš in olje cerkev v Kojškem
Franc Zupančič	398	Šerca	vinska desetina, gorski denarič, 2 libri olja	olje 16 krajcarjev	vinsko desetino in gorski denarič Tacco, olje cerkev v Števerjanu
Štefan Škorjanc pok. Sebastijana	318	Draga	1 vedro rebule, 1/2 libre olja	24 krajcarjev vino, 4 krajcarje, olje	vino Attems iz Campagne, olje cerkev v Števerjanu
Peter Terpin pok. Jožefa	16	Uršica	1 orna rebule, 1 libra olja	2 goldinarja 24 krajcarjev vino, 8 krajcarjev olje	cerkev v Števerjanu
plemeniti Franc Trojer	122	Draga	vinska desetina, gorski denarič, 2 orn rebule, 11 lir, 2 1/2 libre olja, 15 lir	12 krajcarjev olje	vinsko desetino, gorski denarič in 11 lir Tacco, olje cerkev v Števerjanu, 15 soldov cerkev v Podsenici
plemeniti Franc Trojer	179	Koznik	vinska desetina, gorski denarič, 2 1/2 libre olja	20 krajcarjev olje	vinsko desetino in gorski denarič Tacco, olje cerkev v Števerjanu

340 trt in 38 oljk, je plačeval polovico vina in olja ter dva piščanca. Poleg tega je imel v najemu še njivo, ki jo je trenutno obdeloval Pavel Kunic, za katero je imel obveznost oddaje polovice vina, olja, sadja ter še en kvinč in tri vedra vina in kopuna. Najemnino za travnik na Prevalu je poravnal z dvema kvinčema in dvema vedroma vina ter kopunom. Na Dobrovem so z oljem plačevali še Jakob Jasnič, Hilarij Polencič, Blaž Fakin, »brata Tomaž in Kristijan«, Maver Skočaj, Ivan Simčič, Mihael Simčič, Urban Simčič in Josip

Malencič.⁴² Med podložniki družine Colloredo, ki je imela v lasti gospostvo Dobrovo, so imeli zabeleženo dajatev v olju še Gregor Zaletel z *brajdo* in njivami blizu Brdic, ki je plačeval polovico vina, olja ter sadja, en star ovsu po krminski meri in dva kopuna. Za *brajdo* in njivo, ki ju je trenutno obdelovala Marina Zaletel, je ta prav tako plačevala polovico olja, vina in sadja. V Kozarnem pa sta polovico olja plačevala Blaž Kristančič in Lukež Saurin.⁴³ Tudi v urbarju vipolških gospodov della Torre se pojavlja dajatev, ki nakazuje na gojenje oljk. Urbar je nastajal v letih 1565–1568,⁴⁴ v času, ko sta Vipolže imela v lasti Francesco

³⁷ Preglednica je nastala na podlagi podatkov iz Lastniške knjige.

³⁸ Kvinč je bil mera, razširjena na območju Gradiške in Krmina, pa tudi v Goriških brdih, in je odgovarjal količini med 80 in 83 litri (Panjek, *La terra di confine*, str. 15).

³⁹ Oljna libra znaša 477 g oziroma 0,52 l (Mihelič, *Najstarejša notarska*, str. 185).

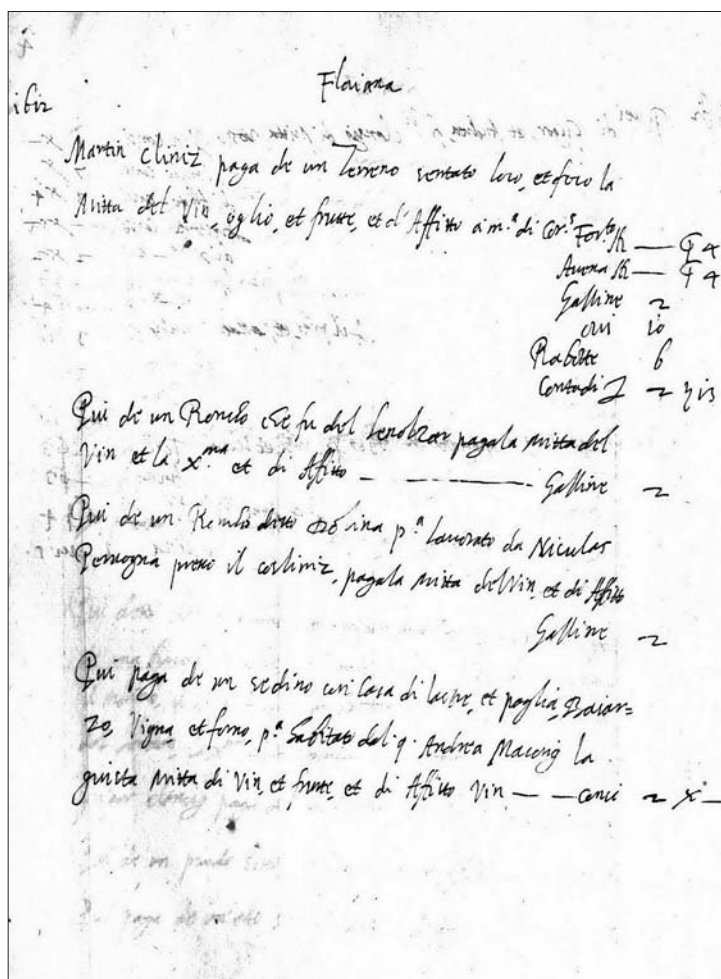
⁴⁰ V virih zapisano *Bergpfening*. V 16. stoletju je gorski denarič znašal 3 solde in pol (Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 75).

⁴¹ Vedro je bilo votla mera za tekočine, ki je znašala 56 litrov (Bajt, *Vsevednik*, str. 249).

⁴² PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1618.

⁴³ PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1612.

⁴⁴ AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II meta del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. 255.1.2 Libro de li introiti de Vipulzano 1565–1568.

Martin Klinec poleg fiksno določenih dajatev oddaja tudi polovico pridelka vina, olja in sadja (PANG 943, zbirka zgoščenek A-46, Zemljiško gospodarstvo Dobrovo, Urbar 1612, str. 9, dovoljenje za objavo št.: 2/3-4/2020).

in Febo della Torre.⁴⁵ Sin Martina Zorzija iz Vipolž je za *brajdo*, ki jo je imel v *affitto semplice*, plačeval polovico vina in olja ter dve liri in enajst soldov. Gašper Kabalic je za *affitto semplice* za brajdo, imenovano *Zabica*, plačeval polovico oljk in vina. Jurij Bričič iz Vipolž je za kmetijo in hišo plačeval polovico vina in olja, za drugo *brajdo* pa je posebej plačeval polovico vina in oljk. Za *brajdo* v Vipolžah, ki jo je prej imel neki Princič iz Kozane, je posebej plačeval enajst lir ter pol vina in oljk. Oljke se v Vipolžah omenjajo še na kmetiji nekega Florijančiča, nato v Gornjem Cerovem pri Urbanu in Andreju Jugu ter v vinogradu Andreja Drufuke.⁴⁶ Izpostaviti je treba tudi pomen deležne dajatve.

V Biljani se olje kot dajatev ni nikoli pojavilo. Poudariti je treba, da na zemljiščih, kjer dajatev v olju ni omenjena, to še ne pomeni, da oljke niso rasle. Navajamo primer spremembe najema zemljišč v

Kozarnem, ko med najemnino, ki je obsegala žito in vino, oljčno olje ni bilo omenjeno. Ob popisu kulture je v *brajdi*, ki jo je v Kozarnem imel Karel, sin pokojnega Martina Sancija, navedenih 1192 dreves s štirimi vinskimi trsi, šest oljk, 14 sliv, štiri jablane, šest rožičevcev, štiri vrbe, 31 breskev, 30 fig in tri hruške.⁴⁷ Nekatera oljčna in druga sadna drevesa so bila zaradi svoje velikosti in očitno večjega pridelka v urbarju posebej zabeležena. Tako je imel Ivan Susič iz Šlovenca pri Neblem na zemljišču v Fojani šest velikih oljk.⁴⁸ Na podlagi urbarja cerkve v Medani ugotavljamo, da je dajatev v olju bremenila približno⁴⁹ četrtno zemljišč v lasti cerkve. Kot smo pokazali že prej, pa so oljke lahko rasle tudi na zemljiščih, kjer se dajatev v olju ali oljkah ne pojavlja.

⁴⁵ Gomiršek, Kojsko in Brestje, str. 52.

⁴⁶ AST, Archivio della Torre e Tasso, Libro de li introiti de Vipulzano 1565–1568.

⁴⁷ PANG 343, Zemljiško gospodarstvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1668.

⁴⁸ PANG 343, Zemljiško gospodarstvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1618.

⁴⁹ Dajatev v olju je zabeležena na sedmih od 34 zemljišč.

ibig. a di ii. fion^o

Come appar yne dit. c. h. m. i. n. o. E. Affitatu a Vesp. con
 Zampin di Nebula in Termino, con casa di Coppo Forte,
 ota, Bravio: et Prato amiguo; prima lavorata da Vahradin
 Bragotto, ora di forte con un'altro Prato li mezzo di qua
 di Mastarda con due campi nel forte, un setto tra di na l'altre
 di qua di Mastarda con uogo 22 di forte sopra l'altro
 campi nel qual terreno sono feboni con i. Vide 8 is

Mulan	19
Pesan	15
Fijan	17
Cesan incolto	7
Vonchian	12
Geragan	15
Castagnan grandi	6
Negan	3
di uon	23
Brignulani	40
Moran	13
Lauri	2
Puran grandi	3

Quando la giusta ditta di Vin, oglio et Prati et di Affito
 a m. di Cernom Vinon: 13 50

Caponi	2
Galline	2
eri	10

Seznam kultur na najemnem zemljišču v Neblem, kjer je leta 1619 popisanih tudi 28 oljk (PANG 943, zbirka zgoščenek A-46, Zemljiško gospostvo Dobrovo, Urbar 1618, str. 105, dovoljenje za objavo št.: 2/3-4/2020).

Obseg gojenja oljke v luči urbarialnih in zakupnih dajatev

Dajatve, povezane z gojenjem oljk, so bile bodisi v oljkah, olju ali denarju. Urbar cerkve v Medani iz leta 1771 navaja, da je Janez Krstnik Kos, sin pokojnega Sebastijana, za najemno pogodbo, sklenjeno leta 1762, za hišo in zemljišča plačal sedem kvinčev vina, pol belega in pol rdečega, ter polovico pridelka oljk, par kokoši in par piščancev.⁵⁰ Podložniki Colloredov so plačevali polovico olja. Patri dominikanci iz Krmina pa so po drugi strani plačevali *affito fondiale* z dvema kvinčema vina, tremi stari žita po goriški meri v denarju ter dvema librama olja v denarni protivrednosti.⁵¹ Slednje kaže na denarno gospodarstvo novega veka, na spremembo plačevanja iz naravnih dajatev v denarne ter morda tudi na zmanjšan obseg

gojenja oljk. Oljke ali olje je bilo ena od dajatev, ki so bile v deželi v navadi »stoletja dolgo«. Pomen oljk in oljčnega olja je viden tudi v urbarju cerkve sv. Jurija v Gradnem. V kolonski pogodbi, sklenjeni 7. aprila 1800, s katero je Andrej, sin pokojnega Martina Erzetiča, v kratkoročni zakup vzel *brajdo*, imenovano *Podbišu*, in drugo, imenovano *Podplacam*, je v popisu kultur, ki rastejo v *brajdi Podbišu*, navedenih tudi 13 oljk. V zakupni pogodbi je bilo določeno, da mora zakup poravnati z dvema tretjinama pridelanega vina in dvema tretjinama oljk.⁵²

Z zmanjšanjem obsega gojenja so dajatve, vezane na olje, nadomeščali z denarno dajatvijo. Pomen olja in oljk podčrta tudi urbar družine Strassoldo iz Gorice, ki je imela v Brdih številna zemljišča, za leti 1703 in 1704. Andrej Peršolja iz Medane je za *affito semplice* letno plačal šest kvinčev vina, dva piščanca in dva kopuna. Zapis dodaja, da se ostalo, tudi oljke, deli na pol. Oljke so poleg fiksno določenih dajatev edini izrecno navedeni pridelek, kar kaže na

⁵⁰ PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar cerkve v Medani iz 1771.

⁵¹ PANG 343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar cerkve v Medani iz 1771.

⁵² ŽA Gradno, Urbario della chiesa di S. Giorgio sin dal 1763.

Tabela 2: Prejemniki in višina dajatev v oljkah ali olju v Dolnjem in Gornjem Cerovem leta 1761⁵³

Lastnik	Št. parcele	Ledinsko ime	Dajatev	Vrednost	Prejemnik
Sigismund Atems	30	Venograd	1 libra olja	8 krajcarjev	cerkev sv. Lenarta iz kraja
Marija Bordina, vdova po Valentinu	23	Draga	polovica oljk	57 krajcarjev	cerkev sv. Lenarta iz kraja
cerkev sv. Lenarta iz kraja	12	Mladicah	3 kvinči in 2 vedri vina, 4 libre olja	vino 11 goldinarjev 18 krajcarjev, olje 32 krajcarjev	župnik iz Muša
cerkev sv. Lenarta iz kraja	14	Podcerovim	3 kvinči in 2 vedri vina, 4 libre olja	vino 11 goldinarjev 18 krajcarjev, olje 32 krajcarjev	župnik iz Muša
cerkev sv. Lenarta iz kraja	17	Za kmeticem	2 dnini, 3 kvinče in 2 vedri vina, 4 libre olja	dnina 1 goldinar, vino 11 goldinarjev 18 krajcarjev, olje 32 krajcarjev	Sigismund Attems
cerkev sv. Lenarta iz kraja	55	Brajda Ferliga	3 kvinče in 2 vedri vina, 4 libre olja	vino 11 goldinarjev 18 krajcarjev, olje 32 krajcarjev	župnik iz Muša
Janez Križman pok. Mihaela	18	Breg	polovica pridelka oljk	2 goldinarja 16 krajcarjev	Sigismund Attems
Blaž Lenardič	26	U olkah	polovica pridelka oljk	2 goldinarja 16 krajcarjev	Sigismund Attems
Matija Prinčič pok. Sebastijana, emfitevt	55	Na seli	2 libri olja	16 krajcarjev	bratovščina sv. Lucije iz kraja
Štefan Prinčič pok. Gregorja, emfitevt	68	Selice	2 libri olja	16 krajcarjev	cerkev sv. Nikolaja iz kraja
Janez Štekar, sin Andreja, emfitevt	59	Strasoldnica	1 libra olja	8 krajcarjev	cerkev sv. Nikolaja iz kraja

njihov pomen. Kot dajatev se v urbarju Strassoldov omenjajo pri vseh štirih posameznikih v Medani. Na Plešivem in v Kozani niso omenjene pri nobenem od štirih posameznikov, v Drnovku pri dveh od osmih, v Gornjem Cerovem pri petih od desetih ter v Dolnjem Cerovem pri enem od sedmih posameznikov.⁵⁴ Odsotnost dajatev v olju v enem urbarju še ne pomeni, da oljk v tej vasi niso gojili, temveč da je bila pozornost prejemnika dajatev usmerjena v druge proizvode. V Dolnjem, pa tudi Gornjem Cerovem se v lastniških knjigah, ki so nastale desetletje po nastanku terezijanskega katastra, kot urbarialna dajatev v marsikateri *brajdi* omenja tudi olje.⁵⁵ Zgornji seznam ni popoln, saj je deset listov zapisov v registru za Dolnje Cerovo uničenih.

Dajatev v oljkah ali olju se je lahko tudi »skrivala« med splošno določenimi dajativami. Tako lahko na primer v uvodnem delu Lastniške knjige za Štmaver – San Mauro – preberemo, da so zemljišča obremenjena z dajativami v vinu, žitu in oljkah. Tudi desetino, ki so jo tu dobivali grofje della Torre, so plačevali v vinu in oljkah.⁵⁶ V samem registru pa je navedeno, da je zemljišče podvrženo desetini, »kot je v navadi«. Poleg desetine, ki so jo prejeli grofje della Torre,

je na primer Jakob Figel iz Štmavra libro olja, takrat vredno osem krajcarjev, dajal še cerkvi sv. Valentina na Sabotinu.⁵⁷

Oljčno olje je bilo očitno ena od pogostih dajatev cerkvam in njihovim institucijam, saj so ga duhovniki porabili tako za prehrano kot za razsvetlavo, zlasti v cerkvi. Prejemnica dajatev v olju je bila tudi cerkev sv. Lovrenca iz Podsenice.⁵⁸ Tu je Luka Juretič, sin pok. Blaža, omenjeni cerkvi letno dajal libro olja, Andrej Juretič in baron Andrej Sembler pa pol libre.⁵⁹ Podobno izvemo iz splošnega opisa v terezijanskem katastru za Dolnje Cerovo. Tu je zabeleženo, da količina olja, ki jo kot dajatev⁶⁰ dobi grof Attems, znaša povprečno 12 liber, cerkev sv. Lenarta pa dobi približno pet liber.⁶¹

Proizvodnja olja iz Goriških brd je kljub že omenjenim pozebam v 18. stoletju in tistima v letih 1849 in 1850 po podatkih člana goriške Kmetijske družbe Giuseppeja Floreana Formentinija leta 1853 znašala 3000 liber.⁶² Če smo pri prejšnjih piscih zasledili manjše količine, je to gotovo zato, ker je lahko količi-

⁵³ Preglednica je nastala na podlagi podatkov iz Lastniških knjig.

⁵⁴ ASPG, Urbari, Strassoldo 1703–04, št. 103.

⁵⁵ Zadnji trije vpisi v tabeli 2.

⁵⁶ ASG, Ufficio tavolare, Libri fondiari (1761–1891), San Mauro e Peuma, 114.

⁵⁷ ASG, Ufficio tavolare, Libri fondiari (1761–1891), San Mauro e Peuma, 114.

⁵⁸ Podsenica je danes zaselek vasi Podsabotin.

⁵⁹ ASG, Ufficio tavolare, Libri fondiari (1761–1891), Potsabotino, Potseniza, Momuria e Dou, 87.

⁶⁰ Olje se je po zapisu v katastru med kmeta in prejemnika dajatev delilo na pol. Torej je bilo pridelka približno 24 liber.

⁶¹ ASG, Catasto teresiano, 17.

⁶² Formentini, *L'olio del Collio*, str. 13.

Kamen za olje, last družine Kristančič iz Slavč. Na robu so vidne luknje tečajev lesenega pokrova, ki se ni obranil (fototeka Goriškega muzeja).

na pridelka v posameznem letu močno nihala. Kot je razvidno iz zapisov v dokumentih in urbarjih, je bilo v Brdih oljkarstvo gotovo razširjeno v nižje ležečih vaseh, Gornjem in Dolnjem Cerovem, Steverjanu, Pevmi, Vipolžah, Medani, Fojani, Dobrovem, Biljani, Podsabotinu, Brdicah (pri Slovrencu), Kozarnem in Neblem.⁶³ Glede na popise v zakupnih pogodbah so oljke rasle tudi v Gradnem in Višnjeviku. Število oljčnih dreves kaže, da so bile oljke v preteklosti sestavni del kultur v marsikateri *brajdi*.

Gradivo vojne škode – slika stanja pred prvo svetovno vojno

Zanimivo je gradivo vojne škode (*Danni di guerra*), kjer so podrobni popisi kultur v *brajdah*, ki so bile kakorkoli uničene ali poškodovane v prvi svetovni vojni. Za podrobno raziskavo in ovrednotenje bi bilo potrebno veliko časa, saj gre za približno 100 arhivskih enot gradiva. Tako bodo v nadaljevanju predstavljeni zgolj podatki, pridobljeni s pregledom večjega dela gradiva, ter Tabela 3 z izpisanimi lastniki, številom oljčnih dreves in prijavljenim izpadom pridelka. V *brajdi Podvrt*, ki je bila v lasti Josipa Fi-

garja iz Šmartna, so pred vojno rasle štiri oljke.⁶⁴ V drugi *brajdi*, imenovani *Seunik*, ki je ležala v katastrski občini Kozana, pa je raslo devet oljk,⁶⁵ katerih deblo je imelo premer 30 cm.⁶⁶ Zanimiv je zapis količine pridelka na drevo v prijavi vojne škode Franca Peršolje iz Šmartna, ki je imel v treh *brajdah* deset oljk. Njegova ocena pridelka je bila 20 kg oljk na drevo.⁶⁷ V marsikateri prijavi je zabeleženo, da je bila uničena oljka ali več, ni pa omenjen nikakršen primanjkljaj pridelka. To bi lahko kazalo na dejstvo, da so bodisi oljke bolj kot za olje gojili za že omenjeno prodajo oljčnih vejic pred cvetno nedeljo bodisi jim niso pripisovali nikakršnega ekonomskega pomena več. Tak je recimo primer prijave Ivana Peršolje iz Šmartna, ki je imel pred vojno v svoji *brajdi* tri oljke, ki niso bile ravno mlade, saj je premer debla znašal 30 cm. Med oceno izpada pridelka Peršolja oljk ni zabeležil.⁶⁸ Največji pridelek, in sicer 50 kg na drevo,

⁶³ Nimamo pa podatkov za Hruševlje. V Kozani po ohranjenih podatkih ni bilo dajatev, povezanih z oljem.

⁶⁴ V celotni *brajdi* je raslo 1.500 trt, 6 češenj, 15 sliv, 7 hrušk, 5 breskev, 4 marelice, 5 jabolok, 4 oljke in 7 vrb (ASG, Giudizio distrettuale, 807, 356).

⁶⁵ Popisanih je 2.100 trt, 18 češenj, 18 sliv, 7 hrušk, 10 fig, 7 breskev, 10 marelic, 2 jablani, 9 oljk in 3 vrbe (ASG, Giudizio distrettuale, 807, 356).

⁶⁶ ASG, Giudizio distrettuale, 807, 356.

⁶⁷ ASG, Giudizio distrettuale, 807, 369.

⁶⁸ ASG, Giudizio distrettuale, 828, 181.

Tabela 3: Podatki o številu oljk na podlagi gradiva vojne škode (*Danni di guerra*)

Katastrska občina zemljišča	Lastnik zemljišča	Število oljk na posamezni parceli	Število uničenih oljk	Prijavljen izpad pridelka
Biljana	Jožef Simčič	34	27	400 kg oljk
Dolnje Cerovo	Mihael Prinčič	2	/	30 kg vej
Dolnje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	6	2	/
Dolnje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	6	3	/
Dolnje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	12	10	/
Dolnje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	2	2	/
Dolnje Cerovo	Ivan Klanjšček	3	3	60 kg oljk
Gonjače	Andrej Korsič	1	/	/
Gonjače	Mihael Kumar	19	19	400 kg oljk
Gornje Cerovo	Matej Maraž	2	0	/
Gornje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	3	1	/
Gornje Cerovo	Cerkev sv. Lenarta	6	2	/
Gornje Cerovo	Alojzija Prinčič	1	/	/
Gornje Cerovo	Amalija Jančič	2	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Ivanka Prinčič	1	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Ivanka Prinčič	1	1	16 kg vej
Gornje Cerovo	Jožef Makuc	3	2	30 kg vej
Gornje Cerovo	Marija Komjanc	6	5	48 kg oljk
Gornje Cerovo	Karel Bregantič	2	2	36 kg vej
Gornje Cerovo	Karel Klanjšček	1	1	15 kg vej
Gornje Cerovo	Karel Klanjšček	2	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Filomena Colja	1	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Filomena Colja	1	1	18 kg vej
Gornje Cerovo	Ivan Kumar	4	4	40 kg oljk
Gornje Cerovo	Ivan Klanjšček	8	8	120 kg vej
Gornje Cerovo	Marija Jakin	1	1	18 kg vej
Gornje Cerovo	Marija Jakin	9	4	130 kg vej
Gornje Cerovo	Anton Komjanc	2	2	20 kg vej
Gornje Cerovo	Josip Nikolavčič	2	2	20 kg vej
Gornje Cerovo	Franc Prinčič	1	1	10 kg oljk
Gornje Cerovo	Ivan Prinčič	1	1	15 kg vej
Gornje Cerovo	Jožef Terkuč	4	4	50 kg vej
Gornje Cerovo	Jožef Terkuč	5	3	50 kg vej
Gornje Cerovo	Leopold Komjanc	4	2	30 kg vej
Gornje Cerovo	Alojz Tronkar	3	3	40 kg vej
Gornje Cerovo	Alojz Tronkar	3	2	36 kg vej
Gornje Cerovo	Josip Terkuč	2	2	20 kg vej
Gornje Cerovo	Janez Terkuč	4	2	45 kg oljk
Gornje Cerovo	Janez Terkuč	1	1	12 kg vej
Gornje Cerovo	Janez Terkuč	4	1	45 kg vej
Gornje Cerovo	Karel Klanjšček	1	1	15 kg vej
Gornje Cerovo	Karel Klanjšček	2	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Filomena Colja	1	1	20 kg vej
Gornje Cerovo	Filomena Colja	1	1	18 kg vej
Hum	Jožef Lenardič	4	/	/
Imenje	Albin in Janez Sirk	10		50 kg oljk
Kojsko	Mihael Marinič	4	4	40 kg oljk
Kojsko	Jožef Marinič	/	125	/
Kojsko	Anton Matjac	/	2	
Kojsko	Ivan Marhan	/	8	100 kg oljk
Kojsko	Peter Kumar	/	2	/
Kozana	Josip Figar	9	3	100 kg oljk
Kozana	Franc Prinčič	1		10 kg oljk
Kozana	Martin Erzetič	5	1	25 kg oljk

Kozana	Franc Simčič	6	3	50 kg oljk
Kozana	Franc Simčič	1	/	/
Kozana	Goriška zveza gosp. zadrug	7	7	/
Podsabotin	Mihael Marinič	1	1	20 kg oljk
Podsabotin	Cerkev sv. Nikolaja	2	1	/
Podsabotin	Cerkev sv. Nikolaja	1	1	20 kg oljk
Podsabotin	Cerkev sv. Nikolaja	2	2	30 kg oljk
Podsabotin	Maks Pintar	2	2	20 kg oljk
Podsabotin	Maks Pintar	4	8	80 kg oljk
Podsabotin	Jožef Drufovka	5	5	80 kg oljk
Podsabotin	Josip in Ciril Zimic	6	6	60 kg oljk
Podsabotin	Maks Bevčič	1	1	20 kg oljk
Šmartno	Josip Peršolja	4	4	/
Šmartno	Josip Peršolja	2	0	/
Šmartno	Josip Peršolja	4	0	/
Šmartno	Josip Peršolja	4	2	20 kg oljk
Šmartno	Franc Peršolja	4	2	/
Šmartno	Franc Peršolja	4	/	/
Šmartno	Franc Peršolja	3	/	/
Šmartno	Josip Figar	4	2	/
Šmartno	Emilija Vendramin	3	3	/
Šmartno	Leopold Mušič	15	7	/
Šmartno	Leopold Mušič	6	2	100 kg oljk
Šmartno	Leopold Mušič	2	2	30 kg oljk
Šmartno v Kozani	Leopold Mušič	5	2	/
Šmartno v Kozani	Leopold Mušič	3	2	100 kg oljk
Šmartno	Katarina Musič	60	38	700 kg oljk
Šmartno	Cerkev sv. Martina	/	2	/
Šmartno	Cerkev sv. Martina	/	1	/
Šmartno	Cerkev sv. Matere Božje Vrhovlje	/	1	/
Šmartno	Franc Jeretič	2	/	/
Šmartno	Anton Kristančič	2	1	20 kg oljk
Šmartno	Anton Kristančič	6	6	180 kg oljk
Šmartno	Štefan Pojavnik	3	3	50 kg oljk
Šmartno	Ivan Peršolja	3	/	/
Šmartno	Valentin Vuga	/	4	/
Šmartno	Valentin Vuga	/	1	/
Šmartno	Jožef Simčič	4	2	/
Šmartno	Roman Lipicer	3	3	20 kg vej
Šmartno	Goriška zveza gospodarskih zadrug	2	2	/
Šmartno	Ivan Simčič	2	2	/
Šmartno	Ivan Simčič	2	2	/
Števerjan	Cerkev sv. Lenarta	4	3	/
Višnjevnik	Jožef Kristančič	6	2	90 kg oljk
Višnjevnik	Ivan Kristančič	5	5	250 kg oljk
Višnjevnik	Jožef Mišigoj	8	1	/
Višnjevnik	Anton Erzetič	4	/	40 kg oljk
Višnjevnik	Janez Sirk	3	3	60 kg oljk
Višnjevnik	Janez Sirk	3	3	40 kg oljk
Višnjevnik	Janez Sirk	5	/	40 kg oljk
Vrhovlje	Jožef Kurtin	2	2	/

je ocenjen v *brajdi* Ivana Kristančiča iz Višnjevika.⁶⁹ Med doslej pregledanim gradivom smo zasledili največji nasad oljk v Kojškem, in sicer v *brajdi* Jožefa Mariniča, ki je nosila parcelno številko 1021/1. Pri-

javljenih je 125 uničenih oljčnih dreves, katerih deblo je v premeru merilo od 15 do 22 cm.⁷⁰ Večje število, in sicer 60 oljk, je bilo posajenih v vinogradu Kata-

⁶⁹ ASG, Giudizio distrettuale, 833, 605.

⁷⁰ ASG, Giudizio distrettuale, 828, 205.

Kamen za olje last družine Sirk v Višnjeviku. Dno je bilo še dodatno poglobljeno, da se je v njem nabirala usedlina (fototeka Goriškega muzeja).

Po pozebi leta 1929 so v Goriških brdih nekatere redke oljke ponovno pognale. Eno od teh je drevo briške črnice, poseto v brajdi v Gradnem (fototeka Goriškega muzeja).

rine Musič v Šmartnem.⁷¹ Tu je bil zabeležen izpad pridelka 700 kg oljk, se pravi slabih 12 kg na drevo. Ni pa nujno, da taki nasadi niso bili tudi drugje po Brdih. V gradivu je namreč navedena le prijava vojne škode, torej tistih *brajd*, kjer so vojaki ali izstrelki na kakršenkoli način uničili kulture ali zemljišče. Večja škoda je nastala na delu Brd, ki je bil bližje bojišču. V zahodnem, severozahodnem in jugozahodnem delu Brd so ostali ljudje doma in vojne škode »niso imeli«. Tako se razpredelnica v dodatku v večji meri nanaša na območje, kjer je prijavljena vojna škoda. Upravičeno pa se lahko vprašamo, ali so uničene oljke vedno in dosledno prijavljali.

Način predelave in hranjenja

Oljke so v Goriških brdih zaradi majhnih količin pridelka predelali doma. Postopek je bil enostaven; v navadi sta bila dva načina. Po prvem so obrane oljke najprej sušili, da so odstranili odvečno vlogo. Nato so jih stresli v večje lesene posode in kot grozdje stlačili z bosimi nogami. Oljke so nato polivali s kropom, olje, ki je priplavalo na vrh, pa pobirali z lesenimi zajemal-

kami. Po drugem postopku so oljke stresli v vreče in jih nato tlačili v lesenih ali kamnitih koritih. Sledilo je izpiranje s kropom. Olje je nato izteklo iz korita skozi višje ležečo odprtino.⁷² Uporabili pa niso le olja, temveč tudi vodo – *morčo*, s katero so spirali oljke. Z njo so napajali živino, oljčne tropine pa so zmleli v moko, s katero so pitali prašiče.⁷³ V 19. stoletju so olje hranili v hladnih prostorih, kot so bili *mezad*, klet in shramba – *šavarova*. Tako je imel Ivan Grauner iz Števerjana v shrambi pločevinast vrč za olje. Oljke so rasle pri Graunerjevi hiši, saj je leta 1825 zabeležen en polovnjak⁷⁴ pridelka. Za pobiranje so porabili dve dnini, torej ena oseba dva dni. V Graunerjevih dveh *brajdah*, imenovanih *Rauna*, je raslo 14 odraslih oljk.⁷⁵ V Kojskem je Ivan Kumar olje hranil v pločevinastem, dveh železnih in medeninastem vrču. Imel je tudi posebno pločevinasto posodo.⁷⁶ Pri pokojnem Matiji Prinčiču v Gornjem Cerovem pa je leta 1828

⁷² Podbersič, *Oljkarstvo*, str. 36.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Polovnjak je bila votla mera, ki je znašala 282 litrov (Bajt, *Vsevednik*, str. 249).

⁷⁵ ASG, *Ventilazioni ereditarie*, 83, inv. 6.

⁷⁶ ASG, *Ventilazioni ereditarie*, 83, inv. 45.

⁷¹ ASG, *Giudizio distrettuale*, 803, 80.

v hiši stala kamnita posoda za olje.⁷⁷ Oljke so hranili tudi v posebnih lesenih čebričkih, ki so popisani v marsikaterem gospodinjstvu.⁷⁸

Poudariti je treba, da oljka v Goriških brdih nikoli ni imela takega gospodarskega pomena kot v Istri.⁷⁹ Tu je bila že v srednjem veku eden glavnih proizvodov.⁸⁰ Pridelano olje so v Goriških brdih zaradi majhnih količin uporabljali doma. Tako niso uredili obratov za predelavo oljk, kot jih poznamo v Istri.⁸¹ Po dosedanjih raziskavah je znana omemba ene torkle iz časa, ko je bilo oljk več. V goriškem urbarju iz 16. stoletja je v kleti Lovra »Klamperlyja« iz Kojškega izpričana torkla – »oellstain«.⁸² Briško olje je bilo zgolj dopolnitev prehrane gospodinjstva. Zaradi visoke cene voska so olje uporabljali tudi za razsvetljavo v glinenih »lužernah«.⁸³ Največkrat so z »lužernami« osvetljevali cerkve. Morda je bila zato dajatev v oljkah ali olju najpogosteje povezana z lokalno cerkvijo ali njenimi ustanovami.

Zaključek

Iz zapisanega je torej razvidno, da se je oljkarstvo v Goriških brdih ohranjalo od srednjega veka dalje. Ob koncu novega veka se je ta dejavnost zaradi pozeb in načrtne usmeritve v gojenje vinske trte počasi, a vztrajno zmanjševala, vendar kljub vsemu ohranjala. Ključen prelom je pomenila pozeba leta 1929,⁸⁴ ko je bilo območje del Kraljevine Italije, ki je imela velike zaloge lastnega oljčnega olja ter je Brda in njihove prebivalce načrtno potiskala v gospodarsko krizo. Brici so ohranjali zgolj redka po pozebi preživela oljčna drevesa, ki so jih uporabljali zlasti za prodajo oljčnih vejic na cvetno nedeljo. Po drugi svetovni vojni je oljčno olje popolnoma nadomestilo industrijsko rastlinsko olje. Pridelava oljk se je ohranjala pri redkih posameznikih, kot je bila na primer družina

Drnovšček v Gradnem. Ponoven razcvet oljkarstva v Brdih se je začel z zasaditvijo oljčnika na *Žnidarjevi* domačiji v Gradnem leta 1978.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato Gorizia

Catasti sec. XIX–XX, Elaborati.

Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia – Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisica (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, Ventilazioni ereditarie. Giudizio distrettuale (1898–1922), Danni di guerra.

Ufficio tavolare, Libri fondiari (1761–1891).

ASPG – Archivio storico provinciale Gorizia

Urbari, Strassoldo 1703–04, št. 103.

AST – Archivio di stato di Trieste

Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282 – II metà del sec. XIX), 255.1.2. Libro de li introiti de Vipulzano 1565–1568.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

343, Zemljiško gospostvo Dobrovo, a. e. 2, Urbar 1612, 1616, 1668, 1771.

881, Društvo oljkarjev Brda, t. e. 1.

ŽA (Župnijski arhiv) Gradno

Urbario della chiesa di S. Giorgio sin dal 1763.

LITERATURA

Bajt, Drago: *Vsevednik*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1999.

Colja, Vanda in Rutar, Petra in Gomišček, Toni: *Gospodarstvo v Brdih. Občina Brda. Zbornik ob 10-letnici občine: 1995–2005* (ur. Staša Peršolja). Brda: Občina, 2005.

Comel, Alvise: *L'evoluzione storica dell'agricoltura goriziana dal 1300 al 1765*. Gorizia: Stab tip. Goriziano, 1928.

Czoernig, Karl von: *Gorizia: »La Nizza austriaca«. 2. knjiga: Gorizia stazione climatica*. Gorizia: Cassa di risparmio cop., 1987.

Deviak, Pietro: *Memoria teoretico – practica dell'Olivo suoi pregi ed eminenti utilita di otto metodi diversi, con i quali si puo propagare; del clima e dei terreni che gli sono piu favorevoli; del grado di latitudine boreale, e del punto di elevazione dal livello del mare fino dove puo con buon successo essere piantato, e fruttificare; e del modo il più acconcio di coltivarlo*. Gorizia: Dalla Tipogr. Paternolli, 1847.

⁷⁷ ASG, Ventilazioni ereditarie, 84, inv. 113.

⁷⁸ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, 85, inv. 8 in 9, 323, 341, 372.

⁷⁹ Oljka je s svojimi produkti omogočala obstoj številnih vasi in odločilno vplivala na ekonomsko moč celotnega primorja; ponekod je bila celo pomembnejša od vinske trte (Meze, Pozeba oljke, str. 88; Terčon, *Z barko v Trst*, str. 39–40).

⁸⁰ Žagar, *Oljčni mlini*, str. 90.

⁸¹ Žagar, *Tonina hiša*, str. 6; Meze, *Pozeba oljke*, str. 92.

⁸² Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 65.

⁸³ Podbersič, *Zgodovina oljkarstva*, str. 37.

⁸⁴ Zaradi severne lege in omiljenega vpliva sredozemskega podnebja so klimatski pogoji za uspevanje oljke pri nas mejni. Glavni omejevalni dejavnik so zimske minimalne temperature. Oljka prej pozebe, če mrz traja dlje časa in če je vlažnost ozračja večja. V krajšem obdobju lažje prenese ohladitve s suhim vremenom in temperaturami od –13 do –15 °C kot daljše ohladitve s temperaturami od –5 do –8 °C in visoko vlažnostjo (Ogrin, *Pozebe*, str. 161). Zima leta 1929 je bila tudi v Goriških brdih izredno mrzla, zlasti januar in februar. Januarja je bila temperatura kar 26 dni pod lediščem, februarja pa 25 dni. Leto prej so celotno zimo take temperature beležili le 10 dni (Podbersič, *Zgodovina oljkarstva*, str. 339). Pozeba je prizadela tudi oljke v Slovenski Istri (Ogrin, *O pozebi*, str. 36).

- Fanfani, Tommaso: *Economia e società nei domini ereditari della monarchia asburgica nel settecento. Le contee di Gorizia e Gradisca*. Milano: A. Giuffrè editore, 1979.
- Formentini, Michele: *L'olio del Collio. Cenni storici sulla coltivazione dell'olivo nel Collio*. Aiello del Friuli: Associazione culturale Musei Formentini della vita rurale, 2005.
- Glavan-Podbršček, Andreja: *Oljkarstvo na Goriškem*. Nova Gorica: Goriško oljgarsko društvo, Društvo oljkarjev Brda, 2004.
- Gomiršek, Tanja: Kojsko in Brestje, oblike zakupa in dajatev po urbarju 1565–1568. *Poznogotski krilni oltar v cerkvi sv. Križa v Kojskem (1515) in življenje v Brdih v 16. stoletju* (ur. Neva Makuc in Petra Kolenc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 51–65.
- Gomiršek, Tanja: Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 71, 2017, str. 164–185.
- Kopecky, Benedickt: Der Collio bei Görz: topographisch geognostische Skizze. *Jahresbericht des k. k. Ober- und Untergymnasiums in Görz: bei Gelegenheit des Studienabschlusses ... vorgelegt zur allgemeineren Würdigung der Aufgabe und Leistung dieser Anstalt [1] (1850) – 2 (1851)*. Gorz: Seitz, 1850–1851, str. 31–44.
- Massi, Ernesto: *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia: Lucchi, 1933.
- Meze, Drago: Pozeba oljke v Primorju leta 1956. *Geografski zbornik* 5, 1959, str. 85–139.
- Mihelič, Darja: *Piranske notarske knjige – fragmenti (1289–1305)*, zv. 5. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Mužič, Franc: Ponosni na lastno oljarno. *Briški časnik* 11, št. 49, 2007, str. 1.
- Noe, Heinrich: Landschaftliche Schilderungen aus Görz und Gradiska. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band X: Das Küstenland*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1891, str. 3–18.
- Nuovo Liruti: Dizionario biografico dei Friulani. 3: L'età contemporanea*. Geslo Comel Alvisè. Udine: Forum, 2011, str. 997–1000.
- Ogrin, Darko: Ob pozebi oljk v Slovenski Istri decembra 1996. *Ujma: revija za vprašanja varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami*, št. 11, 1997, str. 34–38.
- Ogrin, Darko: Pozebe v Primorju z vidika uspevanja mediteranskih kultur. *Geografija in njene aplikativne možnosti = Prospects of applied geography: znanstveno in strokovno srečanje*. Ljubljana: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, 2002, str. 157–170.
- Panjek, Aleksander: *Terra di confine. Agricoltura e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.
- Pavlin, Vojko: *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 2006.
- Podbersič, Renato: Zgodovina oljkarstva na Goriškem. *Oljkarstvo na Goriškem* (ur. Andreja Glavan-Podbršček). Nova Gorica: Goriško oljgarsko društvo, Društvo oljkarjev Brda, 2004, str. 9–39.
- Sardoč, Ambrož: Goriška ima oljarno. *Primorske novice*, leto 59, 23. 8. 2005, št. 194, str. 8.
- Terčon, Nadja: *Z barko v Trst*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 2004.
- Veliki splošni leksikon* (ur. Marija Javornik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997–1998.
- Vilfan, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. 2: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1980, str. 403–479.
- Žagar, Zora: Oljčni mlini in pridobivanje olivnega olja v vaseh slovenske Istre v 19. in prvi polovici 20. stoletja. *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave* 7, 1984, št. 6–7, str. 81–92.
- Žagar, Zora: *Tonina hiša. Etnološka zbirka v Ravnu*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 1985.

S U M M A R Y

Olive growing in the Goriška brda from the early modern period to the frost of 1929

Drawing on three sets of archival sources from the seventeenth, eighteenth, and early twentieth centuries, respectively, the contribution presents the scope of olive growing in the Goriška brda. For the seventeenth century, we examined the land registers of the seigniories Dobrovo and Vipolže, as well as those of the Strassoldo family, which also owned estates in villages across the Goriška brda. As is evident from the materials, olive trees grew on land plots where oil appears as a tribute as well as on land plots where oil is not mentioned. It may be concluded that oil appears in relation to land plots with a greater number of olive trees or those planted by larger trees that yielded significant crops. According to inventories, even up to thirty and more olive trees could grow in an individual *brajda* (espalier). The tribute in olives or olive oil could “be hidden” in the generally determined tributes that were customary in individual tax municipalities or communities. As attested by the introduction to the Property Book for Štmaver –

San Mauro, the local land plots were subject to paying tributes in wine, cereals, and olives. Olive oil was among the often-imposed tributes to church institutions. It was used for cooking and lighting, as well as for treating the sick during the fasting period. Equally important were the sales of olive branches, which were consecrated on Palm Sunday. Despite many severe frost events in the eighteenth century, the cultivation and planting of new olive trees continued until the First World War. This is also confirmed by the materials on war damage – *Danni di guerra*. The crop loss claims contain detailed inventories of cultures on land plots that suffered any kind of devastation or damage during the First World War. According to the data, many farmers had relatively large olive groves. The crop loss claims point to low individual tree yields, that is, between twelve and twenty kilo-

grams, suggesting that olive trees were grown not so much for oil as they were for selling olive branches before Palm Sunday.

Archival sources therefore show that even though the number of olive trees has been on a steady decline, their cultivation has been preserved in the Goriška brda ever since the Middle Ages. Olive growing in the region under discussion has nearly died out due to the combination of several factors, with the three most crucial being: the frost of 1929, the incorporation of the region into the Kingdom of Italy, and the supply of cheaper industrially produced oils. Only rare olive trees were preserved that survived the frost and were cultivated for selling olive branches on Palm Sunday. Olive growing in the Goriška brda experienced a new upswing after an olive grove was planted at Gradno in 1978.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 347.67:929Arko V.

Prejeto: 5. 1. 2020

Miha Šimac

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Katedra za zgodovino Cerkev in patologijo,
Poljanska cesta 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si

Iz življenja pozabljenega mecena Oporoka Vencelja Arka (1826–1901)

IZVLEČEK

V župniji Sodražica se je leta 1826 rodil Vencelj Arko, ki si je kot skromen in iznajdljiv uradnik v cesarskem glavnem mestu ustvaril znatno premoženje. V svoji oporoki je del premoženja namenil za ustanovitev otroške bolnišnice na Dunaju in dveh študentskih ustanov, del premoženja pa so podedovali njegova sestra in nečaki. Pričujoči prispevek na podlagi arhivskih virov in časopisnihotic predstavlja življenjsko pot Vencelja Arka in njegovo že omenjeno oporoko, v kateri ni pozabil svoje ožje domovine in njenih prebivalcev.

KLJUČNE BESEDE

Vencelj Arko, Sodražica, Dunaj, oporoka, študentske

ABSTRACT

*FROM THE LIFE OF THE FORGOTTEN PATRON.
THE LAST WILL OF VENCELJ ARKO (1826–1901)*

Born in the parish of Sodražica in 1826, Vencelj Arko was a humble and resourceful official who managed to agglomerate a sizeable property in the imperial capital. In his last will, he bequeathed part of his estate for the establishment of a paediatric clinic in Vienna and two grant-giving institutions, whereas the other part was inherited by his sister and nephews. By drawing on archival sources and newspaper reports, the article presents the life of Vencelj Arko and his last will, in which he did not forget his home country and its inhabitants.

KEY WORDS

Vencelj Arko, Sodražica, Vienna, last will, grants

Uvod

Slovenski prostor danes ni ravno bogat z meceni, ki bi podpirali znanstveno, kulturno, športno ali kakšno drugo udejstvovanje posameznikov, ki izkazujejo različne talente in sposobnosti. Rekli bi, da takšnih mecenov tudi v preteklosti v deželah Notranje Avstrije in zlasti med slovenskim življem ni bilo kaj dosti. Toda tovrstne razprave so v resnici bolj kot ne ugibanja, ki ne ustrezajo resničnemu stanju, če pomislimo le na štipendijske ustanove, ki so jih posamezniki ali rodbine volili za šolanje revnih deželanov. Samo v deželi Kranjski je bilo, kakor je ugotovil Peter Ribnikar, v letih 1601–1918 ustanovljenih kar 221 dijaških oziroma študentskih štipendijskih ustanov, ki so v večji ali manjši meri pomagale do izobrazbe številnim nadobudnim in znanja lačnim mladim.¹ Med ustanovitelji štipendij niso bili le duhovniki, škofje in plemiči, pač pa tudi številni posamezniki, ki so izhajali iz kmečkih domov, a so si s podjetnostjo in skrbnostjo znali ustvariti ugled in ime ter pridobiti znatno premoženje. Mednje je gotovo sodil tudi kmečki sin iz Sodražice Vencelj Arko, ki je postal državni uradnik in si s podjetnostjo v cesarskem glavnem mestu pridobil znatno premoženje, ki ga je pozneje v veliki meri volil v dobrodelne namene, med drugim tudi z ustanovitvijo štipendijske ustanove.²

V dunajskem mestnem arhivu danes hranijo dve mapi, ki nosita naslov *Arco Wenzel*,³ na dunajskem centralnem pokopališču pa lahko še danes najdemo njegov grob. Ob pripravi zbornika o Sodražici se je omenjalo tudi njegovo ime, saj je izhajal iz te župnije, vendar ob zavedanju, da je v zgodovini kraja njegovo življenje slabo poznano. Prva dognanja o njem so bila le orisno predstavljena v prispevku za dotični zbornik,⁴ pričujoči zapis pa želi na podlagi še nekaterih prvič pregledanih arhivskih dokumentov ter različnih časopisnihotic še bolj detajlno odpreti življenjsko pot pozabljenega mecena iz Sodražice.

Oris Arkove življenjske poti

Vencelj Arko se je rodil 27. septembra 1826 na naslovu Sodražica 3, v družini Janeza Arka in matere Neže (Agnes), in bil krščen naslednjega dne.⁵ Sprva so živeli na zapisanem naslovu, pozneje pa se je družina zaradi vedno novih članov preselila v Lipovšico 1.⁶ Mladi Vencelj je bil očitno nadarjen, zato so ga po

osnovnem šolanju v domačem kraju poslali v Ljubljano. V njegovem ohranjenem službenem listu piše, da je *absolviral filozofijo*,⁷ kar je pomenilo, da je obiskoval ljubljanski licej. Kdor pa je takrat želel absolvirati filozofijo, je moral poprej končati gimnazijo. Dejansko Vencelja Arka najdemo vpisanega v licejski vpisni matrikuli, kamor so od leta 1819 vpisovali tudi gimnazijske dijake, ki so se šolali na tamkajšnji gimnaziji.⁸ Tako je Vencelj Arko iz Sodražice, kmečki sin, januarja 1843 vpisan na 2. mestu seznama prvega gramatikalnega glavnega razreda.⁹ Iz tega je tako mogoče razbrati, da je šolsko leto na gimnaziji najverjetneje začel že jeseni 1842. V njegovem številčnem razredu je bil takrat med sošolci tudi poznejši slovenski pesnik in pripovednik, jezikoslovec, zbiralec ljudskega slovstva in prevajalec Matija Valjavec (1831–1897).¹⁰ Arko je v času šolanja v Ljubljani sprva stanoval v Poljanskem predmestju št. 82, pozneje pa se je, kakor mnogo drugih znanja željnih dijakov, še večkrat selil in živel na različnih naslovih. Leta 1848, ko je obiskoval zadnji, II. humanitetni razred, je Arko stanoval na Glavnem trgu 307. Takrat je bil v številčnem razredu (74 učencev) že med starejšimi učenci.¹¹

Arko je, kakor je bilo že omenjeno, absolviral filozofijo na ljubljanskem liceju, nato pa bil tri mesece slušatelj teologije (*Laut Frequentationszeugnis die Theologie durch drei Monate frequentiert*).¹² Toda zdi se, da ga je bolj mikal svet, zato je najbrž takrat odšel iz Ljubljane ter iskal sreče in izobrazbe drugod. Iz službenih listov je mogoče razbrati, da si je pridobil znanje iz računovodstva in komercialistike. Sprva je služboval v zasebnih službah pri gospostvih Ruperčvrh in Čretež, kjer je enajst mesecev sodeloval pri izdelavi (razlastitve) zemljiške odveze. Pozneje se je znašel v državnih službah. Ohranjeni službeni list iz leta 1855 navaja, da je Arko, ki je bil takrat akcesist s 350 goldinarji letne plače v državni službi, od 7. decembra 1850 do 5. junija 1851 deloval kot diurnist pri c. kr. deželni komisiji za Kranjsko glede zemljiške odveze. Nato ga je pot vodila v Zagreb, kjer je bil od 6. junija 1851 do 19. avgusta 1852 aspirant pri c. kr. poštni direkciji, od 20. avgusta 1852 do 17. junija 1853 pa pripravnik. V času, ko je bil pri poštni direkciji, je 7. junija 1852 z odličnim uspehom opravil pisne in ustne izpite. Kljub temu da se je Vencelj Arko pri poštni direkciji, kot kaže, zelo izkazal, ni ostal v tej službi. Kratek čas, slaba dva meseca leta 1853, je namreč deloval pri c. kr. hrvaško-slavonskem deželno-državnem knjigovodstvu, od tam pa ga je

¹ Ribnikar, Študentske in dijaške, str. 9–16.

² Prav tam.

³ Prim. WStLA, Stiftungen allgemein, A1, Magistrat, Stiftbriefe, Stiftungsurkunden: 472: Wenzel Arco'sche Kinderhospitalstiftung; WStLA, BG Landstrasse, A9, Testamente, Wenzel Arco.

⁴ *Sodražič 800* – v tisku.

⁵ NŠAL, ZA Sodražica, Matične knjige, R 1819–1828, str. 100, zap. št. 58.

⁶ NŠAL, ZA Sodražica, Status animarum Sodražica 1821–1827, str. 155.

⁷ ÖSTA, FHKA, SuS Pers. ORH 163: Arko Wenzel.

⁸ Ciperle, *Podoba*, str. 125–126.

⁹ NUK, MS 654, *Album Academicorum Lycei Labacensis*, str. 327.

¹⁰ Prim. *Juventus caesareo-regii Gymnasii 1843*, str. 20.

¹¹ ZAL, LJU 184, šk. 101. Za posredovane podatke o Arkovem šolanju v Ljubljani in vso pomoč se iskreno zahvaljujem dr. Branku Šuštarju.

¹² ÖSTA, FHKA, SuS Pers. ORH 163: Arko Wenzel.

pot vodila na Dunaj k c. kr. osrednjemu računovodskemu zavodu za komunikacijo. Pozneje je še večkrat napredoval in bil denimo leta 1864 računski oficial III. razreda.

Iz ohranjenih službenih listov za Venclja Arka razberemo, da je bil večš nemškega, slovenskega, latinskega in hrvaškega jezika, razumel pa je tudi italijanščino. Dobro je poznal Kranjsko, Štajersko, Hrvaško in Slavonijo. Ocenili so ga kot moralno dobro osebo z dobrim znanjem in pridnostjo.¹³ Prav to pa so bile lastnosti, ki so mu pomagale, da se je kariero počasi, toda vztrajno vzpenjal in si v cesarski prestolnici izboljševal gmotni položaj. Iz že omenjenih dokumentov je mogoče razbrati, da je že leta 1854 prosil za višjo letno plačo, in sicer 500 goldinarjev, ki pa jo je dobil šele leta 1862.¹⁴ Kljub temu pa se zdi, da je znal prav obrniti vsak goldinar. Sad tega so bile pozneje tudi naložbe v nepremičnine.

Posestnik na Dunaju

Časopis *Wiener Zeitung* je 29. novembra 1860 poročal o zasedanju dunajskega mestnega sveta, ki je takrat odločal tudi o prošnjah za pridobitev meščanstva. Na 213. seji je bilo meščanstvo podeljeno tudi Venclju Arku.¹⁵ Na to, da je dobil meščanske pravice mesta Dunaj, je bil Arko vse življenje posebej ponosen, kar ne nazadnje potrjuje tudi zapis na nagrobnem spomeniku.

V cesarskem mestu se je Arko očitno dobro znašel in je bil vsaj že leta 1869 lastnik večstanovanjske hiše na Posthorngasse v tretjem dunajskem okraju. Hiša je bila zgrajena leta 1825 in je imela takrat dve nadstropji s skupno 26¹⁶ stanovanji.¹⁷ Arko je vse do smrti stanoval v enem od njih, ostala pa oddajal v najem.

Poleg tega da je z nakupom te hiše postal še dunajski posestnik, se je aktivno angažiral v šolstvu na Dunaju. V tem duhu je bil tako že leta 1876 član šolskega sveta v tretjem dunajskem okraju, različne funkcije v šolskem svetu pa je opravljal tudi v naslednjih letih. Poleg tega je bil dejaven član dunajske družbe. Leta 1871 je bil tako med ustanovnimi člani I. avstrijskega mornariškega in vojaškega veteranskega podpornega društva Tegetthoff, ki je bilo poimenovano po zmagovalcu bitke pri Visu. Društvo je z organiziranjem različnih dobrodelnih prireditev zbiralo denar za pomoč veteranom, vdovam in otrokom padlih. Ob tem si je v prvem obdobju prizadevalo tudi za zbiranje sredstev, namenjenih za postavitve spomenika v Mariboru rojenemu viceadmiralu Wilhelmu von Tegetthoffu (1827–1871). Zdi se, da je bil Arko v različnih vlogah in najbrž tudi s finančnimi dotacijami zelo dejaven, s čimer si je prislužil naziv častnega predsednika.¹⁸

Ob omenjenih različnih dejavnostih se je Arko preizkusil tudi na političnem parketu, vendar tu ni imel uspeha. Prav tako ga ni imel v zakonskem živ-

Posthorngasse 5 leta 2019 (foto: Miba Šimac).

¹³ ÖSTA, FHKA, SuS Pers. ORH 163: Arko Wenzel.

¹⁴ ÖSTA, FHKA, SuS Pers. ORH 163: Arko Wenzel.

¹⁵ *Wiener Zeitung*, 29. 11. 1860, str. 4735, »Sitzungsberichte«. Kdaj točno je Vencelj svoj priimek začel zapisovati kot Arco, ni znano. V pričujočem prispevku je uporabljen slovenski zapis priimka, kakršnega najdemo tudi še v šolskih katalogih.

¹⁶ Leta 1875 je v seznamu vpisanih le še 24 stanovanj oziroma enot (prim. *Der Cataster 1875*, str. 107).

¹⁷ *Vollständiges Häuserbuch 1869*, str. 123.

¹⁸ Zasebni arhiv avtorja, elektronsko pismo mag. Petra Steinerja z dne 19. 6. 2019.

Po mnenju odličnega poznavalca uniform mag. Petra Steinerja je Vencelj Arko na ohranjeni fotografiji, ki jo hranijo njegovi sorodniki, upodobljen v uniformi društva Tegetthoff (hrani: Srečko Vesel).

ljenju, saj mu je soproga Terezija Lauterbach zelo kmalu umrla. Bolečino, da ni imel otrok, je skušal omiliti s tem, da je skušal čim več časa preživeti v družbi otrok in na svoj način, tudi z materialnimi dobrinami, poskrbeti zanje: »Z ljubeznijo je iskal stara otroška igrišča, da je dolgo časa lahko preživel z otroki, se z njimi pogovarjal in jim delil bombone. Sijoči otroški pogledi so mu bili v največje zadovoljstvo.«¹⁹

Vencelj Arko torej morda res ni imel sreče v zasebnem življenju, je bil pa zato uspešen na finančnem področju, tako da je na Dunaju kupil še več hiš. Iz seznama dunajskih posestnikov iz leta 1888 je mogoče razbrati, da je poleg hiše na Posthorngasse takrat že imel v lasti dve hiši v tedanji občini oziroma današnjem dunajskem okraju Währing (*Gemeinde Währing*), in sicer je bil na naslovu Theresiengasse 33 lastnik trinadstropne hiše z 19 stanovanji, na naslovu Theresiengasse 35 pa trinadstropne hiše s 13 stanovanji.²⁰ Pozneje je kupil še več nepremičnin. Poleg

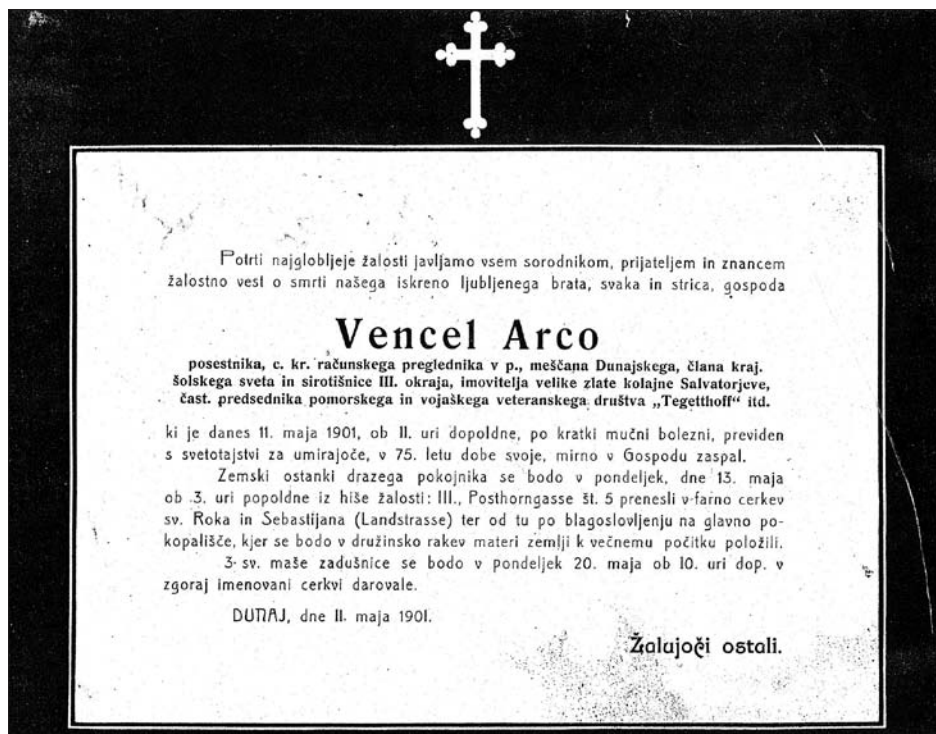
tega se je ukvarjal tudi z vlaganjem denarja v vrednostne papirje. V noticah avstrijskih časopisov je mogoče večkrat zaslediti Arkovo ime – največkrat seveda v povezavi z njegovim delovanjem v šolskem svetu in zaradi njegovih donacij različnim institucijam. Leta 1891 je tako časopisje poročalo, da je Vencelj Arko dekliški šoli na Landstrasse daroval 92 goldinarjev.²¹

Tu in tam v časopisih najdemo tudi kakšno pritožbo čez Arka kot najemodajalca. Aprila 1898 je delavski časopis *Arbeiter Zeitung* objavil članek o najemniku v hiši na Theresiengasse 33, ki je za sobo in kuhinjo v stanovanju številka 8 takrat plačeval 15 goldinarjev in 50 krajcarjev. Očitno pa si je najemnik dovolil preveč, saj je navrtal vhodna vrata in nanje namestil poštni nabiralnik. Vencelj Arko je kot lastnik hiše najemnika opozoril na ta samovoljni poseg in zahteval, naj vhodna vrata na lastne stroške takoj vrne v prvotno stanje. Članek so v delavskem časopisu pospremili z zajedljivim komentarjem o Arku, ki naj bi bil takrat komična figura in vsem poznana

¹⁹ *Neues Wiener Tagblatt*, 16. 5. 1901, str. 4, »Eine Stiftung für ein Kinderspital«.

²⁰ *Kataster der Vororte Wiens 1888*, str. 114.

²¹ *Die Presse*, 16. 4. 1891, str. 10, »Schulspende«.

Ohranjena osmrtnica Vencelja Arka iz leta 1901 (hrani: Srečko Vesel).

osebnost.²² V resnici pa Vencelj ni storil nič drugega, kar bi najbrž še danes storil vsak lastnik, saj se najemnik o opravljenem posegu ni dogovoril z lastnikom hiše oziroma stanovanja.

Vencelj Arko, računski revident in posestnik, se je na Dunaju očitno res dobro počutil, pri svojem aktivnem delovanju pa si je, najbrž posebej zaradi prizadevanja za blagostanje dunajskega tretjega okrožja, pridobil kar nekaj pohval in pozornosti mesta. Tako so njegovo delovanje posebej počastili 13. januarja 1891, ko je bil odlikovan z veliko zlato medaljo *Salvatormedaille*.²³ Omenjeno odlikovanje ima korenine že v 16. stoletju. Sprva so bile tri medalje: velika zlata (dvojna velika) v vrednosti 12 dukatov, zlata v vrednosti 6 dukatov in od leta 1916 še železna medalja za zasluge v vojni oskrbi. Na prvi strani medalje sta Odrešenik in napis SALVATOR MUNDI (Odrešenik Sveta), na drugi strani pa silhueta mesta Dunaj, nad katero je zapisana misel iz Svetega pisma: *Sub umbra alarum tuarum*;²⁴ pod tem pa je napis: MUNUS REPUBLICAE VIENENSIS. Odlikovanje so podeljevali zaslužnim dunajskim meščanom za njihove zasluge v korist mesta in skupnosti.²⁵ Prav

za te zasluge je bil odlikovan tudi Arko, kakor so zapisali v časopisju: »*Za njegovo zaslužno delovanje v skupnosti mu je občina podelila odlikovanje, veliko zlato medaljo – Salvatormedaille.*«²⁶

Zadnji dnevi

Vencelj Arko je po poročanju časopisov kljub premoženju živel skromno in preprosto. V svojem okrožju je bil dobro poznan: »*Dolga leta so ga videvali na cesti med sprehodi, bil je skrbno oblečen, imel je vranje črno pobarvane lase, na glavi pa brezhiben cilindar.*«²⁷ Ob izteku 19. stoletja je, kot se zdi, tudi Arko stopil v zaslužni pokoj in tako mu je ostalo še več časa za sprehode. Toda njegovi dnevi v mirnem pokoju na jesen življenja so se dokaj hitro končali. Maja 1901 je doživel možgansko kap in po nekaj dneh je 11. maja 1901 za vedno zatislil oči. Tega dne so njegovi sorodniki v Sodražici krajane o njegovi smrti obvestili z osmrtnico, ki je najverjetneje visela tudi na farni cerkvi.

Oporoka Vencelja Arka

V osmrtnici je zapisano tudi nekaj besed o pogrebu 13. maja 1901, ko so Arka iz cerkve sv. Roka in Sebastijana prenesli na centralno dunajsko po-

²² *Arbeiter Zeitung*, 16. 4. 1898, str. 6, »Einen Beitrag zum Kapital Hausherren Frechheit«.

²³ *Wiener Kommunal-Kalender und städtisches Jahrbuch 1892*, str. 372.

²⁴ Gre za citat iz Psalmov (17, 8), ki se v slovenskem prevodu glasi: »Skrij me v senci svojih peruti.«

²⁵ Za opis in podatke o tej medalji se zahvaljujem gospodu Pavlu Carju.

²⁶ *Neues Wiener Tagblatt*, 16. 5. 1901, str. 4, »Eine Stiftung für ein Kinderspital«.

²⁷ Prav tam.

kopališče in ga tam položili k večnemu počitku. Z njegovim slovesom pa se je za sorodnike in tudi za širšo skupnost pravzaprav vse šele dobro začelo. Po Arkovi smrti so namreč odprli njegovo oporoko, ki je mnoge presenetila. Računski revident in hišni posestnik Vencelj Arko si je namreč ustvaril veliko premoženje. O tem je poročalo tudi avstrijsko časopisje; v *Neues Wiener Tagblatt* so med drugim zapisali: »Kot smo slišali, je gospod Arko v svoji oporoki velik del premoženja namenil za plemenite namene; namreč za ustanovitev otroške bolnišnice.«²⁸ V nadaljevanju prispevka so podrobneje opisali ta načrt in bralstvu pojasnili, da sta bili za namen ustanovitve otroške bolnišnice predvideni dve hiši v Theresiengasse, ena naj bi bila namenjena dečkom in druga deklicam, otroke pa bi sprejemali ne glede na versko pripadnost (»ohne Unterschied der Confession Aufnahme finden«). Ob tem so navajali še podatek, da sta obe hiši premogle »einen Schätzungswerth von ungefähr 200,000 K«. Dotaknili so se še preostalega premoženja – štirih hiš in vrednostnih papirjev, kar vse naj bi bilo tudi ocenjeno na vrednost »200.000 K« ter namenjeno njegovemu bratu in sestri kot dedičema.²⁹

O velikem premoženju dunajskega posestnika Arka in o otroški bolnišnici je nekaj besed zapisal tudi Slovenec: »Na Dunaju je umrl Kranjec gosp. Vencelj Arko, umirovljeni računski revident dunajskega magistrata. Zapustil je dve hiši vredni 200.000 K, za ustanovitev otroške bolnišnice.«³⁰ Toda kaj je Vencelj Arko dejansko zapisal v svoji oporoki o razdelitvi nemajhnega premoženja? Je mogoče izvedeti kaj več o tem? Njegova oporoka se je ohranila v deželnem in mestnem arhivu na Dunaju.³¹ Vencelj Arko jo je podpisal dve leti pred smrtjo, 1. septembra 1899, za njenega izvršitelja (*Testaments-Executor*) pa določil dunajskega notarja Franza Katzingerja. Oporoka ima 19 členov, v katerih je Arko zelo podrobno opisal razdelitev premoženja ter poskrbel za ohranitev svojega groba. V nadaljevanju skušamo oporoko čim bolj izčrpno povzeti in tako podati nekaj odgovorov na vprašanje, komu vse je »bogati stric Vencelj« volil svoje premoženje.

V prvih členih je Arko navedel svoje premoženje, ki so ga sestavljale posesti, nekatere tudi delno obremenjene s hipotekami, srebrnina in pohištvo v njegovem stanovanju ter druge dragocenosti. Iz tega člena razberemo, da je Arko takrat imel v lasti kar šest hiš, in sicer na naslednjih naslovih: hišo na naslovu Posthorngasse 5, hišo v ulici Schuhmannngasse 33 in kar

štiri hiše v ulici Theresiengasse (št. 33, 35, 37 in 39). Ob tem ni pozabil navesti premoženja v denarju, ki je bil naložen na različnih hranilnih knjižicah v skupni vrednosti 32.000 goldinarjev.³²

V členih 2–5 je v testamentu razdelal različne opcije, kdo naj po njegovi smrti deduje vse njegovo premoženje. V drugem členu je tako za svoja dediča določil brata Jožefa, višjega uradnika v Trstu, in sestro Heleno, poročeno Vesel, ki bi prejela vsak po polovico njegove dediščine.³³ V oporoki je predvidel dediče tudi za primer, če bi njegova sestra umrla pred

Arkov nagrobnik na dunajskem centralnem pokopališču (foto: Miha Šimac).

²⁸ »Wie wir hören, hat Herr Arco in seinem Testament einen grossen Theil seines Vermögens für wohlthätige Zwecke, und zwar für ein Kinderspital bestimmt« (*Neues Wiener Tagblatt*, 16. 5. 1901, str. 4, »Eine Stiftung für ein Kinderspital«).

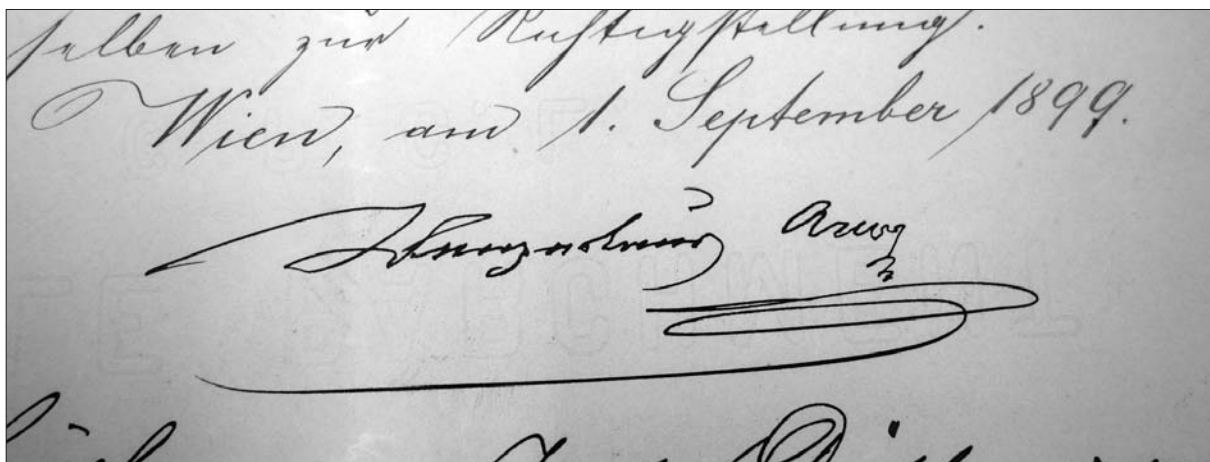
²⁹ Prav tam, str. 5.

³⁰ Slovenec, 18. 5. 1901, »Osebne vesti«.

³¹ WStLA, BG Landstrasse, A9, Testamente, Wenzel Arco. Na prvo stran arhivske mape so arhivisti vnesli napačne rojstne podatke: »geb. 4. 12. 1800«.

³² 21. septembra 1899 je bila uzakonjena nova zlata valuta, katere računsko enota je bila krona. Krona se je delila na 100 hellerjev oziroma vinarjev. Sicer so se za novo valuto odločili že leta 1892, leto pozneje pa je v obtok že prišel prvi kronski drobiž, vendar je bila ta takrat le plačilno sredstvo in ne državna valuta. Z letom 1900 se je to temeljito spremenilo. Takrat je veljalo razmerje, da je ena krona vredna pol starega goldinarja (torej razmerje 2 kroni za 1 goldinar). Čeprav so bili vsi računi takrat že v kronah, so ljudje še precej časa računali po starem, torej v goldinarjih in krajcarjih. Tako je bila tudi Arkova oporoka zapisana še v goldinarjih. Več o omenjeni spremembi valute gl. Pančur, *V pričakovanju*, str. 262–271.

³³ »Ich, Wenzeslaus Arco, setze meinen Bruder Josef Arco, Oberamts-Official in Triest, zur einen Hälfte und meine Schwester Helene Arco verhehelichte Vesel in Soderschitz in Krain zur anderen Hälfte als Erben meines gesammten, wie immer Namen habenden beweglichen und unbeweglichen Vermögens ein.«

Lastnoročni podpis Vencija Arka v oporoki (WStLA, BG Landstrasse, A9, Testamente, Wenzel Arco).

njim, prav tako pa tudi v primeru, če bi prej umrla oba, tako brat kot sestra. V tem primeru bi dedovali Helenini otroci (člen 5).

V nadaljnjih dveh členih je določil, da naj bo pokopan v grobnici na centralnem dunajskem pokopališču. Bolnišnici usmiljenih bratov na Dunaju je volil kapital v vrednosti 2000 goldinarjev dunajske veljave, polovica tega kapitala je bila namenjena ohranjanju grobnice in ponovnemu zakupu prostora na dotičnem pokopališču po preteku najemne pogodbe. Z drugimi besedami, usmiljene brate je zadolžil, da so prevzeli skrb za ohranitev njegovega groba.

V oporoki so posebno pomembni členi 8–10, ki govorijo o Arkovih ustanovah oziroma štipendijah. Arko je ustanovil dve štipendiji. Prva je bila ustanovljena z glavnico 2000 goldinarjev in je bila namenjena za štipendiranje dijaka na ljubljanski gimnaziji. V prvi vrsti je ustanovitelj predvidel, da bi bila štipendija namenjena za štipendiranje sinov njegovih sorodnikov, če pa teh ne bi bilo, za koga drugega iz občine Sodražica (člen 8).³⁴ Arko je torej še v oporoki mislil na svoje rojake v ožji domovini. Poleg te štipendije za Kranjce pa je z enako glavnico ustanovil tudi štipendijo, namenjeno za učenca gimnazije ali realke v dunajskem tretjem okraju (člen 9). V naslednjem členu je določil, da je treba s temi štipendijami dijaka podpirati tudi prvo leto študija na kateri od avstrijskih univerz ali visokih šol (člen 10). Ustanovno pismo je izročil izvršitelju oporoke.

V 12. členu oporoke je podrobno zapisal volila, ki niso bila namenjena le posameznikom, pač pa tudi župnijam. V prvi alineji je bilo zapisano, da za ubo-

ge v tretjem dunajskem okraju voli 500 goldinarjev avstrijske veljave; župniji Sodražica na Kranjskem je prav tako volil 500 goldinarjev, tamkajšnji farni cerkvi pa 2000 goldinarjev. Denar je zapustil tudi cerkvi pri Novi Štifi (1000 goldinarjev), vsakemu od svojih hišnih oskrbnikov oziroma oskrbnic pa je volil po 100 goldinarjev. V oporoki se je posebej spomnil svoje hišne pomočnice Josefe Sazek, ki je v času njegove bolezni v letih 1892 in 1896 skrbela zanj. Za to izkazano dobroto ji je volil 1000 goldinarjev.³⁵ V zadnji alineji 12. člena je posebej omenil tudi osebo, ki ga bo pripravila na pogreb in umila njegovo truplo – tej osebi naj se izroči 30 goldinarjev. V 13. členu ni pozabil niti na svoje najemnike v hiši na Posthorngasse 5. V njem je namreč pisalo, da so vse stranke dotične hiše oproščene plačevanja najemnine v prvem kvartalu od datuma dneva smrti.

Za mesto Dunaj je bilo morda še pomembnejše določilo, zapisano v 14. členu Arkove oporoke. V njem je namreč dve svoji hiši na naslovu Theresien-gasse 37 in 39 namenil za ustanovitev otroške bolnišnice, ki naj nosi ime: »Wenzeslaus Arco'sche Kinderspital-Stiftung«. V njej naj zdravijo otroke, ne glede na vero, v starosti od enega do treh let, in sicer iz tretjega in osemnajstega dunajskega okraja.

Ob koncu oporoke je v 15. členu Arko poskrbel še za svoj dušni blagor z zneskom za letne maše. Te pa niso bile plačane le v njegovem tretjem dunajskem okraju pri cerkvi sv. Roka, pač pa je sredstva volil tudi votivni cerkvi na Dunaju ter župnijski cerkvi v So-

³⁴ »Ich bestimme für immerwährende Zeiten die Zinsen eines Capitals von 2000 fl in Worten Zweitausend Gulden Ö. W. zu einem Stipendium für einen Schüler des Laibacher Gymnasiums. Unter den Bewerbern um dieses Stipendium sollen vor Allem die Söhne meiner Verwandten und in Ermangelung solcher die Bewerber aus der Gemeinde Soderschitz den Vorzug haben. Das Verleihungsrecht bezüglich dieses Stipendiums soll in jedem Falle dem Landes-Praesidium zustehen.«

³⁵ Po pretvorbi v krone bi to pomenilo, da je hišna pomočnica prejela 2000 kron. Za primerjavo naj navedemo, da je bila prav na dan Arkove smrti razpisana služba kapelnika pri mestni godbi v Kamniku. V *Slovenecu* so zapisali, da je kapelniku obljubljen mesečna plača v višini 70–80 kron. V istem časopisu so takrat objavili tudi razpis za službo mestnega nadstražnika oziroma stražnika pri mestni občini Škofja Loka, »z letno plačo 800 K, oziroma 480 K in službeno obleko« (*Slovenec*, 11. maj 1901). Iz tega je razvidno, da je Arko hišni pomočnici namenil več kakor dve letni plači mestnega nadstražnika, kar je bilo precej radodarno.

dražici – tisti cerkvi, kakor je sam zapisal, v kateri je bil krščen (*»in welcher ich getauft wurde«*). V vseh teh treh cerkvah je želel, da se zanj vsako leto na dan njegove smrti ali, če to ni mogoče, na dan njegovega krsta (28. september) darujejo svete maše zadušnice. Vsaki od omenjenih cerkva je volil po sto goldinarjev avstrijske veljave. Vsa volila in vse pristojbine brez izjeme se morajo poravnati iz njegove zapuščine, je še zapisal Arko. Oporoko so kot priče podpisali Wilhelm Lössl, Josef Dittmar in Leopold Adelsky.³⁶

Arkova oporoka je vznemirila širšo javnost, nemalo pa tudi domače. V družinskem izročilu je ostalo, da so iz premoženja strica Arka obnovili ali zgradili hiše za Helenine otroke, kar nekaj premoženja pa je bilo darovanega tudi za gasilsko društvo, župnijo, parcelo ter zajetje vodovoda, kar je financiral sorodnik Peter Vesel. Fran Fajdiga je v delu *Kronika Sodražice* o tem, kako je oporoka vplivala na sorodnike, zapisal: *»Vse pokojne Urhovce je spravila v prezgodnji grob tista nesrečna dediščina iz Dunaja, po bogatem stricu Venclju. Kako leto pred smrtjo sem ga hotel na željo nečakov na Dunaju obiskati, pa me ni njegova kuharica pustila k njemu. O njegovi bližnji smrti sem bil jaz obveščen po nekem dunajskem višem policijskem komisarju, doma iz Dolenje vasi pri Ribnici. Najprvo pa je vedel za njegovo smrt državni poslanec in odvetnik dr. Šušteršič. Od tolike dediščine, od 2 palač na dunajskem Ringu pa ni skoraj nič v Sodražico prišlo.«³⁷ Četudi zapis vsebuje nekaj netočnosti, saj ne drži, da v Sodražico ni prišlo nič (!), je iz zapisanega mogoče razbrati, da bogato volilo sorodnikom, kot se zdi, ni prineslo blagostanja. Je pa zato mogoče potrditi, da so izvršitelji zares poslali sredstva v župnijo Sodražica. Zanimivo je, da je v rojstni župniji pozneje dejansko prišlo do ustanovitve Arkove mašne ustanove. Vendar, kakor je zapisal Jožef Maček v svoji študiji, je bil njen ustanovitelj Jožef Arko, ki je ustanovil mašno ustanovo pri Novi Štifti v župniji Sodražica: *»Maše naj opravlja tamkajšnji duhovnik, v primeru nezasedenosti pa farna duhovščina iz Sodražice. Ustanovna glavica je bila pokrita z državno obliko z dne 1. septembra 1903 in s hranilno znesku 2.627 fl 50 kr. /.../ Odobrenih je bilo letno 27 maš. Letne obresti so bile 105 fl. 10 kr. Mašnik je dobil 66 fl. 50 kr., mežnar 13 fl 50 kr in cerkev 25 fl. 10 kr.«³⁸ Dejansko je torej mašno ustanovo ustanovil Vencljev mlajši brat, *»Oberamts-Official«* v Trstu, Jožef Arko, ki je kot 68-letnik na Dunaju umrl 19. junija 1902 in bil pokopan v bratov grob na centralnem dunajskem pokopališču.³⁹ Brata torej ni preživel za dolgo**

in najbrž je bilo tudi njemu namenjeno premoženje potem prepuščeno sestri Heleni. Žal doslej še niso našli njegove morebitne oporoke, ki bi morda postrgla s posameznimi podrobnostmi.

Arkovi štipendiji

Če drži, da naj sorodniki ne bi imeli preveč sreče s pridobljenim premoženjem, pa so je gotovo imeli več vsi tisti revni dijaki, ki so se pozneje potegovali za Arkovo štipendijo. *Novice* so 6. junija 1902 o ustanovitvi štipendije poročale takole: *»Na Dunaju umrli upokojeni računski revident, gosp. Vencel Arko, je zapustil 4000 kron v svrhu, da se napravi ustanova za gimnazijca, ki studira v Ljubljani. Prednost imajo dijaki iz Sodražice.«⁴⁰*

Izvrševalci oporoke so se torej resnično potrudili, da se je poslednja volja upokojenega računskega revidenta izpolnila. Tako sta na Dunaju in na Kranjskem zares zaživeli obe štipendiji Venclja Arka. Časopis *Reichspost* je denimo 28. avgusta 1906 z notico posebej opozoril na *»Arco-Stiftung«* in zapisal, da je štipendija v višini 88 kron namenjena štipendiranju dijaka iz tretjega dunajskega okraja. Posebej so bili navedeni tudi roki za oddajo prošenj, ki so jih lahko oddali na sedežu tamkajšnjega okraja (*Gemeindebezirkskanzlei*).⁴¹ Zanimivo bi bilo raziskati, kako dolgo je štipendija delovala in kdo vse je bil njen prejemnik. Podobno vprašanje se postavlja tudi za Arkovo »kranjsko« štipendijo. Iz seznama študentskih štipendijskih ustanov na Kranjskem, ki ga je objavil Peter Ribnikar, izvemo le, da je bila Arkova štipendija ustanovljena leta 1902 in da je dijaku pozneje prinašala 172 kron in 72 helerjev oziroma vinarjev. Kakor že povedano, je bila namenjena za šolanje sorodnikov oziroma, če teh ni bilo, dijakov iz Sodražice. Skrb nad podeljevanjem štipendije je bila poverjena deželni vladi v Ljubljani.⁴² Po koncu druge svetovne vojne je bilo leta 1945 v Sloveniji podržavljeno premoženje ustanov, »s tem pa je bilo tudi razpuščeno delovanje ustanov, skupaj z njihovim kulturnim, socialnim in dobrodelnim poslanstvom«.⁴³

Arkova dobrodelna ustanova

O Arkovih štipendijah in štipendistih do sedaj še nimamo podrobnejših podatkov, zato pa se je nekaj več informacij našlo o drugi Arkovi želji – ustanovitvi otroške bolnišnice. Te pravzaprav nikoli niso ustanovili po Arkovi zamisli, toda tudi pozabili nanjo niso. Leta 1909 je *Neues Wiener Journal* objavil notico *Ein Neues Kinderspital*. Poročevalec je predstavil zborovanje generalnega zbora I. otroškega in-

³⁶ WStLA, BG Landstrasse, A9, Testamente, Wenzel Arco.

³⁷ Fran Fajdiga, *Kronika Sodražice*, str. 28. Za posredovani zapis kakor tudi sicer za vso pomoč pri pripravi tega prispevka se iskreno zahvaljujem uredniku zbornika, gospodu mag. Ludviku Miheliču.

³⁸ Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 427.

³⁹ <https://www.friedhofewien.at/eportal3/ep/channelView.do?pageTypeId/75472/channelId/-55270> (30. 12. 2019).

⁴⁰ *Novice*, 6. 6. 1902, str. 225, »Dijaška ustanova«.

⁴¹ *Reichspost*, 28. 8. 1906, str. 3, »Arco-Stiftung«.

⁴² Podrobneje o štipendijah na Kranjskem gl. Ribnikar, Študentske in dijaške ustanove, str. 9–16.

⁴³ Prav tam, str. 15.

štituta, na katerem so se seznanili s stanjem društva. Poročilo med drugim navaja, da je leta 1908 umrla bankirjeva vdova za aktiviranje Arkove otroške bolnišnice donirala 75.000 kron. S tem denarjem so bila zagotovljena sredstva za začetek delovanja bolnišnice v višini 159.000 kron. V prispevku so opozorili, da se bo treba glede bolniškega fonda in pokrivanja dnevne oskrbe oskrbovancev še dogovoriti z oblastmi.⁴⁴ Zdi pa se, da do izvedbe v tistem času vendarle ni prišlo, saj se je zatikalo predvsem pri lastnikih sosednjih stavb. Šele leta 1914 so bile tudi te ovire odpravljene; tako so bile 21. junija 1914 v časopisih spet objavljene notice o urejanju prostorov za novo otroško bolnišnico.⁴⁵

Obnovljeni stavbi pa nista dočakali bolnih otrok, pač pa vojaštvo, ki je prihajalo z bojišč prve svetovne vojne. *Arbeiter Zeitung* je namreč že v začetku septembra 1914 poročal, da bodo prostori uporabljeni za rezervno bolnišnico Rdečega križa. Pri tem so posebej poudarili, da imata obe hiši številne velike in manjše stanovanjske prostore ter »sijajne senčne vrtno površine«, ki bodo uporabljeni za okrevanje ranjencev. Poročevalec je navedel še natančno lokacijo te zdravstvene ustanove, ki je stala »nasproti parka vodnega stolpa cesarja Ferdinanda«.⁴⁶ Že novembra 1914 je *Wiener Zeitung* v svoji prilogi poročal, da so lahko v teh bolniških prostorih sprejeli in oskrbeli več kot 500 bolnih vojakov.⁴⁷ Tako je v vojnem času bolnišnica namesto otrok oskrbovala vojaštvo. Po koncu vojne je društvo stavbi zopet dobilo v posest in se trudilo uresničiti voljo Venclja Arka ter ustanoviti otroško bolnišnico. Takratni avstrijski minister za zdravje, Mariborčan dr. Ignaz Anton Kaup (1870–1944), pa je tem načrtom nasprotoval in predlagal, naj se tam vzpostavi študentski dom, kjer bi sprejemali predvsem nemške medicince. Leta 1925 so mestne oblasti prevzele upravo nad hišami, imele pa so precej sitnosti z omenjenimi medicinci oziroma njihovim medicinskim društvom, tako da so morale pravico iskati po sodni poti. Medicinsko društvo je prostore naposled zapustilo in jih ob tem popolnoma izpraznilo. Šele po ukrepanju sodnih oblasti je bilo mogoče izvesti temeljito prenavo obeh stavb, ki naj bi bili predani prvotnemu namenu.⁴⁸

Toda do tega nikoli ni prišlo, pa čeprav se je dunajski mestni svet še večkrat ukvarjal s tem vprašanjem – nazadnje leta 1986. Takrat so ugotovili, da zgodovinski namen – torej ustanovitev otroške bolnišnice – ni bil nikoli izpolnjen. Še več, 28. novem-

bra 1938 je bila ta Arkova ustanova razpuščena in premoženje preneseno na »*Vereinigte Wiener Armen – Geldstiftung*«. Toda dunajska deželna vlada je ob reorganizaciji leta 1956 Arkovo ustanovo obnovila. Zapisala je, da je Arko v oporoki naveden kot posestnik šestih stavb, od katerih sta v lasti ustanove le v oporoki navedeni stavbi na Theresiengasse (37 in 39). Leta 1981 je bila sklenjena pogodba med *Wenzel Arco – Stiftung* in občinsko stanovanjsko družbo (*Gemeinnützigen Wohn- und Siedlungsgesellschaft für Gemeinbedeienstete GmbH*). Dajatve na osnovi gradbenega prava so letno znašale 110.968 šilingov in so bile do 31. decembra 1985 znižane na 1.067 šilingov letno, zaradi česar so bili donosi dobrodelne ustanove od 1. januarja 1896 znatno povišani. Ugotavljali so, da zaradi gradbene pogodbe Arkov projekt o ustanovitvi bolnišnice ostaja tudi v prihodnosti neuresničljiv, posebej še, ker sta bili obe stari hiši vmes podrti in bosta nadomeščeni z novogradnjo. Zato naj se ustanovo spremeni v dobro podpre zdravljenja bolnih otrok v dunajskih bolnišnicah. V prvi točki sklepa je bilo zapisano, da ustanova še vedno nosi ime *Wenzel Arco – Stiftung* in ima sedež na Dunaju. »*Namen dobrodelne ustanove je v podpori zdravljenja otrok, ki so pacienti dunajskih bolnišnic, iz donosov imetja dobrodelne ustanove.*« Imetje je takrat pomenilo lastništvo nad obema hišama in vrednostnimi papirji v višini 115.000 šilingov.⁴⁹

Zdi se torej, da Arkova ustanova v drugačnih okoliščinah živi še danes. Tako si je preprosti Sodražan, ki si je s pridnostjo in žilico za prave naložbe ustvaril znatno premoženje, postavil neminljiv pomnik.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA (Župnijski arhiv) Sodražica, Matične knjige, R 1819–1828; Status animarum Sodražica 1821–1827.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Ms 654, Album Academicorum Lycei Labacensis.

ÖSTA, FHKA – Österreichisches Staatsarchiv, Finanz und Hofkammerarchiv

SuS (Sonderbestände, Sammlungen und Selekte) Pers. ORH (Quallifikationslisten der Buchhaltungen und des Obersten Rechnungshofes) 163: Arko Wenzel.

⁴⁴ *Neues Wiener Journal*, 4. 4. 1909, str. 10, »Ein Neues Kinderspital«.

⁴⁵ *Die Neue Zeitung*, 21. 6. 1914, str. 5, »Errichtung eines Kinderspitals in Währing«.

⁴⁶ *Arbeiter Zeitung*, 5. 9. 1914, str. 6, »Das künftige Währinger Kinderspital – Reservespital des Roten Kreuzes«.

⁴⁷ *Wiener Zeitung*, 25. 11. 1914, str. 3 (*Wiener Abendpost – Beilage zur Wiener Zeitung*).

⁴⁸ *Wiener Morgenzeitung*, 11. 7. 1927, str. 3, »Der Verein deutscher Mediziner im Kinderspital«.

⁴⁹ WStLA, Stiftungen allgemein, A1, Magistrat, Stiftbriefe, Stiftungsurkunden: 472: Wenzel Arco'sche Kinderspitalstiftung.

WStLA – Wiener Stadt und Landesarchiv
BG Landstrasse, A9, Testamente, Wenzel Arco.
Stiftungen allgemein, A1, Magistrat, Stiftbriefe,
Stiftungsurkunden: 472: Wenzel Arco'sche Kin-
derspitalstiftung.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 184, Klasična gimnazija.

Zasebni arhiv avtorja
Elektronsko pismo mag. Petra Steinerja z dne
19. 6. 2019.

TISKANI VIRI

*Der Cataster: Handbuch für Amter, Architekten, Bau-
meister, Capitalisten, Hausbesitzer etc. etc. über säm-
mtliche Häuser der k. k. Reichshaupt- und Residenz-
stadt Wien.* Wien, 1875.

*Juventus caesareo-regii Gymnasii Academici Labacensis
e moribus et progressu in literis censa exeunte anno
scholastico 1843.* Labaci: Rosalia Eger, 1843.

*Kataster der Vororte Wiens: Handbuch für Amter, Ad-
vocaten, Architekten, Baumeister, Bauunternehmer,
Credit-Institute, Hausbesitzer, Capitalisten, Notare
etc.* Wien, 1888.

*Vollständiges Häuserbuch der k. k. Reichshaupt- und
Residentzstadt Wien sammt Umgebung I. Jahrgang
1869.* Wien, 1869.

*Wiener Kommunal-Kalender und städtisches Jahrbuch
1892.* Wien, 1892.

ČASOPISI

Arbeiter Zeitung, 1898, 1914.

Die Neue Zeitung, 1914.

Die Presse, 1891.

Neues Wiener Journal, 4. 4. 1909.

Neues Wiener Tagblatt, 1901.

Novice, 1902.

Reichpost, 1906.

Slovenec, 1901.

Wiener Morgenzeitung, 1927.

Wiener Zeitung, 1860, 1914.

LITERATURA

Ciperle, Jože: *Podoba velikega učilišča ljubljanskega.
Licej v Ljubljani 1800–1848.* Ljubljana: Sloven-
ska matica, 2001.

Fajdiga, Fran: *Kronika Sodražice* (tipkopis). Sodraži-
ca, 1957.

Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem
1892–1960.* Celje: Celjska Mohorjeva družba,
2011.

Pančur, Andrej: *V pričakovanju stabilnega denarnega
sistema.* Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2001.

Ribnikar, Peter: Študentske in dijaške ustanove na
Kranjskem. *Arhivi* 22, 1999, str. 9–16.

SPLETNA STRAN

Dunajska pokopališča:
[https://www.friedhofewien.at/eportal3/ep/
channelView.do/pageTypeId/75472/channe-
lid/-55270](https://www.friedhofewien.at/eportal3/ep/channelView.do/pageTypeId/75472/channelId/-55270) (30. 12. 2019).

S U M M A R Y

From the life of the forgotten patron. The last will of Vencelj Arko (1826–1901)

Based on archival documents and newspaper reports, the contribution depicts the life of the forgotten patron from Sodražica, an official Vencelj Arko (1826–1901). Coming from a modest rural family, Arko pursued his education at Ljubljana's grammar school and lyceum. His life then led him abroad, where he learned the sales trade and accounting. Initially, he worked for private sector and in 1850 entered public service by becoming the state accounting official at the Viennese Royal-Imperial Central Bookkeeping Services for Communication Institutes. In Vienna, he managed to agglomerate a sizeable wealth through wise real estate investments and purchases. He became a citizen of Vienna, a housing property owner, a founding member of the First Viennese Navy Military Veteran Corps 'Tegetthoff' and later also its honorary president. Arko became a member of the school council in the third Viennese district, decorated with the gold medal *Salvatormedaille*, which was awarded to meritorious citizens of Vienna, and he was also a silent benefactor of children.

After a short illness, Vencelj Arko died in Vienna in May 1901. In his last will, he bequeathed a major part of his property for the establishment of a paediatric hospital in Vienna which was to be named after him, as well as for the establishment of two secondary-school grants: one for the pupils in the third Viennese district and one for the pupils from Sodražica. Despite living in Vienna, he did not forget his native village and parish, to which he bequeathed significant funding. Whereas the grants were indeed awarded, the historical circumstances prevented the Viennese paediatric hospital from achieving its full potential as desired by the testator. Nevertheless, the industrious native of Sodražica managed to leave a lasting mark on both Carniola and Vienna.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 621.395.3(450.367)"1894/1914"

Prejeto: 21. 2. 2020

Robert Devetak

dr., Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: devetak.robert@gmail.com

Začetki in razvoj telefona na Goriškem in Gradiškem do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Prispevek obravnava začetke razvoja telefonije in širitve telefonskega omrežja na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske. Gorica je uspešno sledila drugim deželnim središčem na Slovenskem, saj si je prvo telefonsko centralo zagotovila leta 1894. V naslednjih letih in desetletjih se je omrežje širilo najprej znotraj mesta, predvsem med javne institucije, gospodarske subjekte, trgovce, zdravstvene institucije in zasebne uporabnike. Šele z vzpostavitvijo zveze s Trstom leta 1906 se je Gorica priključila na medkrajevno povezavo, čemur je sledila postopna širitev telefonskih priključkov in central v druge kraje dežele. V članku je na podlagi časopisnih in tiskanih virov prikazano, kako se je omrežje širilo po deželi, kakšni so bili odzivi na telefon in kdo so bili njegovi prvi uporabniki.

KLJUČNE BESEDE

Gorica, Goriška in Gradiška, telefon, zgodovina telekomunikacij, 19. in 20. stoletje

ABSTRACT

THE BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF THE TELEPHONE IN THE COUNTY OF GORIZIA-GRADISCA UP TO THE FIRST WORLD WAR

The article discusses the beginnings of telephony and the expansion of the telephone network in the County of Gorizia-Gradisca during the period of Austria-Hungary. Gorizia successfully followed other territorial centres across Slovenian lands, obtaining its first telephone switchboard in 1894. In the following years and decades, the network first expanded within the city of Gorizia, primarily among public institutions, companies, tradesmen, healthcare institutions, and private users. It was only after establishing connection with Trieste in 1906 that Gorizia also set up an interurban network, followed by a gradual expansion of telephone connections and switchboards to other places across Gorizia-Gradisca. Drawing on newspaper and printed sources, the article describes the spread of the network across the territory, the population's response to the telephone, and its first users.

KEY WORDS

Gorizia, Gorizia-Gradisca, telephone, history of telecommunications, nineteenth and twentieth centuries

Uvod

Za drugo polovico 19. stoletja je značilen hiter razvoj novih tehnologij, ki so zaznamovale moderno družbo. Obdobje med letoma 1870 in 1920 številni označujejo kot tehnično revolucijo. Poleg razvoja elektrotehnike, avtomobilizma, kinematografije, radia in številnih drugih iznajdb lahko med najpomembnejše štejemo tudi telefon.¹ Električna naprava, ki jo je leta 1876 iznašel in patentiral ameriški inovator Alexander Graham Bell, je omogočala govorno komunikacijo na daljavo z električnim tokom po telegrafski žici.² Kljub začetnemu nezaupanju tako javnosti kot oblasti, ki v veliki meri niso razumele uporabnosti in pomena telefona ter so ga videle kot tehnološko igrabo ali nepotreben strošek, je telefon spremenil način komunikacije in družbene interakcije. Vplival je na dojemanje prostora, sociabilnosti in časa. Pospetil je komunikacijo na daljše razdalje in s tem ključno vplival na pretok informacij, politiko, gospodarstvo in splošen družbeni razvoj.³ Obliko in delovanje Bellovega telefonskega aparata nam podaja takratno časopisje: »*Telefon je prav priprosto zložen. V leseno cev je vložena tanka železna ploščica, za katero se nahaja z dratom obvit magnet. V to cev se govori, železna ploščica jame vihteti (tresti), vihtenje preide na magnet, ki je posreduje na dratovod. Če je na unem konci dratovoda drug telefon, prenaša se vihtenje z dratovoda na magnet in z magnet na železno ploščico, in če je tam uho nastavljeno sliši natančno vse, kar se na unem konci govori, gode ali poje.*«⁴ Naslednja leta in desetletja so njegov osnovni koncept nenehno nadgrajevali in ga postopoma preoblikovali v najpomembnejše komunikacijsko sredstvo. Po uspehu v ZDA, Zahodni Evropi in Nemčiji se je naprava hitro pričela širiti tudi na Avstro-Ogrskem.⁵

Na Avstro-Ogrskem je bilo vzpostavljanje večine prvih telefonskih linij v rokah lokalnih oblasti ali premožnih posameznikov oziroma podjetij. Državne oblasti v začetku novi iznajdbi niso posvečale veliko pozornosti. Kljub temu pa so si hitro zagotovile monopol nad telefonskim omrežjem, nadzor nad njim pa podelile trgovinskemu ministrstvu. To je bilo pristojno za izdajanje koncesij za izgradnjo omrežij. Številni pogoji so škodovali koncesionarjem. Državne oblasti so imele pravico nadzirati telefonska omrežja in ustaviti delo central v rokah koncesionarjev, če so odkrile nepravilnosti. Določale so pogoje za nastanitev uslužbencev in takse za telefonske priključke. Imele so tudi pravico do policijskega nadzora lastnikov telefonov.⁶ Že leta 1887 so državne

oblasti uvedle določene regulative, ki so se nanašale na izgradnjo telefonskega omrežja in uporabo telefonov. Vse telefonske zveze so morale biti tako po novem povezane s poštnimi in telegrafskimi uradi. Določili so namen uporabe telefonov, pristojbine za izgradnjo omrežij in cene klicev.⁷ Leta 1892 je sledilo poddržavljenje telefonskih mrež v glavnih deželnih središčih in prenehanje izdajanja koncesij.⁸ Številni zasebniki in zasebna podjetja zaradi visokih stroškov in omejitev niso zmogli sami financirati izgradnje novih, predvsem medkrajevnih povezav, zaradi česar so to nalogo postopoma prevzele državne oblasti. Te so pri tem videle tudi finančne koristi, saj so lahko samostojno določale tarife za klice.⁹

Slovenski prostor je v stik s telefonijo prišel kmalu po njeni iznajdbi. Za prvi, neuspešen prenos zvoka na daljavo preko telegrafskega kabla velja poskus v Mariboru 10. decembra 1877 med telegrafskimi postajami Gradec, Maribor in Celovec.¹⁰ Še pred koncem leta so prvi poskus izvedli tudi v Ljubljani, v pisarni deželnega predsednika Boguslava Widmanna. Kranjska prestolnica je prvo telefonsko linijo dobila leta 1881, ko je industrialec Albert Samassa napeljal 140 m dolgo telefonsko linijo med svojim uradom doma in tovarno.¹¹ Tudi večina drugih prvih telefonskih linij v slovenskih deželah je bila v zasebni lasti.¹² Trst je prvo krajevno telefonsko centralo dobil leto kasneje in se hitro razvil v najrazvitejše središče telefonije v slovenskem prostoru pred prvo svetovno vojno.¹³ V naslednjem desetletju so mu sledila deželna središča, kot na primer Gorica, Ljubljana in Maribor. Večina prvih telefonov je delovala na poštnih in telegrafskih uradih, od koder so se mreže širile med druge uporabnike.¹⁴ Kot bo razvidno iz virov, sta se mreža in število uporabnikov širila počasi, a so do prve svetovne vojne telefonsko povezavo dobila vsa večja središča na Slovenskem ter pomembnejši stratiški in turistični kraji.¹⁵

Začetki telefona v Gorici

Podobno kot druga deželna središča na Slovenskem je ob koncu 19. stoletja telefon dobila tudi Gorica, glavno mesto dežele Goriške in Gradiške. Šlo je za večnarodnostno središče goriških Italijanov, Slovencev in Furlanov, v mestu pa sta poleg njih živeli

¹ Hobsbawm, *The Age of Empire*, str. 52.

² Gl. npr.: Fang, *A History of Mass Communication*, str. 83–85.

³ Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 26–30.

⁴ *Soča*, 7. 12. 1877, št. 49.

⁵ Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 30–35.

⁶ Lazarevič, *Začetki uvajanja telefonije*, str. 99.

⁷ *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, str. 439–448. 116. Ukaz ministerstva za trgovino od 7. oktobra 1887, o gradnji in rabi telefonskih naprav, ki imajo biti sklenjene z državnim telegrafom.

⁸ *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, str. 1029. Zakon z dne 29. decembra 1892. I. o poddržavljenju mestnih telefonskih mrež.

⁹ Lazarevič, *Začetki uvajanja telefonije*, str. 99.

¹⁰ Žontar et al., *Razvoj poštnega prometa*, str. 159.

¹¹ Lazarevič, *Začetki uvajanja telefonije*, str. 97.

¹² Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 35.

¹³ Žontar et al., *Razvoj poštnega prometa*, str. 159.

¹⁴ Prav tam, str. 159.

¹⁵ Prav tam, str. 162.

še številčna nemška in judovska skupnost.¹⁶ Po vojni med Italijo in Avstrijskim cesarstvom leta 1866 je dežela postala mejno območje, Gorica pa posledično središče kopenske trgovine s Kraljevino Italijo.¹⁷ Za razvoj trgovine in industrije ter pretok informacij je bila velikega pomena izgradnja telekomunikacijskega omrežja in infrastrukture. V časopisu *Domovina* so leta 1869 zapisali: »Če v katerem drugem oziru, je naše stoletje stoletje napredka ozir trgovskega in splošnega družabskega občenja, in po pravici demo, kedar hočemo XIX. stoletje glede na občni napredek ob enkratnem označiti »stoletje železnic in telegrafov.«¹⁸ Gorica je železniško povezavo s Trstom in Vidmom dobila leta 1860, kar je skrajšalo časovne razdalje in omogočilo hitrejši razvoj gospodarstva, predvsem tržno in izvozno usmerjenega (svilni izdelki, vino, sadje).¹⁹ Predvsem izvoz sadja se je hitro povečeval, med letoma 1870 in 1890 se je tovor preko železniške postaje v Gorici povečal za več kot trikrat, z okoli 470 ton na okoli 1580 ton.²⁰ Kasneje se je železniška mreža razširila še na vzhod in sever.²¹ Dodatno se je dežela večjim središčem približala z vzpostavitvijo telegrafske mreže. Leta 1892 je imelo telegrafsko postajo 20 večjih in pomembnejših središč v deželi.²² Nadgradnjo je v tem oziru predstavljala vzpostavitev telefonskega omrežja.

Goriška javnost se je s telefonom seznanila že hitro po njegovi iznajdbi in prvih poskusih z uporabo na Slovenskem. O novi iznajdbi je že decembra 1877 poročala *Soča*, ki je napravi napovedala dobre obete: »Ni dvomiti da se v kratkem povsod napravi telefonična zveza, ker je občenje po telefonu veliko bolj priležno in zanesljivo, kakor po telegrafu.«²³ Kljub temu je trajalo še skoraj dve desetletji, da je Gorica in s tem dežela dobila prvi telefon. Vmes je profesor Anton Šantel leta 1887 v prostorih goriške čitalnice slovenski javnosti pripravil predavanje o delovanju naprave. S praktičnim prikazom je predstavil, kako poteka komunikacija, saj si velika večina ljudi ni predstavljala, kako deluje prenos zvoka na daljavo.²⁴ Prve ideje o vzpostavitvi telefonske zveze v Gorici se omenjajo leta 1890, ko je občina objavila okrožnico, da je c. kr. poštno vodstvo v Trstu pripravljeno postaviti telefonsko centralo, združeno s telegrafom, če pridobi dovolj naročnikov, s čimer bi pokrili stroške postavitve.²⁵ Kljub temu pa po vsej verjetnosti zaradi nezainteresiranosti javnosti pobuda ni bila sprejeta, tako da do

postavitve še ni prišlo. Podobno kot v Gorici so imeli težave z izgradnjo lokalnega telefonskega omrežja v Ljubljani pet let prej. Cena priključka na omrežje naj bi znašala med 100 in 120 goldinarji, letna naročnina pa okoli 20 goldinarjev. Pobuda ni zaživela, ker pobudnikom ni uspelo zbrati 25 interesentov.²⁶ Potencialne uporabnike je verjetno odvrnil visok strošek priklopa in uporabe telefona. Podobno bi lahko trdili tudi za Gorico. Projekt je bil tako realiziran šele štiri leta kasneje, ko so 1. novembra 1894 otvorili telefonsko centralo v prostorih glavne poštne stavbe v Gorici. Prva povezava je potekala med zgradbo pošte in južno železniško postajo, kjer so postavili tudi javno telefonsko govorilnico.²⁷ Mestna telefonska mreža se je v naslednjih letih širila počasi. Oblast je dala leta 1895 postaviti novo telefonsko govorilnico v Gospoški ulici.²⁸ Z vse hitrejšim širjenjem tako telegrafskega kot telefonskega omrežja je najprej leta 1902 prišlo do prenove in povečanja prostorov glavnega telegrafskega in telefonskega urada v Gorici,²⁹ čemur je štiri leta kasneje sledilo dodatno povečanje števila zaposlenih in nadgradnja centrale. To je bilo posledica izgradnje bohinjske železnice in nove železniške postaje v Gorici, ki je ravno tako dobila telefonsko govorilnico.³⁰

Z vzpostavitvijo telefonskega sistema v mestu so se na omrežje kmalu pričele priključevati javne institucije, podjetja in zasebniki. Tako kot drugod v slovenskih deželah je telefon potreboval veliko časa, da se je uveljavil v javnosti. Ta ga je na prehodu iz 19. v 20. stoletje velikokrat videla predvsem kot nepotreben in visok strošek.³¹ Podobno je bilo tudi v Gorici, kjer je število naročnikov naraščalo zelo počasi. Eden prvih, ki se je povezal s centralo, je bil Odon Lenassi, ki je dal oktobra 1894 na lastne stroške vzpostaviti povezavo med centralo in svojim domovanjem ter proizvodnjo parketa v Solkanu.³² Novembra naslednje leto je število naročnikov znašalo le okoli 35.³³ Veliko večino so predstavljali trgovci, industrialci, obrtniki in javne institucije. Ravno nanje so se osredotočali tudi pozivi, saj je časopisje večkrat izpostavilo, naj se jih čim več priključi na telefonsko omrežje: »Vsak zdravnik, odvetnik, vse kavarne, gostilne itd. bi morali imeti telefonsko zvezo!«³⁴ Ti uporabniki so lahko z uporabo telefona povečali svojo učinkovitost in spremenili način dela.³⁵ Med prvimi uporabniki najdemo gasilsko in policijsko postajo, saj jima je tovrstno sporočanje omogočalo hitrejšo intervencije.³⁶

¹⁶ Več o Gorici ter Goriški in Gradiški gl. npr.: Marušič, *Pregled politične zgodovine*; Cressati (ur.), *L'identità plurale*; Marušič, »Gorica draga, domovina mila!«, str. 27–34.

¹⁷ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 62.

¹⁸ *Domovina*, 18. 6. 1869, št. 24.

¹⁹ Marušič, *Železnice na Goriškem*, str. 264–265.

²⁰ Valenčič, *Sadjarstvo*, str. 341.

²¹ Marušič, *Železnice na Goriškem*, str. 265–271.

²² Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 96.

²³ *Soča*, 7. 12. 1877, št. 49.

²⁴ *Soča*, 2. 4. 1887, št. 14.

²⁵ *Soča*, 30. 5. 1890, št. 22.

²⁶ Lazarevič, *Začetki uvajanja telefonije*, str. 98.

²⁷ *Sloga*, 15. 11. 1894, št. 22.

²⁸ *Soča*, 29. 11. 1895, št. 48.

²⁹ *Gorica*, 9. 8. 1902, št. 63.

³⁰ *Gorica*, 10. 11. 1906, št. 90.

³¹ Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 30.

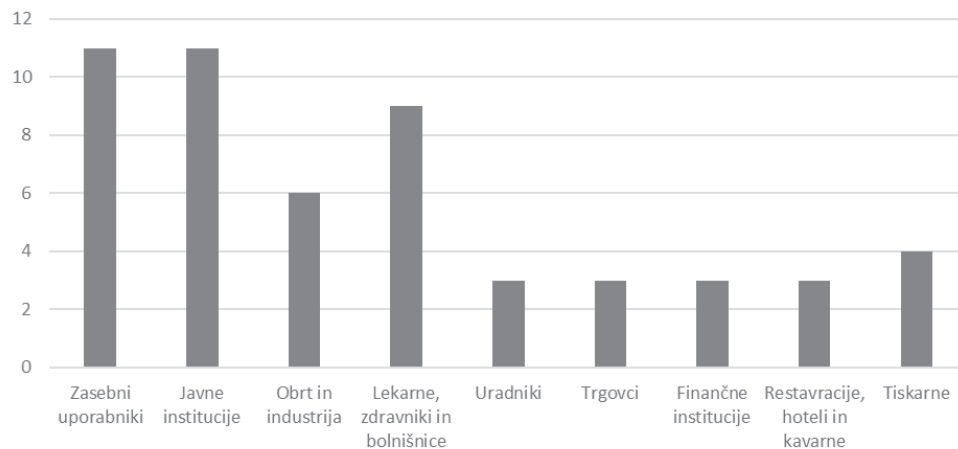
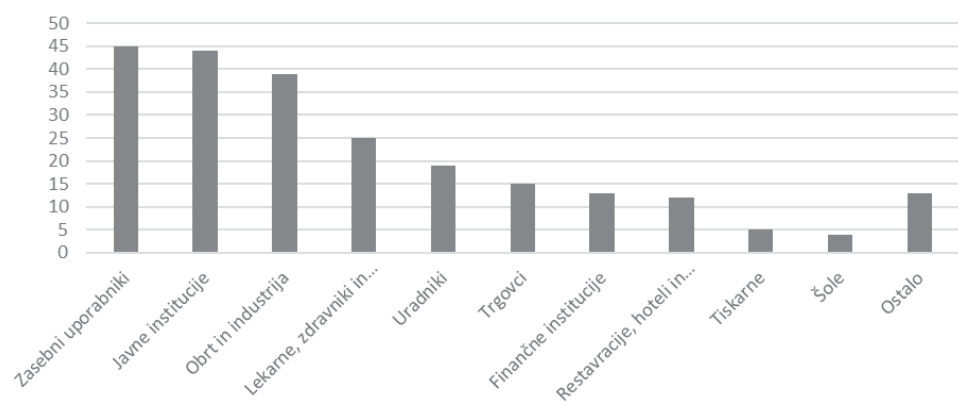
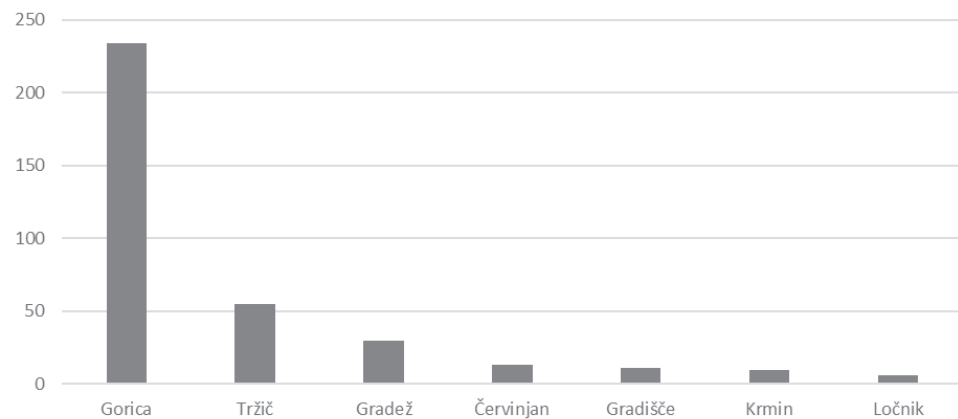
³² *Primorec*, 12. 10. 1894, št. 21.

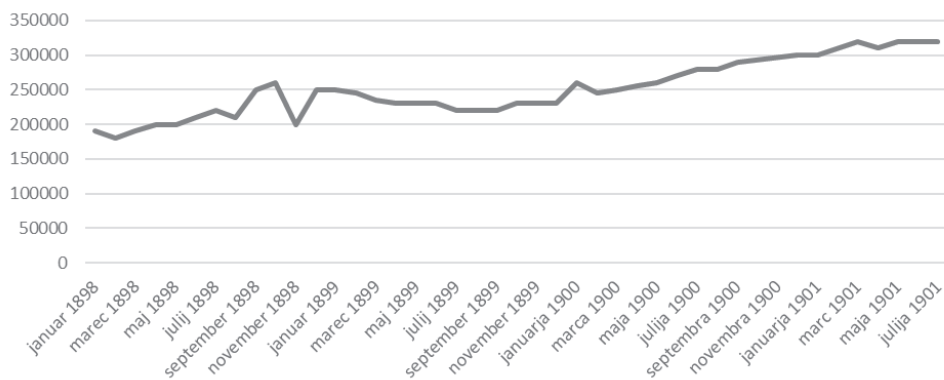
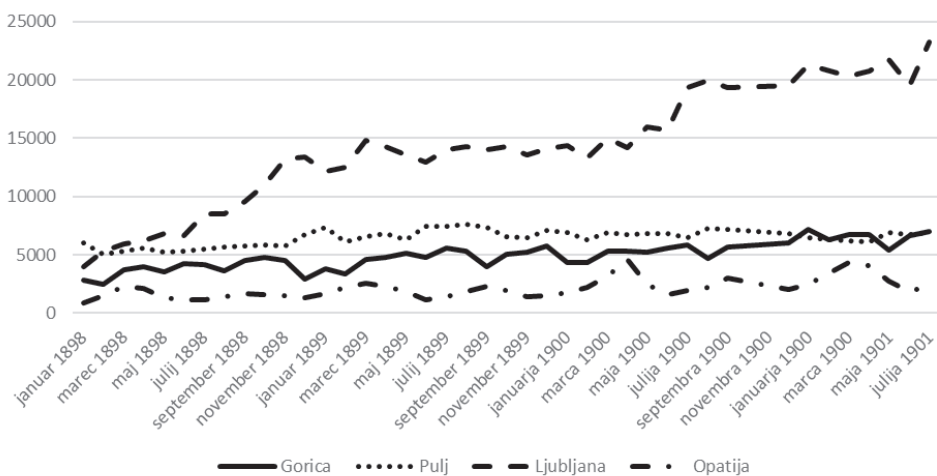
³³ *Soča*, 8. 11. 1895, št. 45.

³⁴ *Soča*, 15. 1. 1897, št. 3.

³⁵ Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 36.

³⁶ *L'Eco del Litorale*, 10. 8. 1896, št. 92.

Graf 1: Število in struktura naročnikov telefonskih priključkov leta 1896³⁷Graf 2: Število in struktura naročnikov telefonskih priključkov leta 1913³⁸Graf 3: Število naročnikov telefonskih priključkov po naseljih leta 1913³⁹³⁷ *Corriere di Gorizia*, 3. 1. 1897, št. 1.³⁸ Prav tam.³⁹ Prav tam.

Graf 4: Število opravljenih notranjih klicev v Trstu med januarjem 1898 in julijem 1901⁴⁰Graf 5: Število opravljenih notranjih klicev v Ljubljani, Gorici, Pulju in Opatiji med januarjem 1898 in julijem 1901⁴¹

Zasebni uporabniki so bili redki. Leta 1896 med naročniki telefonskih aparatov v mestu najdemo 53 oseb, institucij in subjektov (Graf 1). Najvišji delež so predstavljali zasebni uporabniki in javne službe (na primer pošta, občina, deželni zbor, gasilci). Njihov skupni delež je znašal okoli 40 %. Poleg njih med naročniki najdemo še več lekarn in zdravnikov, nekatere trgovine, uradnike, obrtnike in tovarne. Telefon so sorazmerno hitro dobile tudi časopisne hiše oziroma tiskarne, saj so z njim hitreje prišle do informacij, ki so jih lahko hitreje vključile na strani časopisov.⁴² Že leta 1896 je imel telefon italijanski časopis *Corriere di Gorizia*,⁴³ uredništvo najpomembnejšega slovenskega

časopisa v deželi, *Soča*, pa se je na omrežje priključilo leta 1904.⁴⁴ Uporabnost telefona za medije z vidika hitreje informiranosti je prišla še bolj do izraza, ko se je Gorica priključila na medkrajevno mrežo.⁴⁵

Do konca leta 1902 je število telefonskih naročnikov naraslo na 96⁴⁶ in šele konec leta 1911 preseгло število 200.⁴⁷ Za primerjavo lahko navedemo, da je število vseh telefonskih naročnikov leta 1900 v Trstu znašalo 1236, v Ljubljani pa leto kasneje 192.⁴⁸ Leto pred prvo svetovno vojno je imela dežela Goriška in Gradiška skupno 359 telefonskih priključkov.⁴⁹ Poleg Gorice, kjer je bilo dobrih 65 % vseh uporabnikov, so se na omrežje priključili tudi nekateri zasebniki in javne institucije v Tržiču, Gradežu, Gradišču,

⁴⁰ Podatki so povzeti po člankih, ki jih je tržaško poštno ravnateljstvo med januarjem 1898 in avgustom 1901 objavljalo v časopisu *Edinost*.

⁴¹ Podatki so povzeti po člankih, ki jih je tržaško poštno ravnateljstvo med januarjem 1898 in avgustom 1901 objavljalo v časopisu *Edinost*.

⁴² Pušnik, *Kulturna zgodovina*, str. 36.

⁴³ *Corriere di Gorizia*, 3. 1. 1897, št. 1.

⁴⁴ *Soča*, 17. 2. 1904, št. 14.

⁴⁵ Pušnik, *Slovenski narod*, str. 891.

⁴⁶ *Soča*, 14. 1. 1903, št. 4.

⁴⁷ *Soča*, 23. 9. 1911, št. 109.

⁴⁸ Žontar et al., *Razvoj poštnega prometa*, str. 159.

⁴⁹ Guida Paternolli 1914: *amministrativa commerciale per la principessa Contea di Gorizia e Gradisca*, str. 27–29.

Gorica pred prvo svetovno vojno (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).

Červinjanu, Krminu in Ločniku (Graf 3). Vsa naselja so ležala v italijanskem oziroma furlanskem delu dežele, medtem ko slovensko ozemlje še ni imelo javnih telefonskih priključkov.

Če primerjamo strukturo naročnikov med letoma 1897 in 1913, lahko vidimo nekatere razlike. Skupno število naročnikov se je povečalo na 234 (Graf 2). Delež zasebnih uporabnikov in javnih institucij se ni bistveno spremenil in je predstavljal skupno okoli 40 %. Izrazito se je povečal delež goriških obrtnikov in industrijskih obratov, kar je bilo po vsej verjetnosti posledica prednosti, ki jih je imela telefonska zveza za poslovanje s tujino in drugimi deželami. Sorazmerno veliko naročnikov je bilo še med lekarnami in bolnišnicami. Poleg tega so se na omrežje priključile tudi štiri šole in nekatere cerkvene institucije.

Na počasno povečevanje naročnikov je vplivalo več dejavnikov. Poleg že omenjenih visokih stroškov priklopa in uporabe ter regulativ s strani države je bila ena od začetnih težav, da oblasti niso dovolile uporabe telefonov v nočnih urah.⁵⁰ Številni, predvsem zasebni uporabniki niso videli smisla v plačevanju klicev, ki so bili omejeni na mesto. Težavo je predstavljalo predvsem dejstvo, da Gorica ni bila povezana z drugimi središči. Vse to je morebitne interesente odvrčalo od nakupa aparatov in plačila priklopa na omrežje. Majhno število naročnikov je hkrati pomenilo tudi sorazmerno majhno število klicev. Poštno ravnateljstvo v Trstu je med letoma 1898 in 1901 mesečno objavljalo podatke o številu klicev za Trst, Gorico, Ljubljano, Pulj in Opatijo (Grafa 4 in 5). Iz podatkov je razvidno gibanje klicev, katerih število se je v tem obdobju postopoma povečevalo, a so razvidna tudi številna nihanja. Podatki nam povedo, da se je njihovo število najhitreje povečevalo v

Trstu in Ljubljani, ki sta bila v neposredni povezavi drug z drugim in ostalimi večjimi središči, kot na primer Gradec ali Dunaj. Če januar 1898 primerjamo z julijem 1901, vidimo, da se je število klicev v Trstu povečalo za 68 %, a je treba poudariti visoko izhodišče. V Ljubljani se je v tem obdobju število klicev povečalo za skoraj šestkrat, v Gorici pa za dvainpolkrat. V Pulju in Opatiji ni bilo mogoče zaznati takšnih razlik kot v ostalih središčih. V obravnavanem obdobju so v Trstu opravili v povprečju okoli 250.000 notranjih klicev na mesec, v Ljubljani okoli 14.000, v Pulju okoli 6500, v Gorici 4900, v Opatiji pa dobrih 2000. Za primerjavo lahko navedemo, da so septembra 1900 v Ljubljani opravili 331, v Trstu pa 1911 medkrajevni klicev.⁵¹

Večina prvih telefonskih aparatov v Gorici je bila v rokah nemške in italijanske skupnosti ter podjetij v mestu. Slovenska skupnost se je pričela intenzivneje gospodarsko razvijati šele ob koncu 19. stoletja. V samem mestu do takrat ni imela večjih in pomembnejših trgovin, obrtnih delavnic ali drugih institucij, ki bi se jim finančno izplačal nakup in priklop telefonskega aparata.⁵² Eden prvih Slovencev v mestu, ki je imel telefon, je bil odvetnik in politik dr. Henrik Tuma.⁵³ Po letu 1900 je časopisje goriške Slovence večkrat pozvalo, naj se v večjem številu odločijo za nakup telefonov, da tudi s tem parirajo italijanskemu značaju mesta, saj je bila večina telefonskih naročnikov Italijanov.⁵⁴ Zaradi majhnega števila uporabnikov in klicev v slovenščini so se Slovenci večkrat srečevali s težavami pri vzpostavitvi klicev, saj večina zaposlenih telefonistov in telefonistk na centrali ni

⁵¹ *Soča*, 25. 10. 1900, št. 124.

⁵² Waltritsch, *Slovensko gospodarstvo v Gorici*, str. 77–84.

⁵³ *Soča*, 28. 10. 1903, št. 86.

⁵⁴ *Soča*, 28. 10. 1903, št. 86.

⁵⁰ *Soča*, 8. 11. 1895, št. 45.

znala slovenskega jezika.⁵⁵ Kljub temu lahko med telefonskimi naročniki leta 1913 najdemo več posameznikov, uradnikov (na primer zdravnika Just Bačar in Anton Breclj, odvetnika Henrik Tuma in Dragotin Treo) ter podjetij (na primer modna in manufakturna trgovina Pregrad & Černetič, modna trgovina Antona Medveda in Goriška tiskarna).⁵⁶

Širitev telefonske zveze v druga deželna središča in vključitev v državno omrežje

Dokler je bila telefonska zveza omejena le na Gorico, prebivalstvo, podjetja in institucije niso mogle izkoristiti vseh prednosti, ki jih je naprava ponujala. Hkrati se je zaradi tega število naročnikov povečevalo veliko počasneje kot v središčih, ki so bila povezana med seboj, v medkrajevni oziroma t. i. »interurbani« zvezi, kot so jo imenovali v obdobju pred prvo svetovno vojno. Zaradi tega so številni posamezniki, mediji, trgovska in obrtna zbornica ter politika podpirali čim hitrejšo izgradnjo tako lokalnih kot meddeželnih povezav. Že leta 1892 so se pojavile ideje, da bi Gorico povezali s Trstom in s tem z drugimi deli države. Predlog so javnosti posredovala nekatera trgovska in obrtna podjetja, c. kr. namestništvu v Trstu pa goriška trgovsko-obrtna zbornica.⁵⁷ Telefonska zveza bi mesti povezala z vmesnimi telefonskimi centralami v Trziču in Gradišču.⁵⁸

Trst je bil najpomembnejše avstrijsko pristanišče, eno glavnih središč mednarodne trgovine, podjetništva, industrije in bančništva, zaradi česar so imele tudi sosednje dežele velik interes, da bi se povezale z njim. Isto leto, ko se je pojavila ideja o zvezi med Gorico in Trstom, je bila zgrajena telefonska povezava med Trstom in Dunajem, na relaciji Dunaj–Gradec–Maribor–Celje–Ljubljana–Trst. Dolga je bila 505 km in je bila tedaj najdaljša tovrstna povezava v Evropi. V začetku je bila linija direktna, zaradi česar niso bila povezana vsa mesta na trasi. Maribor se je nanjo priključil leta 1894,⁵⁹ Ljubljana pa šele oktobra 1897.⁶⁰ V naslednjem desetletju so kljub več idejam in pozivom vsi poskusi, da bi v medkrajevno povezavo vključili tudi Gorico, ostali le na papirju, saj oblasti projektu niso želele nameniti dovolj denarnih sredstev za izgradnjo omrežja. Goriški deželni zbor je vprašanje povezave resneje obravnaval leta 1902, ko je c. kr. namestništvo seznanil z željo po vzpostavitvi telefonske zveze med Trstom, Gorico, Krminom in Vidmom v Italiji. Poslanci so v dopisu izpostavljali predvsem velik pomen neposrednega komunikacij-

skega kanala z najpomembnejšim pristaniščem države z vidika gospodarskega napredka in učinka na področju trgovine. Največjo prednost so videli predvsem pri izvozu sadja, ki je bil po pisanju poslanca Ernesta Holzerja podvržen hitrim spremembam in nihanju cen.⁶¹ Informacije, povezane s tem vprašanjem, bi v povezavi s hitro komunikacijo goriški sadjarski trg naredile bolj konkurenčen tako v notranji kot zunanji trgovini.⁶² Kljub temu se ta projekt še nekaj let ni premaknil z mesta, ker državne oblasti niso želele zagotoviti dovolj sredstev in so zahtevale, da občine, ki bodo uporabljale telefonsko zvezo, krijejo 30 % stroškov postavitve omrežja, kar pa je bilo zanje nesprejemljivo, saj bi tovrstna investicija pregloboko zarezala v proračune. Goriške deželne oblasti so občine podprle in izpostavile, da v več deželah omrežja gradijo izključno na državne stroške.⁶³ Večkratne prošnje so bile uslišane šele leta 1906, ko so 1. aprila otvorili telefonsko povezavo med Trstom, Gorico in Krminom. Cena triminutnega klica iz Gorice v Trst je znašala 1 krono, v Ljubljano in Maribor 2 kroni, v Gradec in na Dunaj pa 3 krone. S tem je bil ureničen glavni telekomunikacijski projekt desetletja v deželi.⁶⁴ Gorica se je povezala z vsemi večjimi središči v državi in je lahko izkoristila vse prednosti lažjega komuniciranja z gospodarskega, političnega in informacijskega vidika. Točno štiri leta kasneje je bila predana v uporabo še zveza med Gorico in Vidmom, kar je deželo neposredno povežalo z Italijo.⁶⁵

Poleg povezav s Trstom in drugimi deli države ter Italijo so se vzporedno pojavili pogoji, da bi s telefonom povezali tudi lokalna središča znotraj dežele. V tem okviru so oblasti poskušale vzpostavitev telefonskih zvez povezati z izgradnjo bohinjske železniške proge. Krmin in Trzič sta se priključila neposredno na povezavo med Gorico in Trstom, medtem ko so v tem oziru ostali zanemarjeni predvsem kraji na severu in vzhodu dežele. Prvi kraji, ki so dobili telefonsko povezavo, so bili v bližini Gorice ali Trsta oziroma ob telefonski liniji, ki je povezovala mesti. Leta 1903 se je s centralo v Gorici povežala mizarska zadruga v Solkanu.⁶⁶ Neposredno s Trstom se je leta 1906 povezala še Sežana,⁶⁷ z Gorico in Krminom pa leta 1909 Ločnik.⁶⁸ Oba kraja sta dobila telefonsko govorilnico. Ob že omenjeni gradnji bohinjske proge je gradbeno podjetje *Redlich & Berger* postavilo zasebno telefonsko omrežje, ki pa lokalnemu prebivalstvu

⁵⁵ Soča, 10. 6. 1903, št. 46.

⁵⁶ Guida Paternolli 1914: *amministrativa commerciale per la principessa Contea di Gorizia e Gradisca*, str. 27–28.

⁵⁷ Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1902, str. 63.

⁵⁸ Soča, 29. 1. 1897, št. 5.

⁵⁹ Žontar et al., *Razvoj poštne prometa*, str. 160.

⁶⁰ Lazarevič, *Začetki uvajanja telefonije*, str. 98.

⁶¹ Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1902, str. 62–64.

⁶² O gospodarstvu in trgovini na Goriškem in Gradiškem gl. npr.: Marušič, *Prispevki k poznavanju*, str. 59–72; Luchitta, *La Camera*, str. 27–77.

⁶³ Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1904, str. 40–41.

⁶⁴ Gorica, 31. 3. 1906, št. 26.

⁶⁵ Gorica, 2. 4. 1910, št. 26.

⁶⁶ Soča, 31. 10. 1903, št. 87.

⁶⁷ Gorica, 7. 8. 1906, št. 63.

⁶⁸ Gorica, 3. 4. 1909, št. 27.

Prva koncesionirana delavnica z motornim obrtnom za fino mehaniko, žiko, metaliko, optiko, fino brušenje in poliranje itd. Vpeljava strelododov, elektrike, brzojavov, hišnih telefonov, plina in vode.

Poprave se izvršujejo hitro in po cenl.

Ivan Potočnik & A. Hügel

Gorica, za vojašnico.

Precizijska delavnica predmetov za merjenje.

Bogata zaloga raznih predmetov za razsvetljavo za plinovo in električno luč.

Oprave za kopalji, sesalke vseh sistemov. — Popravljalnica avtomobilov, motociklov in dvokoles. — Delavnica za pobakrenje in poniklanje — Pumpe, železne in kovinske cevi. Zaloga mesarskega orodja, kuhinjskih nožev, brivskih britev, škarij itd.

Oglas podjetja Ivan Potočnik & A. Hügel iz Gorice, ki je med drugim omogočalo priklop hišnih telefonov (Soča, 6. 5. 1905, št. 36).

ni bilo dostopno.⁶⁹ Tovrstne telefonske postaje so bile namenjene predvsem lažji koordinaciji gradbenih in izvedbenih del. Za telefonsko linijo med Tolminom in Sveto Lucijo (Mostom na Soči) je po koncu gradnje c. kr. poštni in brzojavni urad v Trstu občinama predlagal, naj odkupita linijo in postavita telefonski govorilnici, kar bi koristilo predvsem lokalnim trgovcem.⁷⁰ Vsaka občina je morala prispevati po 125 kron, do česar pa je prišlo z zamikom. Tolmin je telefonsko govorilnico dobil šele leta 1908.⁷¹ Poleg tovrstnih pobud sta se v širitev mreže aktivno vključili še goriška trgovska in obrtna zbornica ter državna oblast, ki se je leta 1909 odločila Gorico povezati s severnimi in vzhodnimi predeli dežele. Goriški deželni zbor je pripravil posebno spomenico, ki jo je aprila 1909 naslovil na trgovsko ministrstvo, v kateri se je zavzel za razširitev telefonske mreže po deželi. Med prioritarnimi projekti je navedel drugo telefonsko povezavo s Tržičem in Krminom, povezavo s posoškimi kraji in navezavo na Koroško, povezavo s Kranjsko po Vipavski dolini in lokalno mrežo, ki bi povezala večja naselja na furlanski ravnici.⁷² Do prve svetovne vojne so uresničili le prvo in zadnjo idejo, kar je razvidno iz seznamov telefonskih uporabnikov v deželi. Ob koncu leta 1913 so potegnili tudi povezavo med Gorico in Žago, a ta ni omogočala priklopov na omrežje, saj je niso uvrstili med javne povezave.⁷³ Severnemu in vzhodnemu delu Goriške in Gradiške tako do prve

svetovne vojne niso bile zagotovljene uporabne telefonske povezave, čemur sta v največji meri botrovala pomanjkanje sredstev in nezanimanje morebitnih uporabnikov.⁷⁴ Temu bi lahko predvsem na podeželju dodali še nezaupanje in strah pred novostmi, saj prebivalstvo zaradi slabše izobrazbe in oddaljenosti od središč ni bilo tako dojemljivo za uporabo telefona.⁷⁵

Sklep

Dežela Goriška in Gradiška se je sorazmerno zgodaj vključila v sistem telefonije, enega paradnih konj tehnične revolucije druge polovice 19. stoletja. Kljub temu pa se je pri širjenju omrežja soočila z več težavami. Razvoj je v prvih desetletjih oviralo predvsem to, da Gorica ni bila povezana z drugimi deželnimi središči, saj je bilo omrežje omejeno izključno na mesto in bližnje kraje. Posledično se je le počasi povečevalo število naročnikov telefonov. Večina prvih uporabnikov so bile različne javne službe, industrijski obrati, trgovci in obrtniki ter lekarne, a tudi zasebni uporabniki niso bili redki. Deželne oblasti in gospodarske institucije so si zaradi gospodarskih koristi več let intenzivno prizadevale, da bi Gorico povezale s Trstom in Italijo, a se je projekt soočil s številnimi, predvsem finančnimi težavami. Ti povezavi, ki sta bili vzpostavljeni šele v letih 1906 in 1909, sta deželi odprli nove možnosti, saj se je Gorica povezala z velikimi središči, kot so bili Trst, Gradec in Dunaj. Poleg tega so nove povezave ugodno vplivale na širitev mreže znotraj dežele, saj so se na medkrajevni povezavi pričela povezovati manjša središča. V prvi vrsti je šlo za naselja na furlanski ravnici, v zahodnem delu dežele, do prve svetovne vojne pa se je omrežje razširilo tudi na sever. Vzpostavitev povezav so pogojevali predvsem gospodarski in strateški razlogi, kar velikokrat ni bilo v skladu z željami civilne uprave in zasebnih uporabnikov, katerih število je zaradi tega naraščalo počasi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
PANG 55, Občina Sveta Lucija, t. e. 57

ČASOPISI

Corriere di Gorizia, 1897
Domovina, 1869
Edinost, 1898, 1899, 1900, 1901
Gorica, 1902–1912

⁶⁹ *Gorica*, 20. 2. 1904, št. 15.

⁷⁰ PANG 55, Občina Sveta Lucija, t. e. 57, a. e. 58, d. 1347.

⁷¹ Žontar et al., *Razvoj poštnega prometa*, str. 168.

⁷² *Gorica*, 23. 7. 1912, št. 59.

⁷³ *Soča*, 17. 3. 1914, št. 12.

⁷⁴ *Gorica*, 23. 7. 1912, št. 59.

⁷⁵ Devetak, *Društveno življenje*, str. 104–105.

L'Eco del Litorale, 1896
Primorec, 1894
Sloga, 1894
Soča, 1877–1914

TISKANI VIRI

Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, str. 439–448. 116. Ukaz ministerstva za trgovino od 7. oktobra 1887, o gradnji in rabi telefonskih naprav, ki imajo biti sklenene z državnim telegrafom.

Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, str. 1029. Zakon z dne 29. decembra 1892. I. o podržavljenji mestnih telefonskih mrež.

Guida Paternolli 1914: amministrativa commerciale per la principesca Contea di Gorizia e Gradisca. Gorizia: Paternolli, 1913.

Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišćanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1902. V Gorici: Deželni odbor, 1903.

Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišćanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1904. V Gorici: Deželni odbor, 1905.

LITERATURA

Cressati, Claudio (ur.): *L'identità plurale: storia, cultura e società a Gorizia: convegno internazionale – Gorizia 28 aprile 2003*. Gorizia: comune, 2006.

Devetak, Robert: *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.

Fang, Irving: *A History of Mass Communication: Six Information Revolutions*. Boston: Focal Press, 1997.

Hobsbawm, Eric: *The Age of Empire: 1875–1914*. New York: Vintage Books, 1996.

Lazarevič, Žarko: Začetki uvajanja telefonije v Ljubljani. *Kronika* 35, 1987, str. 97–100.

Luchitta, Alberto: *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.

Marušič, Branko: »Gorica draga, domovina mila!«. *Od Maribora do Trsta: 1850–1914: zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 27–33.

Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.

Marušič, Branko: Prispevki k poznavanju gospodarskih razmer na Goriškem v 19. in v začetku 20. stoletja. *Aleksandrinke* (ur. Darja Skrt). Nova Gorica: Goriški muzej, 2014, str. 59–72.

Marušič, Branko: *Železnice na Goriškem (1860–1918)*. *Acta Histriae* 16, 2008, str. 261–276.

Pušnik, Maruša: *Kulturna zgodovina elektronskih me-*

dijev: od telefona do walkmana. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2019.

Pušnik, Maruša: Slovenski narod v dobi zgodnje mediatizacije: od telegrafa do kinematografije. *Teorija in praksa: revija za družbeno vprašanja* 55, 2018, str. 882–905, 961–962.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradišćanska*. Nova Gorica: Jutro, 1997 (ponatis iz leta 1893).

Valenčič, Vlado: *Sadjarstvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnavna po panogah]. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana: DZS, 1970, str. 317–341.

Waltritsch, Marko: *Slovensko gospodarstvo v Gorici. Od Maribora do Trsta: 1850–1914: zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 77–84.

Žontar, Majda in Klinar, Vladimir in Hozjan, Andrej: *Razvoj poštne prometa na Slovenskem od podržavljenja 1722 do 1918. Pošta na slovenskih tleh* (ur. Andrej Hozjan). Maribor: Pošta Slovenije, 1997, str. 98–177.

S U M M A R Y

The beginnings and development of the telephone in the County of Gorizia-Gradisca up to the First World War

The second half of the nineteenth century was a period of rapid technological progress and innovations, which left a lasting mark on society. One of the most important inventions was the telephone, which accelerated long-distance communication and thus crucially affected the flow of information, politics, economy, and the overall social progress. Quick to acquaint itself with telephony, the territory of present-day Slovenia already saw the first telephone switchboards and apparatuses set up in the 1880s. The County of Gorizia-Gradisca, too, joined the telephone system at a relatively early stage. Its capital Gorizia obtained its first telephone number in 1894. Nevertheless, both the city and the territory encountered several problems expanding the network. The principal reasons for slow development in the first decades was that Gorizia did not have telephone connections with the centres of other parts of the state (e.g. Trieste, Ljubljana, Klagenfurt, Vienna) and that the network was strictly limited to the city and its surroundings. The number of telephone subscribers therefore grew very slowly because the strictly lo-

cal network could not bring economic advantage nor could it enable a fast flow of information between places, besides which establishing a connection to the network represented a major financial burden. The majority of the first users were various public companies, industrial plants, traders, craftsmen, and pharmacies, and there were also quite a few private users. To increase the economic benefits, territorial authorities and economic institutions endeavoured for years to connect Gorizia with Trieste and Italy, but the project was beset by many difficulties, particularly financial ones. Once finally established in 1906 and 1909, respectively, these connections opened new opportunities for the territory, as the city

of Gorizia also established connections with other major centres, such as Graz and Vienna. In addition, the new connections also facilitated the expansion of the network within the territory of Gorizia-Gradisca by including minor centres in the interurban network. These were primarily settlements on the Friuli plain, whereas in the western part of the territory, the network had by the First World War also begun to spread northwards. The establishment of connections was mainly contingent on the economic and strategic reasons, which were not always in congruence with the wishes of the civil administration and private users, whose numbers therefore grew more slowly.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 796.52(234.323.6)(036)"1850/1914"

Prejeto: 10. 1. 2020

Marija Mojca Peternel

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko,
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mojca.peternel@guest.arnes.si

Planinski vodniki po slovenskem gorskem svetu od druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

V prispevku je podan kratek oris planinskih vodnikov po slovenskem alpskem svetu, in sicer od druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne. Večino v raziskavo vključenih del hrani Narodni muzej v Ljubljani, številna dela pa so v zasebnih zbirkah in zato nedostopna. V vodnikih smo preučevali zlasti zgodovinske, gospodarske in etnološke opise ter morebitne nacionalne vidike, natančno smo se posvetili tudi avtorjem besedil. Posebno pozornost smo posvetili v vodnikih objavljenim oglasom, ki pa bi zaradi številčnosti in pestrosti terjali samostojno raziskavo.

KLJUČNE BESEDE

planinski vodniki, zgodovina, časopisi, 19. stoletje

ABSTRACT

GUIDEBOOKS TO SLOVENIAN MOUNTAINS FROM THE PERIOD BETWEEN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY AND THE FIRST WORLD WAR

The contribution offers a brief depiction of mountain guidebooks to the Slovenian Alps from the period between the second half of the nineteenth century and the First World War. Whereas most of the works included in the research are kept in the National Museum of Slovenia in Ljubljana, many are part of private collections and therefore inaccessible. In our examinations of the guidebooks, we focused on the historical, economic, and ethnological descriptions as well as any possible national aspects, and we also provided a detailed presentation of their authors. Special attention was also paid to advertisements published in the guidebooks, the sheer number and variety of which would require a separate research.

KEY WORDS

mountain guidebooks, mountains, history, newspapers, nineteenth century

*Dort ragt er empor hoch über den Seinen
Triglav, der uralte, das heilige Dreihaupt [...]»¹*

Uvod

Uvodne vrstice iz pesmi »In Veldes«² (Na Bledu) slavnega grofa Antona Aleksandra Auersperga – Anastasiusa Grüna (1806–1876), s katero je opeval Triglav in ki jo je zgodovinar in časninar Peter Radics (1836–1912) umetelno vključil v svoj časopisni prispevek, potrjujejo že znano dejstvo, da so potovanja nekoč propagirali številni pesniki, pisatelji in znanstveniki.³ Razloga, da smo jo citirali, pa sta vsaj še dva. Prvi je, da so bili skoraj vsi planinski vodniki opremljeni z liričnimi dodatki, in sicer tako kot v našem primeru na začetku ali pa so bile pesmi vpletene v besedilo. Drugi razlog pa je v tem, da se je citirana pesem v vodnikih pojavljala večkrat, vse do danes.⁴

Planinski terminološki slovar za knjigo, brošuro s podatki, slikami ter zemljevidi o krajih in znamenitostih navaja besedi vodnik in vodič.⁵ Ker je prva publikacija v slovenskem jeziku izšla pod naslovom *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*,⁶ se za vsa poznejša tovrstna dela uporablja beseda vodnik. Vodnik pa lahko označuje tudi tistega, ki koga vodi po gorskem svetu, pri plezanju itd.⁷ V tem pomenu je v splošni rabi sicer pogostejša beseda vodič,⁸ vendar je za spremljevalca po gorskem svetu običajnejša raba vodnik, denimo že v nazivu poklica gorski vodnik. Da se bomo izognili dvumnostim, bomo v nadaljevanju osebo, ki vodi, imenovali vodič.

Zunanja podoba vodnikov, pregledanih za namen pričujočega članka, je bila precej tipična. Navadno je šlo za tanjše brošure manjšega formata (višina 18–19 cm, širina skoraj vedno 11,5 cm), kar je bilo gotovo precej praktično, saj je bilo mogoče tak format zlahka spraviti v nahrbtnik ali večji žep.

Do srede 20. stoletja, torej do pojava množičnega avtomobilizma, je bil najpogostejši cilj popotnikov prav vzpeti svet, kot se v okviru regionalne geografije imenujejo nižinskim regijam nasprotna območja.⁹ Tudi zato je slovensčina v sedemdesetih letih 19. stoletja že uporabljala besedi popotnik in turist; slednjo so pojasnjevali s pomenom »gorohodec« ali »hribohodec« in je označevala posebno vrsto popotnika.¹⁰

V planinstvu pa izraz turizem razlagamo malo

drugače, saj izvira iz pojma planinska »tura« (nem. *die Fahrt*), ki je pomenila daljšo, napornejšo hojo, plezanje ali smučanje z določenim ciljem. Turisti so bili torej planinci oziroma tisti, ki so sami ali z vodičem hodili ali plezali po gorskem svetu.¹¹ Hoja v gore ob pomoči domačinov, lovcev, pastirjev, v drugi polovici 19. stoletja pa poklicnih vodičev, se je imenovala turistika,¹² zimski vzponi in turna smuka pa zimska turistika. Na prelomu 19. in 20. stoletja je obstajal celo poseben izraz za alpinizem (kolikor so si ga člani takratnega Slovenskega planinskega društva (SPD) sploh znali predstavljati), ki ga je geograf in prvi urednik *Planinskega vestnika* Fran Orožen (1853–1912) v člankih imenoval »visoka turistika«. To potrjuje tudi uvodna misel tik pred vojno izdanega vodnika: »Predstoječa knjžica ni trgovsko podjetje; služi naj turistiki in tujskemu prometu.«¹³ Termin turist najdemo tudi v imenu planinsko-športne in kulturno vzgojne organizacije Turistovski klub Skala, ki je bila pomembna za velik razmah smučanja, predvsem pa alpinizma na Slovenskem.¹⁴

Na začetku druge polovice 18. stoletja se je zanimanje za gore, sploh za alpski svet, zelo povečalo, začetki organiziranega planinstva pa segajo v leto 1857, ko so v Londonu ustanovili »Alpine Club«. Za slovenski prostor je pomemben pet let kasneje ustanovljeni »Österreichischer Alpenverein«,¹⁵ saj sta bila med ustanovitelji znanstvenik in politik Karel Dežman (1821–1889) ter zgodovinar in geograf Vinko Fereri Klun (1823–1875). Leta 1873 se je »Österreichischer Alpenverein« združil z »Deutscher Alpenverein« v »Deutsch und österreichischer Alpenverein« (DuÖAV). V Ljubljani se je že leta 1871 zbrala družba ljubiteljev gora s tiskarjem Otmarjem Bambergom (1848–1934) na čelu, ki je že istega leta postavila prvo leseno planinsko kočico oziroma zavetišče na Projih pod Triglavom.¹⁶

Leta 1874 je bila ustanovljena podružnica DuÖAV za Kranjsko, ki sta jo vodila že omenjeni Bamberg in pravnik Alfonz Moschè (1839–1901). Poleg podružnice Alpenvereina je bil na Slovenskem aktiven še Österreichischer Touristenclub z graško podružnico, v katerem je deloval matematik in astronom Johannes Frischauf (1837–1924).¹⁷

Za razvoj planinstva na Slovenskem so pomembni članki objavljeni v *Planinskem vestniku*, glasilu Slovenskega planinskega društva (ustanovljeno leta

¹ Radics, Aus dem Stammbuche, str. 7.

² Grün, In der Veranda, str. 175.

³ Janša, Zgodovina turizma, str. 26.

⁴ <https://www.julische-alpen.info/die-h%C3%B6chststufen-gipfel-der-julischen-alpen/triglav-2-864m/> (1. 12. 2019).

⁵ Mlač et al., *Planinski terminološki slovar*, str. 253.

⁶ Kocbek, *Vodnik za Savinske planine*.

⁷ Mlač et al., *Planinski terminološki slovar*, str. 253.

⁸ *Slovarji Inštituta za slovenski jezik* (<https://fran.si>) (22. 4. 2020).

⁹ Gams, Pojem in obseg, str. 129.

¹⁰ Dolenc, Turizem, str. 136. O alpinizmu kot družbenem pojavu in o razmerah na tem področju na prelomu stoletja gl. tudi Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 19–20.

¹¹ Mlač et al., *Planinski terminološki slovar*, str. 237.

¹² Prav tam, str. 238.

¹³ *Vodnik za Julijske Alpe in Karavanke po Gorenjskem*.

¹⁴ Mikša in Gradnik, *Trden kakor skala*.

¹⁵ Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 29.

¹⁶ Strojín, *Zgodba*, str. 12–15; Mikša in Zorn, Nacionalno markiranje, str. 22–29.

¹⁷ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 115; Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 35–37.

1893),¹⁸ ki je začel izhajati leta 1895¹⁹ in izhaja še danes. Do takrat so planinske članke objavljali (Bleiweisove) *Novice*, *Slovenski glasnik*, *Ljubljanski zvon*, *Slovenski narod*, *Slovenec* in *Mladika*.

Pri iskanju knjižnih izdaj planinskih vodnikov smo uporabljali slovenski knjižnični informacijski sistem (COBISS). Seznam je bil dopolnjen z naslovi, dobljenimi na spletnih straneh avstrijske (ÖNB) in nemške (NDB) nacionalne knjižnice. Večino v razpravo vključenih planinskih vodnikov hranita knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani in Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, pa tudi nekaj specializiranih in lokalnih knjižnic po Sloveniji. Fizično celovitega pregleda ni bilo mogoče opraviti, ker so številni planinski vodniki raziskanega obdobja v zasebni lasti in zato praktično nedostopni.

Zaradi široke palete obravnavanih tem, še zlasti pa zaradi številnih oglasov, bi celovit pregled terjal samostojno publikacijo. Kljub temu verjamemo, da bodo v razpravi predstavljena dejstva zadostovala za splošen vtis o tovrstni literaturi.

Avtorji planinskih vodnikov

Že bežen pogled na seznam avtorjev je zbudil asociacijo na današnje planinske kočice, zato smo pri navajanju imen najprej sledili aktualnemu seznamu planinskih koč;²⁰ ŠPD jih je do prve svetovne vojne zgradilo 14.²¹ Prvotno so jih postavljali lokalni obrtniki in delavci, njihovi oskrbniki pa so bili domačini, ki so bili hkrati nosači in vodiči.²² Pregled avtorjev smo dopolnili z imeni, ki so se pojavila v rezultatih brskanja po zgoraj omenjenih spletnih straneh.

Čeravno ne gre za pisca broširanega vodnika, gre najprej omeniti prvega alpinista v Vzhodnih Alpah,²³ duhovnika, pesnika in prevajalca Valentina Staniča (1774–1847). Njegov popis poti na Triglav²⁴ je pomemben prispevek k razvoju planinskega turizma na Slovenskem in vsebinsko ustreza obravnavani temi. Tako je o Staniču leta 1857 poročal neznani avtor v *Blätter aus Krain*:²⁵ »Značilnost njegovega življenja so drzni vzponi na najvišje avstrijske vrhove tako v centralnih kot tudi v severnih in južnih Alpah. Stanič je veljal za najboljšega alpinista, še zlasti pa gre izpostaviti njegove vzpone na vse višinske točke, ki so bile znotraj njegovega horizonta in ki jih je pomeril s svojim barometrom.«²⁶

O Staničevem pomenu za planinski svet so pisali mnogi.²⁷ Fran Orožen, čigar ime nosi planinska koča za Liscem pod Črno prstjo, ga je v *Planinskem vestniku* leta 1907 poimenoval »prvi veleturist«.²⁸ Prispevek je zaključil z željo, »da se o priliki kake večje planinske stavbe spomnimo čislane našega rojaka izrednih zaslug za turistik«.²⁹ Ta želja se mu je izpolnila, saj planinski dom pod najvišjo slovensko goro danes nosi Staničevo ime. Ob tem le spomnimo, da se je Staničeva koča prvotno imenovala Triglav-Hütte, nato pa Karl Deschmann Hütte.³⁰ Njeno odprtje 31. julija 1887³¹ je odmevalo pri takratnih (planinskih) piscih.³²

Med dejanskimi pisci vodnikov moramo najprej izpostaviti že omenjenega Johannesesa Frischaufa, po katerem se imenuje dom na Okrešlju. Redni profesor matematike iz Gradca je bil v prostem času zagrizen alpinist in avtor vodnikov predvsem po Kamniško-Savinjskih Alpah.³³ Sprva je sodeloval z nemškimi planinci, po sporu z njimi pa se je začel povezovati s slovenskimi, ker je bil prepričan, da gore pripadajo tistemu narodu, ki pod njimi biva. V alpskem svetu je vodil gradnjo planinskih poti in koč ter nemalokdaj to tudi finančno podpiral.³⁴

V slovenskem jeziku je pisal učitelj in planinski pisatelj Fran Kocbek (1863–1930), po katerem se imenuje koča na Korošici. O Savinjskih Alpah je napisal številne članke in tudi nekaj vodnikov, ki so izšli pred prvo svetovno vojno³⁵ in tudi pozneje.³⁶ Med slovenskimi avtorji najdemo še publicista Rudolfa Badjuro (1881–1963),³⁷ ki je pisal o triglavskem svetu,³⁸ po prvi svetovni vojni pa tudi o Karavankah.³⁹ Tik pred prvo svetovno vojno je v slovenščini izšel omenjeni vodnik po gorenjskih Julijskih Alpah in Karavankah, ki so ga kot brezplačen izvod na 10 straneh izdale podružnice SPD.⁴⁰

Pisci vodnikov so bili različnih poklicev in večinoma (visoko) izobraženi. Mednje sodi botanik ba-

waghalsigen Ersteigungen der höchsten Gebirgsspitzen Oesterreich's sowohl in den Zentral- als auch in den nördlichen und südlichen Kalkalpen. Stanig galt als der beste Bergsteiger und setzte einen eigenen Ehrgeiz darein, von jedem hohen Punkte, der sich innerhalb seines Horizontes befand, sagen zu können, daß er auf denselben seinen Fuß gesetzt und dessen Höhe mit seinem Barometer gemessen habe.«

²⁷ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 115.

²⁸ Orožen, *Valentin Stanič*, Prvi veleturist.

²⁹ Prav tam, št. 4, str. 51.

³⁰ Gl. tudi Mikša, »Da je Triglav ostal ...«, str. 112–123.

³¹ Mikša, *Nemška ali slovenska*, str. 29.

³² Roschnik, *Der Triglav*, str. 34–36; Lovšin, *Gorski vodniki*, str. 24.

³³ Frischauf, *Die Sanntaler Alpen*; Frischauf, *Die Kreuzer-Alpe*.

³⁴ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 116.

³⁵ Kocbek, *Savinjske planine*; Kocbek, *Vodnik za Savinske planine*.

³⁶ Kocbek, *Vodnik po kočah Savinjskih Alp*.

³⁷ Več o njem gl. Kocutar, *Rudolf Badjura*; zbornik *Rudolf Badjura – življenje in delo* (2014).

³⁸ Badjura, *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo!*

³⁹ Badjura, *Izleti po Karavankah*.

⁴⁰ *Vodnik za Julijske Alpe in Karavanke po Gorenjskem*.

¹⁸ Dolenc, *Turizem*, str. 136. O *Planinskem vestniku* gl. tudi Strojnj, *Zgodovina*, str. 385–398.

¹⁹ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 116.

²⁰ Planinska zveza Slovenije (<https://www.pzs.si> (1. 10. 2019)).

²¹ Strojnj, *Zgodovina*, str. 221–225.

²² Lovšin, *Gorski vodniki*, str. 34–35.

²³ *Valentin Stanič, prvi alpinist v Vzhodnih Alpah* (1956); *Valentin Stanič: prvi alpinist v Vzhodnih Alpah* (2000).

²⁴ Stanig, *Etwas über meine Reise*, str. 415–431.

²⁵ N. N., *Zur Geschichte der Triglav-Ersteigungen*, str. 73–76.

²⁶ Prav tam, str. 73. »Einen charakteristischen Zug in seinem Leben bilden die vielen von ihm ausgeführten mitunter

Rudolf Roschnik: *Der Triglav: mit 17 Abbildungen, 2 Karten und 1 Umrisszeichnung.* Stuttgart, Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1906 (Narodni muzej).

ron Markus Jabornegg-Gamsenegg (1837–1910), ki se je posvečal zlasti območju okoli Celovca in Koroški nasploh.⁴¹ Z založnikom in knjigarjem Eduardom Gottliebom Amthorjem (1820–1884) sta napisala obsežen vodnik po Koroškem s posebnim poudarkom na mejnih območjih.⁴² Amthor je tudi samostojni avtor vodnika po alpskem svetu,⁴³ z alpinistom Josefom Rablom (1844–1923) pa sta izdala še vodnik po južni Tirolski in obmejnih območjih.⁴⁴ Karavankam⁴⁵ se je v svojih delih posvečal kemik in pisatelj Ludwig Jahne (1856–1937), koroški publicist in šolnik Johann Sima (1847–1898) pa Polhograj-

skemu hribovju.⁴⁶ Koroški podjetnik Gustav Jäger (1815–1875) je kot alpinist raziskoval Kanalsko dolino⁴⁷ in okolico Donačke gore.⁴⁸ Uradnik Josef Wagner (1803–1861) je skupaj z Vinzenzom Hartmannom raziskoval zgodovino in industrijo alpskega sveta.⁴⁹ To območje je opisoval tudi finančni svetovalec Rudolf Roschnik.⁵⁰

Prav posebno mesto med avtorji vodnikov zaseda že omenjeni Peter Radics. V razpravi bosta izpostavljeni dve njegovi deli, in sicer vodnik po Kranjski⁵¹ ter

⁴¹ Jabornegg, *Führer für Klagenfurt*; Jabornegg, *Das Loibl-*

⁴² Jabornegg, *Kärntnerführer*.

⁴³ Amthor, *Der Alpenfreund*.

⁴⁴ Amthor in Rabl, *Süd-Tirol*.

⁴⁵ Jahne, *Führer durch die Karawanken*; Jahne, *Ost- und Mittelkarawanken*; Jahne, *Wegweiser*.

⁴⁶ Sima, *Im Billichgrazer Gebirge*.

⁴⁷ Jäger, *Touristen-Führer*.

⁴⁸ Jäger, *Der Donatiberg*.

⁴⁹ Wagner in Hartmann, *Der Führer durch Kärnten*.

⁵⁰ Roschnik, *Der Triglav*.

⁵¹ Radics, *Führer durch Krain*. Gre sicer za tipičen primer mestnega vodnika, a smo ga vključili v razpravo, ker ima kar obsežno poglavje o izletih v alpski svet.

Peter Radics: *Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887.*
Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888 (Narodni muzej).

vodnik po alpskem svetu, ki opisuje zgodovino obiskovanja gora na območju Habsburške monarhije.⁵²

Slednje je posebno zato, ker vključuje precej obsežna poglavja o znanih vrhovih po celotnem alpskem svetu, eno od poglavij pa je posvečeno planinski opremi. Pri tem se je Radics skliceval na delo⁵³ slavnega naravoslovca in zdravnika Baltazarja Hacqueta (1740–1815), sicer avtorja prvega dela o vzponu na Triglav iz let 1778–1784.⁵⁴

Tako za Hacqueta kot pozneje za Radicsa je bila hoja v hribe izrazito moška domena. To dokazuje dosledna raba moškega osebnega zaimka ter moških

oblik samostalnikov nasploh, zato tudi ne preseneča, da so planinske vodnike pisale predvsem moške roke. Kljub temu so se v planinskem svetu v drugi polovici 19. stoletja začele uveljavljati ženske.⁵⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, na to kažejo objavljeni oglasi planinskih koč, ki so poleg sob za moške ponujali sobe tudi gornicam. Na drugi strani pa so znana že tudi prizadevanja posameznic, kot na primer pisateljice Albine Hintner (1871–1952),⁵⁶ morda bolj znane kot Albe Hintner, sicer avtorice slovenskih pravljič, napisanih v nemškem jeziku.⁵⁷ V planinskih zapisih, ki jih je v podlistku najprej objavil *Laibacher*

⁵² Radics, *Bergfahrten in Österreich*.

⁵³ Hacquet, *Wie man am zweckmäßigsten Gebürge bereist?*, str. 209–220.

⁵⁴ Lovšin, *Gorski vodniki*, str. 107. O prvih pristopih na Triglav gl. tudi Mikša, *Prvi raziskovalci*, str. 390–405.

⁵⁵ Več o tej temi gl. tudi Mikša in Vehar, *Telovadba*, str. 10–38.

⁵⁶ Več o njej gl. Blažič, *Dva modela*, str. 240.

⁵⁷ Hintner, *Der Geiger*, str. 2–3.

Alba Hintner: Berggänge an der kärntisch-krainischen und krainisch-steirischen Länderscheide. Sonderausdruck aus der »Laibacher Zeitung«. Laibach: s. n., 1900 (Narodni muzej).

Zeitung,⁵⁸ se je posvečala predvsem koroško-kranjskemu in kranjsko-štajerskemu hribovju.⁵⁹

Avtorica je morala biti v takratnih planinskih krogi cenjena, sicer njenega poglavja *Frauenbergfahrten* društvo DuÖAV za Kranjsko v svečani publikaciji *Festschrift*, ki je bila izdana ob njegovi 20-letnici, zagotovo ne bi objavilo.⁶⁰ Albina Hintner je ob zavedanju fizičnih razlik med spoloma ženske vzpodbujala h gibanju v naravi. Prepričana je bila, da hoja v hribe pripomore k dobremu počutju matere, ki se odraža v dobrih družinskih odnosih in boljši vzgoji otrok, kar posledično zagotovo koristi celotni družbi.

Vodniki so bili glede slikovnega gradiva skrom-

ni. Namesto fotografij, zlasti v zgodnejših vodnikih, zasledimo risbe. Njihovi avtorji so bili slikarji, kot na primer krajinarja Alfred Zoff (1852–1927) in Marcus Pernahrt (1824–1871), ki je bil tudi sicer ljubitelj gora, saj je že leta 1849 stal na Triglavu.⁶¹ V poznejših izdajah vodnikov je mogoče najti že tudi fotografije, na primer v že omenjenem slavnostnem zborniku⁶² in pri Rudolfu Badjuri, ki je to najavil že v naslovu vodnika.⁶³ V Roschnikovih vodnikih je bilo slikovnega gradiva še prav posebno veliko (omenimo le fotografije vseh nemških koč v Julijskih Alpah),⁶⁴ prav tako pa tudi kartografskega,⁶⁵ ki sicer ni bilo

⁵⁸ Hintner, *Berggänge*, str. 831. *Laibacher Zeitung* je njena razmišljanja objavljala od 5. do 15. maja 1900, in sicer v številkah 103–111.

⁵⁹ Hintner, *Berggänge*.

⁶⁰ Hintner, *Frauenbergfahrten*, str. 73–75.

⁶¹ Prav tam, str. 37.

⁶² *Festschrift*, str. 27.

⁶³ Badjura, *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo! (kažipot na Triglav)*: 27 fotograficnih posnetkov, 1 zemljevid, 3 načrti.

⁶⁴ Roschnik, *Führer durch die Julischen Alpen*, str. 11–12.

⁶⁵ Prav tam; Roschnik, *Der Triglav*.

pogosto. Prav s kartografskega področja gre omeniti politika, jezikoslovca in publicista Henrika Tuma (1858–1935), po katerem se imenuje kočna na Slavniku in ki je veljal za enega najslavnejših alpinistov⁶⁶ tudi zunaj slovenskega prostora.⁶⁷ Njegov največji prispevek je zagotovo na področju kartografskega gradiva in imenoslovja, predvsem Julijskih Alp.⁶⁸ Pri izdelavi kartografskih izdelkov se je posluževal italijanskega, precej redko slovenskega, večinoma pa nemškega jezika, kar ne preseneča. Nemškega jezika je bil namreč precej vaje tudi zaradi očeta, ki je bral povečini nemške knjige.⁶⁹ Morda gre spomniti, da je bila raba nemščine v drugi polovici 19. stoletja precej običajna, česar se spominja tudi zdravnik, pisatelj in vodja slovenskega narodnega gibanja Josip Vošnjak (1834–1911). V spominih na otroštvo je med drugim zapisal, da je slovensko sicer znal, a so se doma pogovarjali izključno v nemščini.⁷⁰

Seznam imen avtorjev planinskih vodnikov in kratek pregled njihovega delovanja kažeta, da gre za izobražene pisce predvsem iz današnjega avstrijskega prostora, ki so svojo poklicno dejavnost povezovali s hojo po alpskem svetu.

Jezik pregledanih vodnikov je bil pretežno nemški, redko slovenski, še redkeje angleški; večinoma so bili natisnjeni v latinici, redki tudi v gotici. Zanimivo je, da je bil Radicsov vodnik po alpskem svetu⁷¹ natisnjen v gotici, vodnik po Kranjski⁷² pa v latinici.

Poimenovanje geografskih pojmov je bilo v nemških vodnikih večinoma nemško, sploh če je šlo za svet Karavank in Kamniško-Savinjskih Alp. Če ustreznega imena v nemščini ni bilo, je bilo slovensko ime zapisano po nemško, tako na primer Moistrouka (Mojstrovka) ali Piscentza (Pišnica).⁷³ Triglav je bil v različnih variantah (Triglaw, Trglau, Terglaw) skoraj vedno pisan slovensko.

Vsebinski pregled

Pri pregledu vsebine planinskih vodnikov nas niso zanimali opisi razgledov z vrhov gora in planin, saj so bolj ali manj podobni današnjim. V ospredju raziskave so bili zlasti zgodovinski, gospodarski in etnološki opisi krajev in ljudi, posebno pozornost pa so zaradi številčnosti vzbujali tudi objavljeni oglasi. Opisi planinskih poti na vrhove in spusti v doline so bili po pričakovanjih vedno precej natančni, a nas je pri njih zanimalo le, ali so omenjene poti še vedno aktualne. Glede na prebrano bi lahko trdili, da po ve-

čini opisanih planinskih poti stopajo tudi moderni gorniki.

Zgodovinska ozadja

Uporabniki vodnikov so bili nemalokdaj deležni informacij o različnih zgodovinskih osebah in dogodkih. Vodnik po Polhograjskem hribovju je tako bralce podučil o obisku kralja Friderika Avgusta Saškega (1750–1827) na Sv. Lovrencu leta 1838,⁷⁴ na kar še danes spominjata obelisk ob vznožju hriba in pesem nekega Timona Labacensis,⁷⁵ ki jo je leta 1882 objavil *Laibacher Wochenblatt*. Od slavnih in znanih oseb šta bila omenjena tudi mecen in gospodarstvenik Žiga Zois (1747–1819) ter pravnik, humanist in oče alpinizma Julius Kugy (1858–1944), slednji predvsem zaradi novih planinskih poti, ki jih je začrtal.⁷⁶

Radics je v vodniku po alpskem svetu⁷⁷ kar dve poglavji posvetil slavnim osebam: prvo je bilo namenjeno vojvodi Rudolfu IV. in njegovi zimski poti po Krimmlerskih turah leta 1363,⁷⁸ drugo pa bratu avstrijskega cesarja, nadvojvodi Janezu, ki se je leta 1807 mudil v Bohinju.⁷⁹ Radics se je zavedal, da je za dober položaj avstrijskega turizma v veliki meri odgovoren prav nadvojvoda Janez: »Že na začetku našega stoletja je genialni princ naše cenjene vladarske hiše, nepozabni 'nadvojvoda Janez', eden najodličnejših predstavnikov avstrijske turistike, s svojim vsestranskim, blagoslovom polnim delovanjem v korist alpskih dežel, vzbudil in pospeševal njeno razvojno strategijo.«⁸⁰ Potovanje oziroma »obisk« nadvojvode Janeza je poleg Bohinja vključeval še Idrijo, pisec pa ga je povzel večinoma po *Laibacher Zeitung*. Pri slapu Savica na nadvojvodov obisk danes spominja v marmor vklesana spominska plošča kamnoseka Lenarda Kelbla,⁸¹ ki jo je leta 1807 odkril Žiga Zois.⁸² Pot nadvojvode Janeza je ne le pri naravoslovcih, ampak tudi pri turistih nasploh vzbudila zanimanje za raziskovanje bohinskega območja, hkrati pa je to povzročilo zagon industrije na tem območju. Med drugim se je, zahvaljujoč neizmernemu trudu tamkajšnjega duhovnika Janeza Mesarja (1832–1895), razvilo sirarstvo. Tako so se bohinski sirarski izdelki

⁷⁴ Sima, *Im Billichgrazer Gebirge*, str. 40–41.

⁷⁵ Prav tam, str. 41.

⁷⁶ Roschnik, *Der Triglav*, str. 47–49.

⁷⁷ Radics, *Bergfahrten in Österreich*.

⁷⁸ Radics, *Herzog Rudolf IV.*, str. 1–8.

⁷⁹ Radics, *Prinz Johann*, str. 64–68.

⁸⁰ Prav tam, str. 64–65: »Schon zu Beginn unseres Jahrhunderts hat ein genialer Prinz unseres erlauchten Herrscherhauses, der namentlich in seinem vielseitigen segensreichen Wirken für die Alpenlande uvergeflliche 'Prinz Johann', einer der hervorragendsten Repräsentanten der Touristik in Oesterreich diesen Einfluß der Strategie auf die Touristik geweckt und genährt.«

⁸¹ Prav tam, str. 67.

⁸² <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=16961> (21. 12. 2019).

⁶⁶ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 116.

⁶⁷ Tuma, *Naše planine*, str. 76–94.

⁶⁸ Henrik Tuma je bil predmet številnih raziskav in publikacij, na tem mestu omenimo le delo: Stroj, *Dr. Henrik Tuma*.

⁶⁹ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 19.

⁷⁰ Vošnjak, *Spomini*, str. 16.

⁷¹ Radics, *Bergfahrten in Österreich*. 1888.

⁷² Radics, *Führer durch Krain*.

⁷³ Jahne, *Führer durch die Karawanken*, str. 6.

po Radicsovem mnenju z lahkoto primerjali z najboljšimi izdelki drugih alpskih sirarn.⁸³

V istem vodniku je Radics posebno poglavje namenil Anastasiusu Grünu, ki ga je označil tudi za avtorja turističnih besedil.⁸⁴ Razlog za to je bil namreč Grünov prispevek o Štajerski, objavljen v knjigi *Deutschland*.⁸⁵

Opisi naravnih in gospodarskih razmer

Prvotni planinski vodniki še danes delujejo precej prepričljivo, kar je razumljivo, saj so jih avtorji napisali na podlagi lastnih izkušenj. Opisi ljudi, okolice in gospodarskih razmer so včasih izjemno podrobni, tako da so bili takratnim uporabnikom ne le v pomoč, ampak tudi v poduk. Zgradba vodnikov je bila podobna. Navadno so splošnim, različno dolgim geografskim in gospodarskim opisom sledili opisi tamkajšnjih prebivalcev.

Gospodarske razmere na območju Karavank so bile po zapisih Ludwiga Jahneja neugodne, saj je primanjkovalo dobre industrije, žito pa je komaj zado-stovalo za potrebe tega območja. Bogati vodni viri so bili neizkoriščeni, rudarstvo, predvsem v vzhodnih predelih, je sicer omogočalo zaslužek, vendar so bile razmere težavne, saj je bila panoga praktično že v zatonu. Surovine so bile povečini v hribovju, njihov izkop in transport pa sta bila povezana z visokimi stroški, zato je tamkajšnje prebivalstvo vedno bolj upalo v rastoči tujski promet.⁸⁶ Roschnik je bil pa vendarle prepričan, da se je z izgradnjo železnice do Trbiža leta 1871 za to območje začelo novo obdobje.⁸⁷

Opisi razmer na območju današnjega Triglavskega narodnega parka so bili precej nazorni v Roschnikovem vodniku. Avtor je celotno območje razdelil na tri dele, ki (še danes) ustrezajo trem dostopom na Triglav: mojstransko območje, območje Bleda in Bohinja ter območje Trente. V mojstranskem okolju se je prebivalstvo ukvarjalo zlasti z živinorejo, tudi s poljedelstvom, gozdarstvom in čebelarstvom.⁸⁸ Na blejskem območju je izpostavil topliški turizem, v Trenti, najrevnejši od treh dolin, pa so se prebivalci ukvarjali z gozdarstvom. Razlog za to je bil v postrenem nadzoru nad divjim lovom.⁸⁹ Trentar je bil namreč rojen lovec, in kot je opazil Kugy, so bili drzni Trentarji prav moreča nadloga žandarjem; dodal je, da toliko divjih izbruhov strasti kot v Trenti, ni videl še nikjer.⁹⁰

Etnološki zapisi

Avtorji vodnikov so na svojih poteh po vzpetem svetu srečevali lokalne prebivalce, zato so spričo osebnih izkušenj z njimi nemško govorečim bralcem znali precej prepričljivo svetovati. Ludwig Jahne jim je pomiril strahove pred jezikovnim nerazumevanjem, ko je zapisal, da se je v komunikaciji s prebivalci karavanskega sveta, ki so večinoma govorili tudi nemško, odlično znašel.⁹¹

Posebno pozornost je lokalnemu prebivalstvu namenil Roschnik. Pri prebivalcih mojstranskega območja, ki so se mu zdeli »čisti, močni, zvesti in pošteni«, mu je pozornost vzbudila nemščina, govornjena z očitnim koroškim naglasom: »Materni jezik je sicer slovenski, vendar ljudje večinoma razumejo tudi nemščino, ki se pogosto govori s koroškim naglasom. Razlog za to je bližina Koroške, kjer mojstranski otroci pogosto odrasčajo, da bi se naučili nemškega jezika, saj se ga iz političnih razlogov v šoli na Dovjem ne morejo.«⁹²

Pri prebivalcih Bleda, »die Perle von Krain«, Roschnik ni našel nič tipičnega,⁹³ je pa toliko bolj zanimiv njegov opis prebivalcev bohinjskega območja: »Bohinjec kot predstavnik krepkega in zdravega slovanskega življa je, tako kot vsi prebivalci odročnih krajev, nekolikanj okoren in zaverovan v svoj prav, čemur je treba dodati še kar precejšen občutek ponosa. Sicer pa je tako kot vsak kranjski kmet nepokvarjen, pošten in vdan. Znanje nemščine je pri starejših precej pogosto, pri mlajših razmeroma redko.«⁹⁴

Najskromnejši zapis je Roschnik namenil prebivalcem Trente, ki so bili pod italijanskim vplivom in pri katerih je bila izpostavljena že omenjena revščina: »Otroci preživljajo življenje v sladkem brezdelju in v priložnostnem prosjačenju gorohodcev.«⁹⁵

Prebivalce Štajerske je najlepše opisal Grün, češ da so deloma Nemci, deloma pa Vindišarji, ki govorijo vindišarsko ali slovensko. V nadaljevanju sledi slikovit opis njihovih telesnih in značajskih lastnosti, ki so: »[...] močni, dobri, zgovorni, miroljubni in pri-

⁹¹ Jahne, *Karawanken Führer*, str. 5.

⁹² Roschnik, *Der Triglav*, str. 15: »Muttersprache ist die slowenische, doch wird vielfach auch Deutsch mit kärntnerischen Tonfall gesprochen und ziemlich allgemein verstanden. Dies macht die Nähe Kärntens, wo die Kinder aus Mojstrana häufig erzogen werden, um Deutsch zu lernen, weil dies aus politischen Gründen in der Schule zu Langenfeld nicht geschehen kann.«

⁹³ Prav tam, str. 16.

⁹⁴ Prav tam, str. 17: »Mit den Bewohnern anderer angeschiedener Täler hat der Wocheiner, der als Vertreter eines kernigen, gesunden slawischen Menschenschlages gelten darf, eine gewisse Eckigkeit und Rechthaberei gemein, wozu noch eine zeimliche Gabe von Stolz kommt. Im übrigen ist er ehrlich und anhänglich, wie der unverdorben Oberkreiner Bauer überhaupt. Die Kenntnisse des Deutschen ist bei den alten ziemlich allgemein, bei den Jungen verhältnismässig selten.«

⁹⁵ Prav tam, str. 18–19: »Die Kinder verbringen ihr Dasein im süssesten Nichtstun und betteln gelegentlich Bergsteiger an.«

⁸³ Radics, Prinz Johann, str. 68.

⁸⁴ Radics, Anastasius Grün, str. 86–94.

⁸⁵ Verjetno gre za delo *Illustriertes Reisebuch: Ein Führer durch Deutschland, die Schweiz, Tyrol, Italien ...* iz leta 1850.

⁸⁶ Jahne, *Karawanken Führer*, str. 5–7.

⁸⁷ Roschnik, *Der Triglav*, str. 49.

⁸⁸ Prav tam, str. 17.

⁸⁹ Prav tam, str. 19.

⁹⁰ Lovšin, *Gorski vodniki*, str. 129.

jetni ljudje (Slovani seveda večinoma nezaupljivi, a vljudni), polni veselja in volje za petje, ples in različne druge dejavnosti». ⁹⁶

Tudi gorskim vodičem so avtorji navadno namenili nekaj besed. Roschnik je posebej izpostavil številne in dobro (nemško) govoreče vodiče iz Mojstrane, nekaj jih je našel tudi na Bledu, v Trenti in Bohinju. ⁹⁷

Povsem mimo takratnih političnih razmer, tj. zaostrovanja slovenskih in nemških interesov, tudi planinski vodniki niso mogli. Slovenci so bili z Avstrijskim turističnim klubom, ki je v tistem času po današnjih slovenskih gorah postavljala dvojezične napisne table, sicer v dokaj dobrih odnosih, kranjska podružnica Alpenvereina pa je slovenske gore hotela dobiti v popolno oblast. ⁹⁸ Dejstvo je namreč, da so bili Slovenci kljub leta 1870 zgrajeni železniški progi proti Jesenicam in naprej v Trbiž precej redki. ⁹⁹

V tem času je značilno živahno delovanje že omejenih planinskih podružnic in društev, ki so gradila kočje, sestavljala vodniška pravila, izbirala avtorizirane gorske vodiče in določala tarife vodičev. Naloga nemške podružnice DÖAV na območju današnje Slovenije je bila ponemčevanje, postaviti vsaj nekaj stebrov za nemški vpliv, ki so ga takrat gradili čez slovensko ozemlje do Jadrana – vse v želji, da bi se nemški planinec v slovenskem planinskem svetu počutil kot doma. ¹⁰⁰

Omenjena trenja so prišla do izraza predvsem v Roschnikovem vodniku, in sicer v zvezi z ustanovitvijo SPD v Ljubljani, ¹⁰¹ katerega naloga je bila po mnenju avtorja jasna: »[...] izpodriniti nemško delovanje, tujcem preprečiti izvedbo načrtovanih gorskih del, predvsem pa ponovno pridobiti slovensko goro Triglav. Zato je bila v neposredni bližini Dežmanove kočje zgrajena *Koča na Kredarici*, v katero so želeli z vsemi silami privabiti tudi nemške gornike, in to z namenom, da bi tudi z njihovo pomočjo, kjer je le mogoče, škodili nemškemu društvu. Markiranje poti je bilo pogosto nepotrebno, saj je bilo večkrat izvedeno ne za obiskovalce gora, ampak za povečanje nacionalnega ozemlja.» ¹⁰² Roschnik nadaljuje, da bi

se nacionalni boj lahko razvil, a ker sta za boj vedno potrebna dva in ker ga Nemci niso želeli, do tega ni prišlo. Avtor je nemško govoreče gornike miril pred strahom, da v kočah ne bi bili sprejeti, ter zaključil z ugotovitvijo, da nacionalni boj v gorah tako ali tako nima kaj iskati. ¹⁰³

V časopisih in planinskih vestnikih zasledimo vrsto člankov, v katerih so tako Nemci kot Slovenci sovražno in kritično obravnavali drug drugega. O prvih nasprotovanjih s slovenske strani so lahko takratni turisti že pred nastankom SPD brali v časopisu *Slovenec*, sicer pa so bile Nemcem glavna spotika v Julijskih in Savinjskih Alpah predvsem slovenske kočje in poti. ¹⁰⁴ Ob tem naj spomnimo na poškodovanje slovenskega napisa na Aljaževem stolpu in krajo spominske knjige iz stolpa, o kateri je *Planinski vestnik* poročal leta 1907. ¹⁰⁵ Neznani avtor je prepričan, da bo dejanskega krivca sicer težko odkriti, da pa je znan moralni krivec, to je nestrpni nemški šovinizem, ki se šopiri z nemškimi imeni in zatre vsak znak slovenskega delovanja. Pisec meni, da v tem boju tudi *Grazer Tagblatt* in *Mittelungen des Deutsch-österreichischen Alpenvereins* nista nedolžna, saj javno nastopata proti slovenskemu društvu. To pa ne nastopa šovinistično, ampak »oskrbuje svoje kočje vestno in skrbno kot vsakemu turistu pristopna zavetišča, v katerih ne žalimo nobene narodnosti». ¹⁰⁶ Na koncu je jasen poziv: »Domačini in posebno javni zastopi v naših planinskih postojankah, pazite na to razdirajoče delovanje Nemškega planinskega društva, katerega zaupniki so naše domače poturice v Ljubljani, prof. Vesel, dr. Roschnik, prof. Beler, trgovec Ječminnek...!« ¹⁰⁷ Vidimo, da pisec planinskih vodnikov Roschnik neznanemu avtorju ni bil prav nič pri srcu, omemba njegovih imena pa tudi pojasnjuje, zakaj se je Roschnik v vodnikih v tolikšni meri posvečal jeziku in lokalnemu prebivalstvu nasploh.

Ostala vsebina

Planinska oprema

Kako pomembna je (bila) za gornike ustrezna planinska oprema, so se dobro zavedali tudi avtorji prvotnih vodnikov, zato so ji večinoma namenili uvodna poglavja. Pri Radicsu je bilo to poglavje sploh nekaj posebnega. Tema se mu je zdela izjemno pomembna, sicer članka z isto vsebino in enakim naslovom *Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josef II* ne bi že leta 1883 objavil v Avstrijskem turističnem časopisu. ¹⁰⁸ Pri obeh objavah gre za povzetek

Vermehrung des Nationalbesitzes.

¹⁰³ Prav tam, str. 23–24.

¹⁰⁴ Mikša, *Narodnostni boji*, str. 62–63.

¹⁰⁵ *Planinski vestnik* 13, 1907, št. 9, str. 144–145.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 145.

¹⁰⁸ Radics, *Ein Katechismus*, str. 61–65.

⁹⁶ Radics, Anastasius Grün, str. 92: »[...] kräftige, gute, gesprächige, friedfertige und gemüthliche Menschen, (die Slaven freilich meist mißtrauische, aber doch höfliche Leute) voll Lust an Gesang und Tanz und an mannigfacher Thätigkeit [...]«.

⁹⁷ Prav tam, str. 27.

⁹⁸ Janša, *Zgodovina turizma*, str. 116.

⁹⁹ Lovšin, *Gorski vodniki*, str. 32.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 33–34.

¹⁰¹ Roschnik, *Der Triglav*, str. 21–22.

¹⁰² Prav tam, str. 22: »[...] um deutsche Arbeiten zu verdrängen, die alpinen Arbeiten, die noch zu machen wären, nicht mehr durch Fremdlinge besorgen zu lassen und vor allem den Triglav als slowenischen Berg zurückzuerobern. Zu diesem Zweck wurde in nächster Nähe des Deschmannhauses die slowenische *Kredaricabütte* gebaut und alles darangesetzt, auch deutsche Bergsteiger hereinzuziehen, um womöglich den deutschen Verein mit Hilfe deutscher Bergsteiger zu schaden. Markierungen und Wege wurden vielfach ohne wirklichen Bedarf ausgeführt nicht nur für die Bergsteiger, sondern zur

dela Baltazarja Hacqueta, ki je v svoji razpravi leta 1785 na več kot desetih straneh obiskovalcem gora in naravoslovcem svetoval ne le najprimernejšo opremo, ampak tudi predhodne psihofizične priprave.¹⁰⁹ Radicsu se je približno 100 let pozneje to besedilo zdelo brezčasno: »Današnji svet turisticke bo iz vsebine tega, v preteklem stoletju napisanega katekizma vzela, kar izkušen gornik v sedanjem času zahteva od svojih kolegov; kako naj bo oblečen, kakšno opremo mu predlaga, kakšna 'preventiva' in kateri 'pogoji' se mu še zdijo nepogrešljivi.«¹¹⁰

Zanimivo je, da je leta 1892 izšlo delo alpinista in pisca planinske literature Juliusa Meurerja (1838–1923) s skorajda enakim naslovom, v katerem pa piše predvsem o elementarnih in osebnih nevarnostih, ki lahko doletijo vsakega gornika.¹¹¹ Brez dvoma lahko zapišemo, da je Hacquetovo besedilo kljub veliki časovni oddaljenosti ne samo celovito, ampak še danes precej aktualno.

Slikovni material, literatura

K ostali vsebini bi lahko šteli sezname planinske literature¹¹² ter vsebinsko precej različne razpredelnice, navadno natisnjene na zadnjih straneh vodnikov. V tabelah so bile na kratko predstavljene uporabne informacije o gorskih in planinskih poteh, potrebnem času in prenočitvenih možnostih, zasledimo pa že tudi »cenovnike« za gorske vodiče.¹¹³ Roschnik je nemško govorečim uporabnikom branje slovenskih krajev olajšal s tabelo, v kateri so bili poleg imen tudi fonetični zapisi.¹¹⁴

Pesmi

Ni torej naključje, da smo prispevek začeli s citatom Grünove pesmi, saj so bili tovrstni dodatki v vsakem vodniku. Avtorji so se redko posluževali latinskih pesmi,¹¹⁵ običajno so navajali nemške, ki so jih vpletli v besedilo ali pa jih postavili na začetek besedila.¹¹⁶ Slovenske pesmi so bile redke, pesem Blaža Potočnika (1799–1872), denimo, najdemo v predgo-

voru prvega slovenskega vodnika.¹¹⁷ Badjura je prav tako na uvodni strani vodnika iz leta 1903 uporabil znano pesem o zlatorogu nemškega pesnika Rudolfa Baumbacha (1840–1905), v prevodu pesnika in prevajalca Antona Funtka (1862–1932) iz leta 1886.

Rabi liričnih dodatkov je bil zlasti Radics zelo naklonjen, saj je z njimi večkrat opremil tako vodnike kot članke. Pogosto ga je navdihoval Anastasius Grün, »der unvergessliche heimatliche Sänger«,¹¹⁸ čigar pesmi so uporabljali tudi drugi pisci.¹¹⁹ Radics je bil pri rabi pesmi precej izviren, kar je zagotovo odraz njegovega vedenja s tega področja. V vodniku po Kranjski je tako vsako poglavje začel s pesmijo na temo, ki jo je v nadaljevanju obravnaval. Pred opisom Bleda je tako navedel Grünovo pesem »In Veldes« (Na Bledu), pred opisom jame pod Babjim zobom je stala po slovenski predlogi Olge Giontini prevedena pesem »Babji zob-Grotte« avstrijskega dramatika in literarnega zgodovinarja Edwarda Samhaberja (1846–1927), pred opisom Predjamskega gradu pa pesem »Schloss Lueg« pesnika in prevajalca Jovana Vesela Koseskega (1798–1884).

Oglasi

Številčnost oglasov, predvsem pa njihova vsebinska pestrost, bi zagotovo zahtevala posebno obravnavo in s tem poseben prispevek. V našem jih bomo glede na vsebino razdelili v dve skupini, in sicer na oglase planinskih koč in ostale oglase.

Oglaševanje planinskih koč sicer ni presenetljivo, so pa oglasi z vsebinskega vidika več kot zanimivi. Njihovi avtorji niso bili znani, morda so jih pisali tisti, ki so oskrbovali planinske kočice. Oglasi po pričakovanjih vsebujejo informacije o kočah, ki so v primerjavi z današnjimi seveda drugačni, sodobnemu raziskovalcu pa nudijo podatke, ki lahko dopolnijo že znana zgodovinska dejstva. Za primer si pogledimo oglas koč na Golici: »Koča na Golici, pod Golico (1835) na kranjski strani, odprta od 20. maja do 20. septembra. Znana po izvrstni kuhinji, vedno na voljo sveže meso, zmerne cene. 3 sobe s šestimi posteljami, soba za moške in soba za ženske v vsaki 5 postelj, soba z 10 skupnimi ležišči. Dostop iz Jesenic 3 ure, iz Prodrožce 4 ure. Hramba ključev v dolini: na Jesenicah (gospod E. Twerdy), v Ljubljani na informacijah v knjigarni Kleinmayr & Bamberg. Čudovit razgled na Julijske Alpe, Triglav in Karavanke; v maju in juniju za vsakega ljubitelja narave prelepe narcise. Znana lahka tura, primerna tudi zimsko turo.«¹²⁰

¹⁰⁹ Hacquet, *Wie man am zweckmäßigsten Gebürge bereist?*, str. 209–220. O tem gl. tudi Petermel, Pomen, str. 27–29.

¹¹⁰ Radics, *Bergfahrten in Österreich*, str. 47: »Unsere heutige Touristenwelt wird aus dem Inhalte dieses 'Katechismus' aus dem vorigen Jahrhunderte entnehmen, was der gewiegte Bergsteiger in illo tempore an seine 'Genossen' für Forderungen stellte, wie er die bekleidet wissen wollte, welche Rüstung er ihnen zuwies, was für anderfertigte 'Vorsorgen' und 'Erfordernisse' er für die nöthigsten hielt.«

¹¹¹ Meurer, *Katechismus für Bergsteiger, Gebirgstouristen, Alpenreisende*.

¹¹² Jahne, *Karawanken Führer*, str. 7.

¹¹³ Roschnik, *Führer durch die Julischen Alpen*, str. 191–204; Kocbek, *Vodnik za Savinske planine*, str. 92–102.

¹¹⁴ Roschnik, *Der Triglav*, str. 83.

¹¹⁵ Radics, *Bergfahrten in Österreich*, str. 33.

¹¹⁶ Sima, *Im Billichgrazer Gebirge*, s. p.

¹¹⁷ Kocbek, *Vodnik za Savinske planine*, s. p.

¹¹⁸ Radics, *Aus dem Stammbuche*, str. 7.

¹¹⁹ Sima, *Im Billichgrazer Gebirge*, str. 9.

¹²⁰ Jahne, *Karawanken Führer*, s. p.: »Kahlkogelhütte, 1582m, unter dem Kahlkogel 1835 (Goliza) auf der Krainer Seite gelegen, bewirtschaftet vom 20. Mai bis 20. September. Anerkannt vorzügliche Wirtschaft, stets frisches Fleisch, mäßigste Preise. 3 Einzelzimmer mit 6 Betten, je 1 Herren

Poleg običajnih informacij o gori, možnih pristopih in značilnostih koč so oglašili dokaz, da je bila hoja v hribe že tudi ženska dejavnost, saj je bila ženskam v koči namenjena posebna soba. Iz oznake, da je šlo za »leichte Partie«, sklepamo, da je bil neznani avtor vajan hoje v hribe. V oglaših so bile pogoste in uporabne informacije o tem, kje je bilo možno dobiti ključ od koč v času, ko je bila zaprta. V našem primeru si ta podatek zasluži posebno pozornost. Še enkrat namreč vidimo, kako aktivno je na tem področju deloval ljubljanski tiskar Otmar Bamberg, eden izmed ustanoviteljev podružnice DuÖAV za Kranjsko.

Ostale oglase lahko smiselno razdelimo na oglase, ki so posredno povezani s planinskim svetom, in oglase, ki z njim nimajo nič skupnega. V prvo skupino sodijo oglašili različnih gostišč ob železniških postajališčih, torej izhodiščih za planince, v katerih najdemo imena gostišč.¹²¹ Neposredno so s hribolazci povezani oglašili turističnih društev in njihovih glasil, tudi Avstrijskega Lloyda (Oesterreichischer Lloyd).¹²²

Če so planinski oziroma gorski vodniki vsebovali predvsem oglase, ki so bili povezani z obiski gora, so zlasti v Radicovem vodniku po Ljubljani in Kranjski oglaševali tudi mestni in »planinski« oglaševalci. Tako na koncu omenjenega vodnika najdemo zares široko paleto ljubljanskih oglaševalcev, trgovcev, podjetnikov in predvsem obrtnikov. Med njimi so urarji, krojači, klobučarji, zlatarji ter tudi ljubljanski knjigarnar Giontini. Ker je vodnik zajemal širše območje Kranjske, so v njem oglaševali tudi postojnski gostilničarji. Množičnost oglasov v planinskih vodnikih kaže na dejstvo, da so bili široko brani, zaradi česar so bili dobra reklama za obrtnike in gostinske storitve.

Zaključek

Poskus orisa vodnikov po alpskem svetu od druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne kljub nepopolnemu pregledu prinaša nekaj zanimivih ugotovitev. Tako kot je bila hoja v hribe v tem času moška domena, tako tudi med avtorji planinskih vodnikov redko najdemo ženske. Pisci so bili večinoma visoko izobraženi. Glede na obseg obravnavanih tem lahko sklepamo na njihovo zavedanje o pomenu tega dela srednjeevropskega prostora tudi v širšem smislu, predvsem na področju srednjeevropskega turizma. Vsi opisi pregledanih del delujejo v vseh pogledih precej prepričljivo, kar je gotovo posledica osebnih izkušenj avtorjev.

u. Damenzimmer mit je 5 Betten, 10 Pritschenlager, Zugang von Aßling 3 Stunden, Rosenbach 4 Stunden. Talstation f. d. Schlüssel: Aßling (Gauwart Herr E. Twerdy), in Laibach bei der Auskunftstelle in der Buchhandlung Kleinmayr & Bamberg. Prachtvolle Aussicht auf Julische Alpen u. Triglav u. Karawanken; im Mai u. Juni herrliche, jeden Naturfreund begeisternde Narzissenblüte. Bekannt leichte und lohnende Partie, auch für Wintertouren geeignet.«

¹²¹ Prav tam.

¹²² Roschnik, *Führer durch die Julischen Alpen*, s. p.

Vodniki, med katerimi gre izpostaviti dela Petra Radicsa, bralcem omogočajo širok vpogled v alpski svet tudi zunaj današnjega slovenskega ozemlja, in to ne le z geografskega, ampak tudi kulturno-literarnega in zgodovinskega vidika. Nasploh so lahko njihovi uporabniki spoznavali različne vidike obravnavanih območij, celo v zvezi z vedno bolj zaostrenimi nacionalnimi razmerami.

Vodniki so bili opremljeni tudi z liričnimi dodatki in strokovno literaturo. Široka paleta objavljenih oglasov je bralcem prinašala različne uporabne informacije, za sodobne raziskovalce pa so oglašili odlični vir pri sestavljanju celostne (zgodovinske) podobe določenega kraja.

VIRI IN LITERATURA

- Amthor, Eduard in Rabl, Josef: *Süd-Tirol, Kärnten und angrenzende Gebiete*. Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1902.
- Amthor, Gottlieb: *Der Alpenfreund: Blätter für Verbreitung von Alpenkunde unter Jung und Alt: in populären und unterhaltenden Schilderungen aus dem Gesamtgebiet der Alpenwelt und mit praktischen Winken zur genussvollen Bereisung derselben*. Bd. 9: mit 11 Kunstbeilagen. Gera: E. Amthor, 1876.
- Badjura, Rudolf: *Izleti po Karavankah: s preglednim zemljevidom 1 : 300.000*. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Badjura, Rudolf: *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo! (kažipot na Triglav): 27 fotograficnih posnetkov, 1 zemljevid, 3 načrti*. V Ljubljani: H. Badiura, 1913.
- Blažič, Milena Mileva: Dva modela ženskega pravljicarstva na Slovenskem – pisateljice in pripovedovalke. *Studia mythologica Slavica* 19, 2016, str. 237–250.
- Dolenc, Ervin: Turizem v slovenskih hribih in gorah. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 136–147.
- Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881 (Deutscher und österreichischer Alpenverein Section Krain in Laibach 1874–1901* (ur. Rudolf Roschnik in A. v. Plachki)). Laibach: Selbstverlage der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereins, 1901.
- Frischauf, Johannes: *Die Kreuzer-Alpe bei Stein (1837–1924)*. Laibach: Verlag des Verfassers, 1877–1900.
- Frischauf, Johannes: *Die Sanntthaler Alpen: mit einer Karte und einem Panorama*. Wien: Brockhausen & Bräuer, 1877.
- Gams, Ivan: Pojem in obseg doline v slovenski regionalni geografiji. *Geografski vestnik* 66, 1994, str. 125–136.

- Grün, Anastasius: *In der Veranda*. Berlin: Grote, 1876.
- Hacquet, Balthasar: Wie man am zweckmäßigsten Gebürge bereist? *Leben und Werke* (ur. Georg Jakob). München: Bergverlag Rudolf Rother, 1930, str. 209–220.
- Hintner, Alba: Berggänge an der kärntnisch-krainischen und krainisch-steirischen Länderscheide. *Laibacher Zeitung*, 4. 5. 1900, str. 831; 5. 5.–15. 5. 1900.
- Hintner, Alba: *Berggänge an der kärntnisch-krainischen und krainisch-steirischen Länderscheide. Sonderausdruck aus der »Laibacher Zeitung«*. Laibach: s. n., 1900.
- Hintner, Alba: Der Geiger und Jagdloch. *Laibacher Schulzeitung*, 15. 1. 1902, str. 2–3.
- Hintner, Alba: Frauenbergfahrten. *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881 (Deutscher und österreichischer Alpenverein Section Krain in Laibach 1874–1901* (ur. Rudolf Roschnik in A. v. Plachki)). Laibach: Selbstverlage der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereins, 1901, str. 73–75.
- Jabornegg, Markus Freiherr von: *Das Loibl-, Boden-, Bären- und Zellthal in den Karawanken: (ein Wink für heimische und fremde Touristen zum Besuche derselben)*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1879.
- Jabornegg, Markus Freiherr von: *Führer für Klagenfurt und Umgebung und Aufzählung der vorzüglichsten Reise-Routen im Lande*. Klagenfurt: [s. n.], 1886.
- Jabornegg, Markus Freiherr von: *Kärntnerführer: Reisehandbuch für Kärnten unter Berücksichtigung der angrenzenden Gebietstheile von Steiermark*. Krain, Görz, Tirol, Salzburg. Gera: E. Amthor, 1873.
- Jäger, Gustav: *Der Donatiberg bei Robitsch in Unter-Steiermark*. Wien: M. Auer, 1867.
- Jäger, Gustav: *Touristen-Führer im Kanalthal (Kärnten): Tarbis und Raibl als Standquartiere: mit einer Karte des Kanalthals und der angrenzenden Gebiete*. Wien: Tourist, 1873.
- Jahne, Ludwig: *Führer durch die Karawanken*. Wien: R. Lechner, 1882.
- Jahne, Ludwig: *Karawanken Führer mit einer Karte und Abbildungen*. Klagenfurt: Verlag von Jakob Heyns Buchhandlung, 1912.
- Jahne, Ludwig: *Kärntnerführer: Reisehandbuch für Kärnten unter Berücksichtigung der angrenzenden Gebietstheile von Steyermark, Krain, Görz*. Augsburg: Amthor's Verlagsbuchhandlung, 1887.
- Jahne, Ludwig: *Ost- und Mittelkarawanken, Sanntaler (Steiner) Alpen: amtlicher Führer der Sektion »Carinthia« des Oesterr. Touristen-Klubs*. Berlin: Geuters Reiseführerverlag, 1924.
- Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. *Turistični vestnik*, 1968, št. 1–6.
- Kocbek, Fran: *Savinske planine: vodnik po gorah in dolinah v Savinskih planinah*. V Št. Petru v Savinski dolini: A. Cvenkel, 1903.
- Kocbek, Fran: *Vodnik po kočah Savinskih Alp*. V Celju: Goričar & Leskovšek, 1926.
- Kocbek, Fran: *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*. V Celji: Slovensko planinsko društvo, 1894.
- Kocutar, Stane: *Rudolf Badjura, pisec prvih slovenskih turističnih vodnikov*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009.
- Lovšin, Evgen: *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Planinska založba Slovenije, 1961.
- Meurer, Julius: *Katechismus für Bergsteiger, Gebirgstouristen, Alpenreisende*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung J. J. Weber, 1892.
- Mikša, Peter in Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011.
- Mikša, Peter in Golob, Urban: *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana: Friko, Mikša in partnerji, 2013.
- Mikša, Peter in Gradnik, Elizabeta: *Trden kakor skala*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017.
- Mikša, Peter in Vehar, Maja: Telovadba, šport in ženske na slovenskem: čas do 1. svetovne vojne. *Retrospektive* 1, 2018, št. 1, str. 10–38.
- Mikša, Peter in Zorn, Matija: Nacionalno markiranje slovenskih gora pred prvo svetovno vojno. *Igra ustvarjalnosti: teorija in praksa urejanja prostora* 6, 2018, str. 22–29.
- Mikša, Peter: »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga«. Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, str. 112–123.
- Mikša, Peter: Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne. *Zgodovina za vse* 18, 2011, št. 2, str. 59–69.
- Mikša, Peter: Nemška ali slovenska – planinske kočve v slovenskih gorah do prve svetovne vojne. *LC tim: interni časopis skupine* 6, 2016, str. 26–32.
- Mikša, Peter: Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje. *Zgodovinski časopis* 67, 2013, št. 3/4, str. 390–405.
- Mlač, Bine et al.: *Planinski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
- N. N.: Zur Geschichte der Triglav-Ersteigungen. *Blätter aus Krain*, 9. 5. 1857, str. 73–76.
- Orožen, Fran: Valentin Stanič, prvi veleturist. *Planinski vestnik* 13, 1907, št. 1–4.
- Pernel, Marija Mojca: Pomen dobre planinske opreme: kako so nanjo opozarjali v preteklosti. *Planinski vestnik* 119, 2019, št. 10, str. 27–29.
- Radics, Peter: Anastasius Grün als touristischer Schriftsteller über Steiermark 1847. *Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887*. Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888, str. 86–95.

- Radics, Peter: Aus dem Stammbuche der Wochein. *Oesterreichische Touristenzeitung*, 1. 1. 1886, št. 1, str. 7–8.
- Radics, Peter: *Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887*. Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888.
- Radics, Peter: Ein Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josephs. *Österreichische Touristenzeitung* 3, 1883, str. 61–66.
- Radics, Peter: *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische*. Laibach: J. Giontini, 1885.
- Radics, Peter: Herzog Rudolf IV. von Oesterreich Wintertour über den Krimler-Tauern 1363. *Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887*. Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888, str. 1–8.
- Radics, Peter: Prinz Johann in der Wochein (Strategie und Touristik). *Bergfahrten in Österreich. Eins und Jetzt 1363–1887*. Augsburg, Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888, str. 61–68.
- Roschnik, Rudolf: *Der Triglav: mit 17 Abbildungen, 2 Karten und 1 Umrisszeichnung*. Stuttgart, Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1906.
- Roschnik, Rudolf: *Führer durch die Julischen Alpen: mit fünfzehn Vollbildern, einer Rundschau, sieben Einzel und eine Übersichtskarte und mehreren Handrissen*. Klagenfurt: Joh. Heyn, 1914.
- Rudolf Badjura – življenje in delo* (ur. Matjaž Geršič in Drago Perko). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014.
- Sima, Johann: *Im Billichgrazer Gebirge. Berg- und Thalwanderungen mit einer Uebersichtskarte von Laibach mit markierten Wegen*. Laibach: Verlag der Section »Krain« des deutschen und österreichischen Alpenvereins, In Commission bei Ig. v. Kleimayr & Fed. Bamberg, 1892.
- Stanig, Valentin: Etwas über meine Reise auf den Triglav in Oberkrain, angefangen am 18. September 1808. *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines* 16, 1885, str. 415–431.
- Strojín, Tone: *Dr. Henrik Tuma: slovenski alpinist, narodni prosvetitelj, politik, publicist in odvetnik*. Ljubljana: Slovenski gorniški klub Skala, 2008.
- Strojín, Tone: Zgodba okrog prvega triglavskega zavetišča na Prodih. *Planinski vestnik* 103, 2003, št. 3, str. 12–15.
- Strojín, Tone: *Zgodovina slovenskega planinstva*. Ljubljana: Didakta, 2009.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja: spomin, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba, 1937.
- Tuma, Henrik: *Naše planine. Jadranski almanah*. Trst: Naša založba, 1924, str. 76–94.
- Valentin Stanič, prvi alpinist v Vzhodnih Alpah* (ur. Evgen Lovšin). Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 1956.
- Valentin Stanič: prvi alpinist v Vzhodnih Alpah: ob dvestoletnici njegovih vzponov na Veliki Klek in Watzmann leta 1800* (ur. Stanko Klinar). Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2000.
- Vodnik za Julijske Alpe in Karavanke po Gorenjskem. Kranjska Gora, Radovljica, Kranj, Tržič: podružnice S. P. D.: Tiskarna Sava, 1913.*
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1905.
- Wagner, Josef in Hartmann, Vinzenz: *Der Führer durch Kärnten: ein Reisehandbuch für alle Freunde der Alpenwelt, der Sage und Geschichte, des Volkslebens, des Alterthümlichen, der Industrie, Kunst und Wissenschaft: nebst Reise- und Gebirgskarte*. Klagenfurt: J. Leon, 1861.

SPLETNE STRANI

Angelo Novak: Julische Alpen – Alpi Giulie – Juliske Alpe
<https://www.julische-alpen.info/die-h%C3%B6chsten-gipfel-der-julischen-alpen/triglav-2-864m/>

Planinska zveza Slovenije
<https://www.pzs.si>

Situla
<http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=16961>

Slovarji Inštituta za slovenski jezik
<https://fran.si>

S U M M A R Y

Guidebooks to Slovenian mountains from the period between the second half of the nineteenth century and the First World War

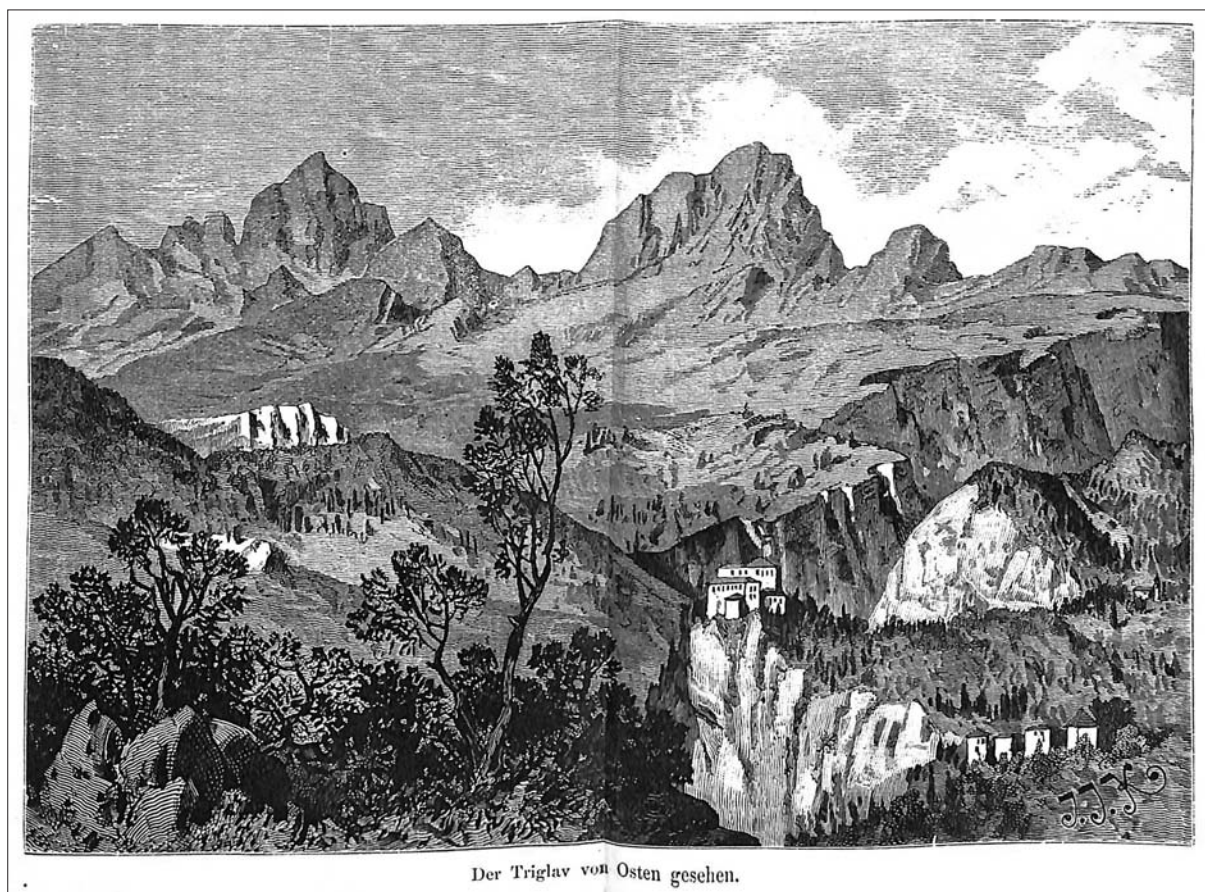
Despite being incomplete, the tentative depiction of Alpine mountain guidebooks from between the second half of the nineteenth century and the First World War offers several interesting findings. Whereas most of the works included in the research are kept in the National Museum of Slovenia in Ljubljana, many are part of private collections and therefore inaccessible. Due to the wide array of topics discussed and especially numerous published advertisements, an overall survey would require an independent research. Nevertheless, the facts presented in the discussion create a general impression on such literature.

Just as mountaineering in the period concerned was a male domain, it is also rare to find female authors of mountain guidebooks. They were mostly written by educated men, and given the scope of topics discussed, the writers must have been aware of the importance of the Central European area also in broader sense, especially in terms of tourism.

Among the numerous authors special mention should be made of Peter Radics, whose guidebooks also offer readers a broad insight into the Alpine world outside of what is today the Slovenian territory, not only from the geographical perspective but also from cultural, literary, and historical points of view. In general, the then readers of mountain guidebooks could familiarize themselves not only with the

geographical features of an area but also with historical, economic, and ethnological backgrounds of individual places, as well as with some facts regarding the growing national tensions. It should be stressed that the descriptions are highly convincing in all regards, which is most likely due to the authors' personal experiences.

The guidebooks were often equipped with lyrical additions and professional literature, and they also indirectly informed their readers in this direction. The broad spectrum of published advertisements provided readers with relatively useful information, while presenting modern researchers with an excellent source for constructing an integral (historical) portrayal of a place.

Der Triglav vom Osten gesehen.

Pogled na Triglav z vzhoda (Josef Rabl: Illustrierter Führer durch Steiermark und Krain. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1885).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 726.8:725.941"18"(497.451.1)

Prejeto: 8. 5. 2020

Tina Potočnik

dr., umetnostna zgodovinarica, raziskovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Služba za kulturno dediščino,
Območna enota Ljubljana, Tržaška cesta 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: tina.potocnik@zvkd.si

Tanja Simonič Korošak

doc. dr., krajinska arhitektka, raziskovalka, konservatorica, Studio TSK Oblikovanje krajine Tanja Simonič Korošak, s. p.,
Koroška cesta 53 D, SI-2000 Maribor
E-pošta: simonic.tanja@gmail.com

Arkade na Navju

Monumentalna pokopališka arhitektura 19. stoletja in Plečnikova predelava

IZVLEČEK

Na vzhodnem robu pokopališča ob cerkvi sv. Krištofa v Ljubljani je bil v 19. stoletju zgrajen klasicistični arkadni objekt. Na podlagi preučitve novoodkritega originalnega Pollakovega načrta Arkad, spisovnega arhivskega gradiva, historičnih fotografij, rezultatov sondažnih raziskav in prostorske analize ugotavljamo, da gre v primeru ljubljanskih Arkad, ki sicer nikoli niso bile v celoti realizirane, za eno zgodnejših monumentalnih pokopaliških zasnov v habsburški monarhiji. Načrtovane so bile z deklarativnim zgledovanjem po monumentalnih italijanskih pokopališčih, ki se vežejo na motiv campo santo. Raziskava je pokazala, kako je ob prenovi objekta v okviru preurejanja dela opuščene pokopališča v Navje arhitekt Jože Plečnik z več arhitekturnimi in vizualnimi intervencijami objekt predrugačil in prilagodil spremenjenemu prostorskemu kontekstu.

KLJUČNE BESEDE

Navje, Arkade, Jože Plečnik, Franc Pollak, campo santo, pokopališče sv. Krištofa, Ljubljana, arhitektura, klasicizem

ABSTRACT

ARCADES IN THE NAVJE MEMORIAL PARK. MONUMENTAL CEMETERY ARCHITECTURE OF THE NINETEENTH CENTURY AND PLEČNIK'S RECONSTRUCTION

In the nineteenth century, a classical arcade structure was erected in the eastern corner of the cemetery next to the Church of St. Christopher in Ljubljana. Based on the studies of the newly discovered original design of the Arcades drawn by Franc Pollak, textual archival materials, historical photographs, as well as the results of sounding studies and a spatial analysis, it has been concluded that the Ljubljana Arcades, albeit never fully completed, were one of the earliest monumental cemetery designs in the Habsburg Monarchy. They were conceived by declaratively following the

example of Italian monumental cemeteries underscored by the campo santo motif. The research has shown how during the renovation conducted within the framework of redesigning a part of the abandoned cemetery into the Navje Memorial Park, the architect Jože Plečnik reshaped the arcade structure with several architectural and visual interventions and adapted it to the modified spatial context.

KEY WORDS

Navje Memorial Park, Arcades, Jože Plečnik, Franc Pollak, campo santo, St. Christopher's Cemetery, Ljubljana, architecture, classicism

Uvod

Pokopališča so v 19. stoletju postala pomembna grajena prostorska entiteta večjih evropskih mest, saj so izkazovala njihov pomen ter bogastvo in status prebivalcev, tako s svojimi monumentalnimi prostorskimi zasnovami in pokopališko arhitekturo kot s posameznimi ambiciozno oblikovanimi nagrobniki in grobnicami.¹ V takem kontekstu je bil v šestdesetih letih 19. stoletja na vzhodnem robu mestnega pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa v Ljubljani zasnovan klasicistični arkadni objekt, ki je sedemdeset let kasneje postal del spominskega parka Navje. Te Arkade so v slovenskem merilu edinstvena arhitektura, poznana predvsem kot del ureditve »gaja zaslužnih mož«, ki jo je zasnoval najpomembnejši slovenski arhitekt Jože Plečnik (1872–1957).

Z ukinitvijo pokopavanja v začetku 20. stoletja je postalo pokopališče pri cerkvi sv. Krištofa zapuščeno, nagrobni spomeniki pa vse bolj uničeni. Z namenom ohranitve spomina na ta pietetni prostor je leta 1930 nastal *Vodnik po ljubljanskih pokopališčih* s popisom »znamenitih grobov«.² Pokopališki prostor in tod načrtovane oziroma izvedene ureditve je desetletje kasneje v svoje prispevke vključilo več avtorjev v publikaciji *Naš Bežigrad v luči zgodovine, kulture, gospodarstva*.³ Prvo pregledno delo o pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa, predvsem pa o Navju, ki temelji tudi na raziskavi arhivskih virov, pa je knjiga *Ljubljansko Navje*.⁴ V njej se avtorici osredotočata predvsem na kulturno-zgodovinske vidike in pomen pokojnikov,

katerih nagrobni spomeniki so ohranjeni, manj pa se posvečata prostorskim in oblikovalskim vidikom urejanja pokopališča in sami pokopališki arhitekturi. Stavbna zgodovina Arkad z izjemo dveh pomembnejših podatkov zato povsem umanjka. Sonja Žitko sicer navaja, da so Arkade zgradili najiminennejši ljubljanski meščani in predstavniki nemškega plemstva, ki so v okrilje te arhitekture postavili svoje grobnice in nagrobnike. Ob tem žal ni podrobneje pojasnjeno, katere rodbine oziroma pokojni naj bi bili pod Arkadami pokopani. Milena Piškur izgradnjo Arkad datira v leto 1865, pri čemer vir za datacijo objekta prav tako ni naveden.⁵ Objekt tudi poslej ni bil deležen večje pozornosti arhitekturnih zgodovinarjev in drugih raziskovalcev, in to kljub temu, da klasicističnih arhitekturnih stvaritev na Slovenskem in v Ljubljani ni veliko.⁶ Edino Igor Sapač predvideva,⁷ da so bile Arkade primarno verjetno zamišljene v večjem obsegu in le delno zgrajene. Hkrati je tudi Plečnikova ureditev Navja v arhitekturni historiografiji deležna zelo malo pozornosti.⁸ Navje je obravnavano v več poljudnih oziroma turističnih publikacijah, ni pa še bilo predmet poglobljene raziskave. Je pa bilo v okviru dela ljubljanske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v preteklih desetletjih zbranega precej gradiva, ki dokumentira predvsem stanje te pokopališke ureditve v obdobju po drugi svetovni vojni.

Pričujoči članek izhaja iz rezultatov raziskave v okviru priprave konservatorskega načrta za prenovo pokopališča Navje⁹ in podaja novo vedenje o stavbni

⁵ Prav tam, str. 10.

⁶ Klasicistična arhitektura je bolj prisotna v Trstu in obalnih mestih pod tržaškim vplivom, v Ljubljani je le nekaj kakovostnih primerov. Arkade tako sodijo v ozek nabor še ohranjenih kakovostnih klasicističnih objektov, kot so paviljon Tempel, zgrajen leta 1819 nad vrelcem v Rogaški Slatini, in parkovna paviljona ob dvorcu Dol pri Ljubljani, zgrajena v letih 1827–1831 (Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 67–68).

⁷ Igor Sapač in Franci Lazarini sta Arkade vključila v obravnavo pokopališč kot posebne tipološke kategorije ter v Katalog pomembnejših klasicističnih, bidermajerskih in historičnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije (prav tam, str. 315–327 in 483).

⁸ Peter Krečič na primer ob poglobljeni predstavitvi pokopališkega kompleksa Žale in Baragovega semenišča Navje le bežno omeni (Krečič, *Jože Plečnik*, str. 255–287).

⁹ Projekt izdelave konservatorskega načrta je vodila Tanja Simonič Korošak (Simonič Korošak in Potočnik, *Konservatorski načrt za pokopališče Navje*).

¹ Literatura, ki obravnava odnos do smrti in pokopavanja v preteklosti, zlasti v relaciji do prostorske zasnove pokopališč in pokopališke arhitekture, ni obsežna. Med relevantnejšimi deli je študija Kena Worpola *Last Landscapes*, ki pokopališča obravnava kot krajinskoarhitekturno celovitost ter v tem smislu obravnava odnos do posmrtnega življenja v arhitekturi. Nadgrajuje temeljna dela, kot je pregledno delo Howarda Colvina *Architecture and the After-life*. Arhitekturnozgodovinske in umetnostnozgodovinske študije so neločljivo povezane s kulturnozgodovinskimi izhodišči in vidiki spreminjajočega se odnosa do posmrtnega življenja, ki jih v svojem temeljnem delu *Western Attitudes toward Death* obravnava Phillippe Aries, pa tudi recentnejša in velikokrat citirana knjiga Thomasa W. Laqueurja *The work of the dead*.

² Bajuk, *Vodnik po ljubljanskih pokopališčih*.

³ Med njimi Steska, *Iz nekdanjih dni*; Stele, *Veliki načrti*; Mole, *Navje*.

⁴ Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*.

zgodovini Arkad ter o prvotni, slikoviti podobi tega objekta. Na podlagi preučitve v raziskavi odkritega originalnega načrta Arkad, spisovnega arhivskega gradiva, rezultatov sondažnih raziskav in prostorske analize podaja argumente za popravek doslej uveljavljene datacije objekta v leto 1865. Predvsem pa razkriva, da gre v primeru ljubljanskih Arkad za fragment ene zgodnejših velikopoteznih pokopaliških zasnov v habsburški monarhiji, pri čemer je treba arhitekturne vzore iskati v monumentalni pokopališki arhitekturi severnoitalijanskih pokopališč iz prve polovice 19. stoletja. V drugem delu članka podrobneje predstavimo posege na Arkadah v letih 1937 in 1938, ko je bilo po Plečnikovem načrtu urejeno Navje. Obravnavamo arhitekturne intervencije, s katerimi je arhitekt skladno s spremenjeno prostorsko situacijo Arkade predelal ter objekt navezal na geometrijsko zasnovano parkovno ureditev v slogu arhitektonskega vrta.

Pollakov načrt Arkad na robu pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa

Severno od Ljubljane je bilo leta 1779 na povsem neposeljenem območju sredi polj, vzhodno od cerkve sv. Krištofa,¹⁰ ob tedanji »komercialni cesti od Trsta proti Gradcu«, oziroma današnji Dunajski cesti,¹¹ urejeno prvo mestno pokopališče. Odprto je bilo že naslednje leto. Proti koncu 18. stoletja so zaradi ukaza cesarja Jožefa II. ter posledično spremenjenega »nekrorežima« začeli opuščati pokopavanje ob cerkvah v naseljih in za pokopališča določili lokacije zunaj njih.¹² Hkrati je pokopavanje prešlo v pristojnost javne uprave in komunalnih služb. Skrb za pokopališče pri cerkvi sv. Krištofa je bila tako od leta 1779 poverjena Pokopališkemu fondu.¹³ Območje pokopališča se je od nastanka do konca 19. stoletja širilo po fazah najprej proti vzhodu, nato na sever, na koncu pa nazaj na zahod.¹⁴ Iz shematskega prikaza, ki se je

ohranil v Zgodovinskem arhivu Ljubljana,¹⁵ je razvidnih pet razvojnih faz širjenja pokopališča od leta 1780 do opustitve pokopavanja v začetku 20. stoletja.¹⁶ Šesta razvojna faza je bila ureditev ozke parcele vzdolž vzhodnega roba kot zadnjega fragmenta nekdanj obsežnega pokopališča v pokopališče zaslužnih mož, imenovano Navje. Iz sheme je razvidno, da se je v tretji razvojni fazi v letih 1849–1855 pokopališče razširilo proti vzhodu vse do linije, ki jo še danes poznamo kot vzhodni rob Navja. Na karti tretje vojaške izmere Avstro-Ogrske monarhije (1869–1887) je vzdolž vzhodnega dela pokopališkega zidu, za katerim je bilo z vmesno cezuro s poljsko potjo umeščeno Evangeličansko pokopališče, prvič vidna tudi poteza Arkad.¹⁷

Ob pregledu arhivske dokumentacije pri izdelavi Konservatorskega načrta za pokopališče Navje je bil poleg fotografskega gradiva, na podlagi katerega je bilo mogoče rekonstruirati več segmentov stavbne zgodovine Arkad, odkrit tudi originalni arhitekturni načrt Arkad.¹⁸ Ta omogoča osvetlitev številnih vidikov nastanka objekta. Načrt je naslovljen: »PLAN NACH WELCHEM DER KAT. FRIEDHOF ZU LAIBACH MIT KAPELEN UND CRUFTEN HERZU.. STELLEN (prečrtano in popravljeno v: zu versehen; op. a.) WAERE«. Na listu načrta sta druga nad drugo umeščeni kolorirani risbi. Na zgornji risbi s podpisoma »VORDERE ANSICHT. in DURCHSCHNITT.« je razviden pogled na Arkade s sprednje strani, kjer je obenem narisane prečni prerez stranskega krila. Na spodnji risbi je izrisan tloris objekta s podpisom »GRUNDRISS«. Pod risbama je še merilo v klaftrah, desno spodaj pa je načrt datiran dne 20. marca 1865 in signiran. Podpisal se je »Pollak L. I.«. Predvidevamo, da podpis pripada ljubljanskemu mestnemu stavbnemu nadzorniku Francu Pollaku. V tem času je namreč županov namestnik Ivan Gutman, ki je tedaj opravljal županske posle, Francu Pollaku poveril izdelavo regulacijskega načrta za Ljubljano.¹⁹ Njegov načrt regulacije mesta iz leta 1861 se ni ohranil. Zelo verjetno pa je vključeval tudi širše območje obravnavanega pokopališča, saj je le-

¹⁰ Pokopališka cerkev sv. Krištofa, sprva podružnična cerkev šempetrske župnije, je bila v osnovi še srednjeveška, prvič je v virih omenjena leta 1476. Kasneje je bila večkrat predelana, v 17. in 18. stoletju pa v več fazah barokizirana. Nove ugotovitve o stavbni zgodovini in opremi cerkve je podala Ana Lavrič (*Ljubljanska cerkev*, str. 7–22).

¹¹ Pokopališče je bilo zasnovano prav na lokaciji, kjer se je ob nekdanji rimski cesti, »extra muros«, razprostirala rimska nekropola. Izven Emone je bila prav tako umeščena zaradi higienskih razlogov. O najdbah na tej mikrolokaciji je pisal Saria, Bežigrad v starem veku, str. 19–25.

¹² Kolnberger, *Cemeteries*, str. 125.

¹³ Pokopališki fond je ob ureditvi pokopališča odkupil večino zemljišča in skrbel za cerkvi pripadajoča poslopja na pokopališču (NŠAL, ŠAL/ŽA, Ljubljana – sv. Peter, spisi, škatla 10/I-2a, 15, fasc. G, Podružnica sv. Krištof, Dopis Škofjiskega ordinariata v Ljubljani Društvu za ustanovitev župnije in zidavo cerkve sv. Cirila in Metoda z dne 14. maja 1930).

¹⁴ Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*, str. 7. Milena Piškur omenja večkratne povečave pokopališča, toda brez natančnejše lokacijske opredelitve.

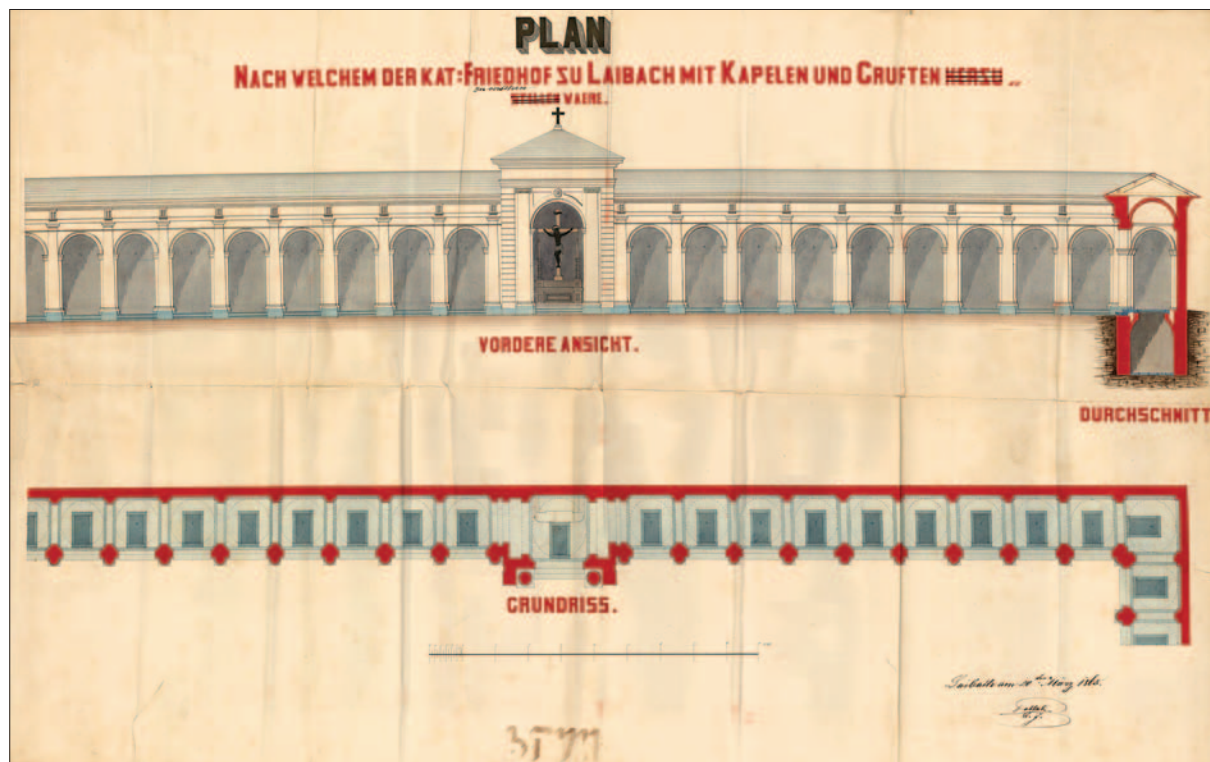
¹⁵ ZAL, LJU 342, fotografija 013-003-021-0.

¹⁶ Kljub številnim razširitvam je pokopališče pri sv. Krištofu ob naraščanju števila prebivalcev Ljubljane in širjenju mesta na prelomu iz 19. v 20. stoletje postalo dokončno pretesno. Zato je bilo v bližini urejeno novo pokopališče, in sicer ob novozgrajeni cerkvi sv. Križa na območju poznejših Žal. Novo pokopališče pri sv. Križu je bilo odprto leta 1906. V grobnice na pokopališču pri sv. Krištofu so pokopavali vse do leta 1925 (Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*, str. 7).

¹⁷ Tretja vojaška izmera Avstro-Ogrske monarhije, kartirana v merilu 1 : 25000 (1869–1887) (<https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=1612532.9853919665%2C5789712.989724021%2C1616154.1896069767%2C5790907.318290977&map-list=1&layers=129>).

¹⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 761, fol. 588. Referenčna informacija je bila pridobljena na podlagi osebnih zapiskov Milene Piškur, ki jih je izdelala ob pripravi knjige *Ljubljansko Navje*.

¹⁹ Valenčič, *Gradbeni razvoj Ljubljane*, str. 135.

Originalni načrt Arkad na pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa (ZAL, LJU 489, fasc. 761, fol. 588).

žalo na primestnem območju severno od kompleksa železniške postaje, kamor se je rastoče mesto pospešeno širilo. Tudi sicer je načrtovanje pokopališč zunaj mest, zlasti v drugi polovici 19. stoletja, postalo nova načrtovalska naloga, s katero so se ukvarjali predvsem mestni arhitekti, kasneje pa tudi krajinski arhitekti. Iz seznama naslovnikov v okviru korespondence, ki se je ohranila skupaj z načrtom,²⁰ je mogoče sklepati, da je bil Pollak uslužbenec ljubljanskega magistrata, ni pa znana njegova strokovna usposobljenost. Na načrtu (ne pa tudi v pismih) je k podpisu dodal še kratici »L. I.«, predvidoma »Landesingenieur« oziroma deželni inženir.

Analiza načrta Arkad iz leta 1865

Novoodkriti načrt prikazuje pokopališki objekt Arkad, ki je zasnovan kot razpotegnjen niz arkadnih segmentov z osrednjim, povišanim rizalitom. Na osrednji rizalit se levo in desno navezujeta niza arkad. Desni, oziroma južni niz dopolnjuje še deseti, vogalni segment, na katerega se na tlorisu pravokotno navezuje poteza Arkad, medtem ko je na risbi pogleda izrisan prerez tega dela, z vidnimi arkadami, ostrejšem ter grobnico. Levo od rizalita je na načrtu prikazano osem segmentov Arkad v celoti, medtem ko je deveti segment prikazan samo deloma. Ni jasno, ali naj bi se deseti segment ponovil zrcalno, ka-

kor na desni strani, ali pa je bilo predvideno nadaljevanje niza arkad vzdolž vzhodnega pokopališkega zidu, na območje razširitve pokopališča proti severu. Fasado osrednjega rizalita Arkad označujejo rustika na vogalih ter monumentalna stebra s stiliziranimi jonskima kapiteloma, ki podpirata profilirano preklado. Ločni del je profiliran in se opira na polpilastra s profiliranimi kapiteloma. Oblikovanje ločnega dela je enako kot v obeh traktih, le da je ta lok povišan in dodatno poudarjen z rozeto v osi ter na vrhu zaključen s križem. V osrednjem, poudarjenem delu Arkad je na načrtu prikazan oltar s Križanim. Fasada obeh arkadnih traktov je med ločnimi segmenti dodatno okrašena s stiliziranimi toskanskimi polstebri, ki jih tik pod kapiteli preči profiliran zidec. V osi nad polstebri ritmično členitev fasade dopolnjuje motiv triglifa. Notranjost je organizirana kot niz obokanih segmentov s slepimi arkadami na vzhodnem zidu. Načrt še razkriva, da je pod vsakim posameznim segmentom arkad zasnovana obokana grobnica. Trakti so kriti z dvokapnico, medtem ko je osrednji oltarni del načrtovan s štirikapnico. Arkade so postavljene na dvostopenjski podest.

Deželna vlada je ob potrjevanju načrta zahtevala popravke, in sicer je naročila, naj ob glavni kapeli pustijo prehoda za primer širitve pokopališča proti vzhodu, saj bi Arkade v celotni širini pokopališča onemogočile širitve. Ker pa je bilo za vzhodnim zidom pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa že urejeno evangeličansko pokopališče, sicer od katoliškega lo-

²⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 761.

čeno le s poljsko potjo, je Pollak s tem argumentom vztrajal pri objektu brez prehodov.²¹ Nadaljnega poteka dogodkov zaenkrat ni mogoče natančneje rekonstruirati, saj doslej znano spisovno arhivsko gradivo ne razkriva podatka, zakaj velikopotezni načrt Arkad ni bil izveden v celoti.

Spremenjena datacija Arkad

Relativno ustreznost datacije Arkad v leto 1865, ki jo je podala Piškurjeva, je sicer mogoče potrditi že na podlagi primerjave zemljevida tretje vojaške izmere Avstro-Ogrske monarhije (1869–1887), kjer je objekt Arkad že vrisan,²² ter franciscskega katastra (triangulacija je bila opravljena v letih 1822–1826).²³ Glede na nove arhivske podatke pa je treba datacijo objekta popraviti. Načrt za Arkade je resda datiran 20. marca 1865, toda iz priloženih spisov je razvidno, da je bilo leta 1864 že zgrajenih nekaj arkad za pokritje družinskih grobnic. Pollak je v pismu deželni vladi dne 7. maja 1865 zapisal, da je načrt nastal iz želje po ureditvi nadaljnega pokritja oziroma nadzidave že obstoječih družinskih grobnic in tistih, ki so še v gradnji oziroma bodo zgrajene ob pokopališkem zidu. »Za pokritje grobnic je bilo na lokalnem pokopališču v preteklem letu zgrajenih nekaj arkad. (...) Iz tega načrta je razvidno, da je bila za pokritje grobnic ob pokopališkem zidu, deloma že obstoječih, deloma tistih, ki bodo še zgrajene, nad vsako grobnico zgrajena arkada v obliki, vzpostavljeni v prejšnjem letu, in da mora biti zadnja stena teh arkad združena s pokopališkim obzidjem.«²⁴ Gre torej za načrt za razširitev oziroma dozidavo že obstoječega grobnega objekta. S tem je mogoče smiselno povezati popravek naslova načrta – iz »herzustellen« (postaviti) v »zuversehen« (na primer opremiti). Eksplicitno je navedeno, da naj bi bila novogradnja enake oblike kot že zgrajene Arkade in da naj bi z gradnjo nadaljevali v isti maniri. Magistrat je namreč 24. marca 1865 v zvezi s tem primerom sklenil, da se je treba v prihodnosti

pri vseh grobnih zgradbah na pokopališču pri cerkvi sv. Kristofa držati začrtane arhitekturne oblike. Iz dostopnega gradiva ni povsem jasno, koliko arkad je bilo leta 1864 že zgrajenih in ali gre za obstoječe Arkade v današnjem obsegu in oblikovni podobi. Prav tako niso znani razlogi za opustitev izgradnje zasnovanega objekta v dimenzijah, kot so predvidene v načrtu.

Delna izgradnja Arkad

Izhodišča za sklepe glede izvedbe načrta, pod katerim se je podpisal Pollak, ponujajo ohranjene fotografije Arkad z začetka 30. let 20. stoletja. Te razkrivajo podobo Arkad pred skorajšnjo Plečnikovo prenovo nekaj let kasneje. Ohranjeni sta dve fotografiji Arkad, ki ju je leta 1934 posnel ljubiteljski fotograf Peter Naglič²⁵ in sta najzgodnejša doslej znana fotografska posnetka tega objekta. Na fotografijah je razviden klasicističen, horizontalno razpotegnjen obokan arkadni objekt, ki v oblikovanju pročelja sicer v veliki meri sledi načrtu, ključne razlike med načrtom in temi fotografijami pa so sledeče. Namesto niza ločnih segmentov, ki se nadaljuje v nedoločenem številu, je bilo zgrajenih le osem enakih segmentov in en širši z dvema ožjima, stranskima za rizalitom. Rizalit ni umeščen v os objekta, temveč zaključuje njegovo južno stran. Rizalit tudi ni povišan, kot je nakazano na načrtu, temveč je le poudarjen s timpanonom z motivom božjega očesa in parom kaneliranih polstebrov na vsaki strani loka. Ta dva sta višinsko enaka ostalim polstebrom in ne presegata zidca, kot je prikazano v načrtu. Objekt je na severu in jugu zazidan, stranski fasadi sta neokrašeni. Medtem ko se obod skrajnega južnega polstebra izteče v ometu, je skrajni severni polsteber, vključno z motivom triglifa, odrezan in se zaključuje z ostro vertikalno linijo.

Problem rizalita, ki se bistveno razlikuje od načrtovanega, sproža naslednji premislek. Postavitev takega arkadnega objekta je gradbenotehnično zahteven projekt, zaradi česar parcialne predelave niso verjetne, možno pa bi bilo dodajanje posameznih arkadnih segmentov ali nizov v celoti. Obenem so pregled objekta in sondažne raziskave ostrejša pokazale, da je bila obstoječa struktura z izjemo zatrepna na južni strani zgrajena v eni potezi. Zato ni verjetno, da bi bili obstoječi arkadni segmenti rezultat predelave predhodne arkadne strukture z drugačno zasnovo, v spisovnem gradivu imenovane »einige Arkaden«.²⁶ Na podlagi sondaž, zapisov iz tekstualnega arhivskega gradiva in primerjave načrta z arhitekturnim posnetkom obstoječega stanja predvidevamo, da se je Pollak pri načrtovanju Arkad v največji meri na-

²¹ ZAL, LJU 489, fasc. 761, dopis z dne 14. novembra 1865.

²² Tretja vojaška izmera Avstro-Ogrske monarhije, kartirana v merilu 1 : 25000 (1869–1887) (<https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=1612532.9853919665%2C5789712.989724021%2C1616154.1896069767%2C5790907.318290977&map-list=1&layers=129>).

²³ ARS, AS 176, k. o. Ljubljana – Sv. Petra predmestje, 1823–1869, lista A01 in A03.

²⁴ »Zur Deckung der Grüfte sind am hierortigen Friedhofe im vorigen Jahre einige Arkaden erbaut worden. (...) Aus diesem Plane ist zu ersehen, daß zur Deckung der an der Friedhofsmauer theils bestehenden und theils noch zu erbauenden Grüfte über jede Gruft eine Arkade in der im vorigen Jahre hergestellten form erbaut, und daß die Rückwand dieser Arkaden mit der Abfriedungsmauer des Friedhofes vereinigt werden soll.« (ZAL, LJU 489, fasc. 761, dopis z dne 7. maja 1865). Te navedbe se ponavljajo v več pismih, ki zadevajo načrt, v okviru dopisovanja med Pollakom in deželno vlado in pokopališko administracijo ter v povratnih pismih, naslovljenih na ljubljanski magistrat. Korespondenca je datirana od marca 1865 do januarja 1866.

²⁵ Gre za fotografiji F_1934_2_2_002 in F_1934_2_2_003. Fotografsko zbirko Petra Nagliča hrani Slovenski etnografski muzej (SEM).

²⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 761, dopisi z dne 24. marca, 31. marca in 7. maja 1865.

Fotografija dela pokopališča z Arkadami, ki jo je posnel Peter Naglič leta 1934 (SEM, Fotografska zbirka Petra Nagliča, fotografija F_1934_2_2_003).

slonil na že obstoječe stanje in multipliciral formo že obstoječih segmentov z grobnicami ter dodal del z monumentalnejšim rizalitom. V tem primeru je v času izvedbe morda postalo jasno, da zamišljena monumentalna zasnova vendarle ne bo zgrajena, zaradi česar so načrt spremenili in rizalit zgradili v nekoliko skromnejši varianti.

Čeravno je v spisovnem gradivu navedeno, da naj bi zadnjo steno Arkad tvoril pokopališki zid, se glede na ugotovljeni princip gradnje grobnic oziroma njihovega lociranja ob pokopališki zid na približno sočasno odprtem Ptujskem pokopališču²⁷ zdi to manj verjetno. Način izvedbe je bil najverjetneje sledeč:

²⁷ Ugotovitve glede principa gradnje grobnic, ki ga je bilo mogoče razbrati v primeru pokopališča na Ptuj, sicer odprtega nekaj let pred ljubljanskim, leta 1775, so pomembne za rekonstrukcijo principa izvedbe arkad na pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa, saj je ptujsko pokopališče eno redkih, ki se je ohranilo v dokaj neokrnjeni obliki. Ob izgradnji grobnice na ptujskem pokopališču, globoke več kot dva metra in pol, je bilo treba izvesti še dodaten izkop za temelje. Zid je bil v celoti na novo pozidan in nato povezan s primarnim zidom. Posledično so opazne razlike v materialih in obdelavi. Izdelavo izvedbene projektne dokumentacije za prenavo pokopališča leta 2016 in projektantski nadzor pri izvedbi v letih 2017–2018 je vodila Tanja Simonič Korošak (Simonič Korošak et al., Staro mestno pokopališče).

del zidu v dolžini Arkad so podrli, izvedli gradbena dela, vezana na grobnice, in postavili Arkade v celoti potem, ko je bil prvotni pokopališki zid podrt. V raziskavi smo upoštevali tudi uporabo barv na načrtu, ki je bila sicer že leta 1837 določena z dekretom,²⁸ toda zdi se, da avtor načrta ne sledi tej standardizaciji. Tako na podlagi barv ni mogoče ugotoviti, ali gre za posamezen element, ki je obstoječ, nov ali namenjen za rušitev.

Kdaj sta bili pozidani severna in južna stranica, ni povsem jasno, skoraj gotovo pa sta bili prvotno odprti. Na fotografiji, objavljeni v knjigi *Ljubljansko Navje*,²⁹ je namreč še opazen ločni del na južni stranici. Možno je, da so Arkade v velikem ljubljanskem potresu leta 1895 utrpeli škodo in da sta zaključka na severni in južni strani posledica morebitne ad hoc

²⁸ Namen dekreta je bil doseči večjo enakoznačnost arhitekturnih načrtov. Med drugim je določal barve, ki naj bi jih uporabljali pri arhitekturnih risbah oziroma načrtih, skladno z načrtovanimi posegi. Stare obstoječe zidove naj bi označevali s črno, nove z rdečo, zidove, namenjene za rušitev, pa s svetlo rumeno. Glede prikazovanja lesenih elementov je bilo določeno, da se obstoječe zariše z rjavo in nove z bledo rumeno barvo (Mühlböck, *Baugesetz-Sammlung*).

²⁹ Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*, str. 14.

*Pogled vzdolž arkadnega hodnika tik pred Plečnikovo prenovo
(SEM, Fotografska zbirka Petra Nagliča, fotografija F_1934_2_2_004).*

rešitve. Morda pa so si želeli, da bi do vseh družinskih grobnic dostopali le frontalno in ne s strani, po osi hodnika. V tem smislu zbuja pozornost nenavadna rešitev zaključka že omenjenih vogalnih stebrov: skrajni severni je četrtrinski, medtem ko je skrajno južni tričetrinski. Seveda pa je mogoče, da je bilo nadaljevanje predvsem Arkad na jug že nastavljeno, pa se je iz danes neznanih razlogov gradnja povsem ustavila. Zaključke so potem izvedli kot začasno rešitev in sanacijo. Iz že omenjenih dveh fotografij iz fotografske zbirke Petra Nagliča,³⁰ ki prikazujeta zunanost, je še mogoče razbrati, da je bila streha pokrita s skrilom.

Notranjost Arkad

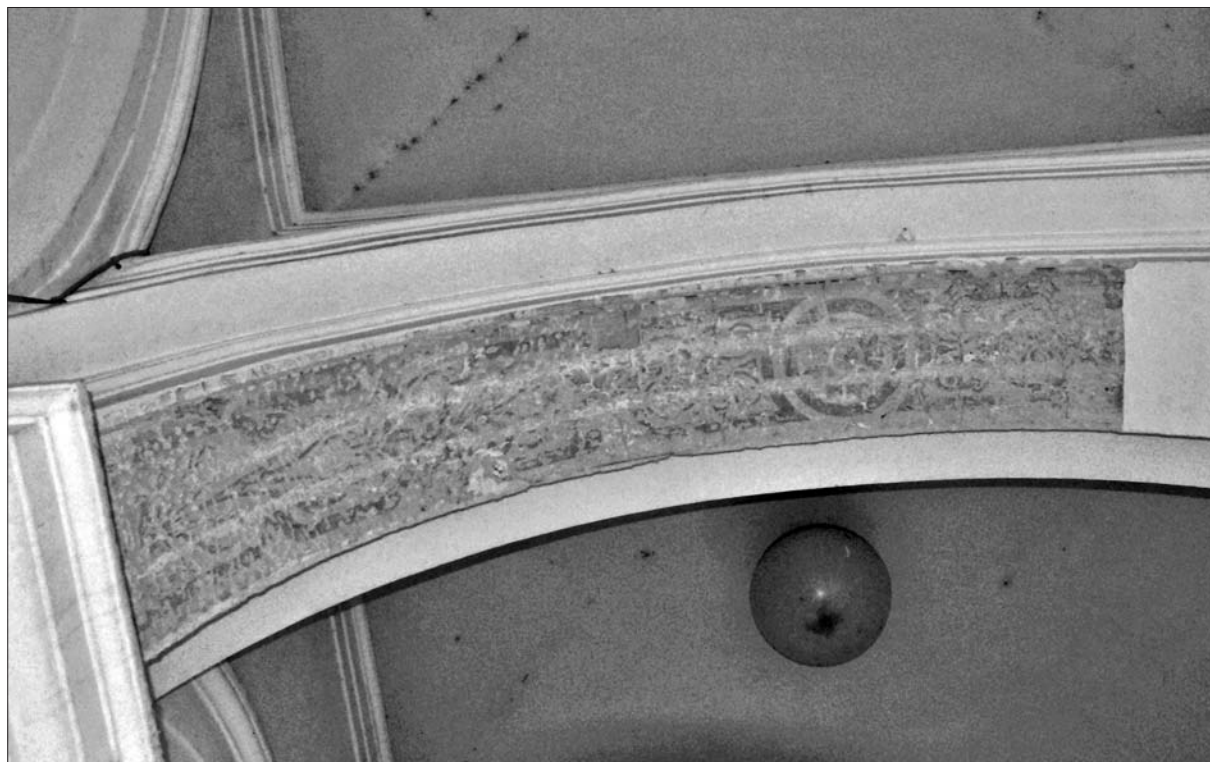
O notranjosti Arkad vemo malo, saj najstarejša fotografija notranjščine datira šele v leto 1934.³¹ Zal

na njej strop arkadnih segmentov ni razviden; tako lahko le sklepamo, da je bil nad vsako kapelo namesto načrtovane kupole izveden paviljonski tip stropa, nad ožjima segmentoma za rizalitom pa banjasti obok, kakršen se je ohranil do danes. Na fotografiji so poleg odprtih grobnic vidni le ostanki večjega arhitektonskega nagrobnega spomenika na desni, okrasna vaza v osi hodnika ter severno od nje v nadaljevanju dve nizki kovani ograji. Kovane ograje so bile najverjetneje nameščene med vsemi segmenti oziroma posameznimi grobnicami. Na tej fotografiji so na pilastrih v ospredju vidni tudi štrleči kovinski elementi, ki so najverjetneje ostanki pritrdilnih elementov za ograje, potem ko so te odstranili. To potrjujejo rezultati sondažnih raziskav. Še danes so v bazah in delih ostenja Arkad vidne lokacije vpenjanja ograj. Z vrha so visele na žicah kovinske kljuge, morda namenjene pritrditvi svetil. Na pilastrih so opazni še posamezni kovani elementi, ki so predvidoma služili kot kljuge za namestitve vencev in drugega okrasja.

S fotografij je razvidno, da so bile Arkade v začetku tridesetih let preteklega stoletja precej poškodovane in degradirane. Kljub poškodbam pa so na fasadi

³⁰ SEM, Fotografska zbirka Petra Nagliča, fotografiji F_1934_2_2_002 in F_1934_2_2_003.

³¹ SEM, Fotografska zbirka Petra Nagliča, fotografija F_1934_2_2_004.

Sondažne raziskave – odkritje poslikave loka v Arkadah (foto: Miro Klajder, marec 2020).

razpoznavne vsaj tri različne barve opleskov. Še več, na prej omenjeni fotografiji, ki prikazuje notranjost, je pod enim od lokov jasno razvidna šablonska poslikava, na sosednjem pa so zaznavni le še fragmenti podobne poslikave. Sonde so potrdile poslikave lokov – pri sondaži dveh lokov sta bila odkrita dva različna šablonska vzorca.

Na tej fotografiji lahko še razberemo, da so tudi v notranjosti prisotne vsaj tri barve opleskov – kapiteli in profilirani loki so svetle barve, polpilastrni temnejše, polja nad loki pa še intenzivnejše ali temnejše barve. Toda pod tem opleskom so bile s sondiranjem spomladi 2020 odkrite poslikave, in sicer na vzhodnih straneh je bil v več segmentih odkrit marmorino s prevladujočo karmin rdečo barvo, celo z borduro. Tudi strop je bil poslikan, in sicer v različnih barvnih tonih, med drugim je bil pri sondiranju odkrit sinje moder oplesk. Poslikana je bila tudi zunanjščina, med drugim motiv božjega očesa v timpanonu in kanelirani stebri.

Vprašanje arhitekturnega vzora za Arkade

Klasicističnemu grobnemu arkadnemu objektu z obsežnimi poslikavami v slovenskem prostoru ne najdemo vzporednice. Z vidika arhitekturne tipologije je razlog najverjetneje v tem, da je šlo sredi 19. stoletja za eno izmed novih arhitekturnih nalog, ki so se pojavile šele z nastankom obmestnih pokopaliških ureditev. Gre tako za reprezentativne, celo

monumentalne pokopališke zgradbe kot tudi za utilitarne objekte. Pokopališka objekta, ki sta se v tem času pojavila kot nov arhitekturni tip, sta bila tudi mrtvašnica in arkadni grobni hodnik, ki so ju postavili tudi na ljubljanskem mestnem pokopališču. Pri tem je bila mrtvašnica glede na dve ohranjeni fotografiji³² razmeroma skromna, nasprotno pa so bile grobne Arkade zamišljene izrazito velikopotezno in monumentalno.

Precedenčni primeri ideje evropskih monumentalnih pokopaliških ureditev, ki jih obdajajo kolonade, se navezujejo na motiv campo santo, pokopališče, ki ga obdaja obokan stebriščni hodnik. Med najbolj znanimi je Camposanto Monumentale poleg stolnice v Pisi iz zadnje četrtine 13. stoletja. V nemško govorečem prostoru je postal tip pokopališča campo

³² Gre za fotografijo objekta v knjigi *Naš Bežigrad* (gl. Steska, Iz nekdanjih dni, str. 31) in za fotografijo, ki jo hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL, LJU 342, A2-130). T. i. »nova« mrtvašnica je bila na pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa zgrajena leta 1872. To je bila stavba pravokotnega tlorisa, ki je stala še vsaj do petdesetih let 20. stoletja. Razvidna je na fotografijah, posnetih decembra 1940, ko je na že urejenem Navju potekala žalna slovesnost ob smrti politika dr. Antona Korošca. Fotografije hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije (Fototeka, fotografiji SL11610 in SL11618, Žalna slovesnost za dr. Antonom Koroščem. Pogreb na Navju, 17. 12. 1940). Poteze objekta so razvidne tudi na krajšem filmu Pogreb dr. Antona Korošca v Ljubljani iz leta 1940, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v Zbirki filmov, pod signaturo SI AS 1086/1116, ter na fotografiji iz zraka iz petdesetih let (ZAL, LJU 342, A3-217-002).

santo v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju pogost formalni vzor, tako arhitekturni kot prostorski ideal za ureditev pokopališkega prostora.³³ So pa znani primeri tudi že iz zgodnejših obdobij, kot je salzburško pokopališče Sebastianfriedhof s konca 16. stoletja. Eno izmed prvih celostno načrtovanih pokopališč na območju Nemčije in Avstrije, Frankfurter Hauptfriedhof, s klasicistično oblikovanim in z arkadami okrašenim »grobnim hodnikom« v celotni širini pokopališča, je bilo odprto leta 1828. To pokopališče uvaja princip oblikovanja s prepletanjem parkovnih elementov krajinskega sloga in arhitektonskih elementov pokopališke arhitekture, kot je stebriščni hodnik. Pokopališke kolonade so bile poslej pogosto zasnovane kot okvir celotnega pokopališkega prostora ali pa so se pojavljale v obliki posameznih krajših stebriščnih hodnikov oziroma hal. V obeh primerih so funkcionirale kot neke vrste pokopališka kulisa.³⁴ Čeprav je bil poslej novi tip pokopališke ureditve z značilno prostorsko zasnovo in kolonadami, običajno umeščenimi ob pokopališkem zidu, v 19. stoletju v Avstro-Ogrski pogost, so arkade na območju današnje Slovenije nastale le v Ljubljani.

Pričakovali bi, da je bil vzor za Arkade v Ljubljani kot provincialnem mestu Avstrijskega cesarstva predvsem dunajski.³⁵ Če je za baročno Ljubljano značilno zgledovanje po italijanski arhitekturi, pa so imela na arhitekturno produkcijo v 19. stoletju večji vpliv urbana središča monarhije. Arhitekturne stvaritve na Dunaju, ki so bile najvplivnejše, pa tudi tiste v Pragi, Budimpešti, Gradcu in Trstu, so navdihovale arhitekturno snovanje v manjših, provincialnih mestih monarhije. Poleg tega so bili vodilni uslužbenci deželnih gradbenih direkcij, ki so pri gradnji javnih stavb prevzele načrtovalsko in nadzorno vlogo, ter pomembnejši arhitekti monarhije večinoma šolani na Dunaju in v Pragi. Arhitekturna produkcija na Slovenskem je začela dosledno slediti dogajanju na Dunaju, zlasti po revoluciji leta 1848. Zaradi vpliva arhitekturnih stvaritev ob Ringu je v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem prevladoval dunajski historizem. Dunajski vpliv se je širil tudi preko Gradca in Trsta – najpomembnejšega habsburškega obmorskega mesta in enega od arhitekturnih središč monarhije, ki je imel precejšen vpliv na Ljubljano že v prvi polovici 19. stoletja.³⁶

Analiza arhivskih virov na eni strani ter primerjalna analiza sorodnih arkadnih ureditev, tako v nemško govorečem kot italijanskem kulturnem prostoru, je prinesla več presenetljivih ugotovitev. Presenetni namreč podatek, da je bil vzor za načrt Arkad proklamativno italijanski. V več dokumentih se namreč ponavlja Pollakova navedba, da bi se bilo treba pri

(nadaljnji) gradnji Arkad zgledovati po Italiji, kjer v večjih oziroma gosto naseljenih mestih obstajajo podobne arkade, ki predstavljajo »večjo harmonijo« in enovitost v monumentalnem smislu.³⁷ Zanimivo je tudi, da so ljubljanske Arkade pravzaprav zgodnejše od arkadnih objektov na dunajskem in graškem centralnem pokopališču za vsaj 15 do 20 let. »Alte Arkaden« na Dunaju datirajo v čas med letoma 1879 in 1881. Le delno izvedene graške »Gruftarkaden«, ki so bile načrtovane po celotnem obodu pokopališča tipa campo santo, pa so začeli graditi šele leta 1886. Arkade na pokopališču pri sv. Krištofu so tudi zgodnejše od znane monumentalne pokopališke arkadirane arhitekture na bližnjem zagrebškem Mirogoju. V Zagrebu se je gradnja arkad pričela šele leta 1879, in sicer po prvotni, sicer nikoli v celoti realizirani ideji, da bi celotno pokopališče obdali z arkadami in paviljoni. Sklenemo lahko, da so bile ljubljanske grobne Arkade eden od zgodnejših primerov take pokopališke arhitekture na ožjem skupnem kulturnem in zgodovinskem območju.

Glede na to, da je načrt za Arkade na pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa v Ljubljani datiran že leta 1865 in glede na Pollakovo zagovarjanje italijanskih pokopaliških ureditev kot primerne vzora se zdi, da je ob iskanju potencialnih zgledov za ljubljanske Arkade treba upoštevati predvsem monumentalna pokopališča, ki so bila že v prvi polovici 19. stoletja zgrajena v Italiji. Gre za pokopališke ureditve predvsem v mestih severnega dela Italije, ki so se močno razlikovale od zgodnejših italijanskih pokopališč in tudi sočasnih pokopaliških ureditev drugje po Evropi. Hannah Malone njihovo izgradnjo povezuje s političnim odporom proti avstrijski nadvladi, ki je bil sicer značilen za severni del Italije. V svoji študiji dokazuje, kako je bila izgradnja teh monumentalnih pokopaliških ureditev odziv na turbulentne družbene in politične spremembe, ki so jih spremljali vzpon buržoazije, boj za politično neodvisnost in ustanovitev združene Italije. Ta pokopališča so postala prostor individualnega izražanja – grobnice so odsevale dosežke, družbeni položaj ter bogastvo pokojnih in rodbin. Slogovno je prevladoval klasicizem. Prvo monumentalno pokopališče je bilo pokopališče Vantiniano v Bresciji, ki je bilo odprto leta 1815. Podobna monumentalna pokopališča so bila zatem zasnovana tudi v drugih večjih italijanskih mestih, med drugimi so bila to: pokopališče Staglieno v Genovi, Monumentale v Milanu, Verano v Rimu in – Ljubljani najbližje – pokopališče sv. Ane v Trstu, ki je bilo odprto leta 1825.³⁸ Osnova pokopališča je geometrizirana kompozicija s sekajočima se glavnima osema in poudarjenim vhodnim poslopjem ter dvema nizoma kolonad.

³³ Happe, *Die Entwicklung*, str. 93.

³⁴ Ziesemer, *Friedhöfe als »Baufaufgabe«*, str. 96, 99.

³⁵ Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 20 in 315.

³⁶ Prav tam, str. 35–36, 39 in 315–316.

³⁷ »In Italien bestehen fast in den meisten volkreichen Städten ähnliche Arkaden und begründen eine größere Einheit in monumentalen Hinsicht.« (ZAL, LJU 489, fasc. 761, Pollakov dopis z dne 31. marca 1865).

³⁸ Malone, *Architecture, Death and Nationhood*.

Povsem verjetno se torej zdi, da so bile resnični vzor, na katerega se je opiral za naše razmere izjemno velikopotezno zasnovan objekt Arkad na ljubljanskem pokopališču, italijanske monumentalne pokopališča. Ne moremo pa z gotovostjo trditi, ali so avtor načrta Arkad oziroma njegovi naročniki iskali vzor v monumentalnih pokopaliških ureditvah severnoitalijanskih mest zgolj v formalnem smislu³⁹ ali pa so bili morda vzrok tudi sorodni družbeno-politični vzgibi, kot jih italijanskim monumentalnim pokopališkim ureditvam pripisuje Hannah Malone. Zanimivo je, da se v pregledanih arhivskih virih in literaturi Arkad skoraj ne omenja, niti tedaj, ko bi lahko postale aktualne zaradi urejanja Navja. Morda je to povezano s slovenskim narodnim gibanjem, ki ne bi odobravalo »reklamiranja nemškega spomenika« – seveda upoštevajoč že omenjeni podatek, da so Arkade zgradile nemške meščanske in plemiške družine. Čeprav se je moč slovenskega meščanstva v Ljubljani vse bolj krepila, je leta 1869 mestno upravo prevzel nov občinski svet z nemško večino. Kakor navaja Valenčič,⁴⁰ je mogoče, da se nova mestna oblast ni strinjala z delom svojih predhodnikov. Tako se zopet postavlja vprašanje o razlogih za prekinitve izvedbe Pollakovega načrta v celoti. Ti so bili morda finančne narave, kot v primeru zagrebškega Mirogoja, lahko pa tudi posledica političnih trenj. Odgovore na ta vprašanja lahko morda podajo nadaljnje raziskave predvsem socialno-zgodovinskih okoliščin dogodkov.

Snovanje Navja

Kljub številnim razširitvam je pokopališče pri sv. Krištofu ob naraščanju števila prebivalcev Ljubljane in širjenju mesta na prelomu stoletja postalo dokončno pretesno. Potem ko so leta 1906 začeli pokopavati na novem pokopališču v bližini, pri tedaj dokončani cerkvi sv. Križa, na območju kasnejših Žal, je postajalo staro mestno pokopališče vedno bolj zanemarjeno.⁴¹ Vzporedno z ekshumacijami posmrtnih ostankov in prenosom nagrobnih spomenikov na pokopališče pri Sv. Križu so že v dvajsetih letih preteklega stoletja začeli nastajati načrti za ureditev tega dela hitro razvijajoče se mestne četrti. Obenem so se krepile pobude za ohranitev posameznih nagrobnih spomenikov in ureditev primerne poslednjega počivališča za narod zaslužnih mož in žena. Konec leta 1936 se je mestna oblast naposled odločila, da bo poskrbela za ureditev parka s pokopališčem »zaslužnih« in načrt poverila Plečniku. Sprva je bila ta ureditev predvidena na lokaciji pri cerkvi sv. Križa. Toda »(p)o nasvetu univ. prof. Jožeta Plečnika je bil odbran prostor ob

Arkadah ob takratni Robbovi ulici. Ta del opuščene mestnega pokopališča je bila 180 m dolga ozka parcela vzdolž vzhodnega roba opuščene pokopališča, ki je na širšem severnem delu merila 40 m, na ožjem pa samo 6 m, v skupni izmeri okrog 4000 m². Ta prostor je škof dr. Gregorij Rožman daroval za Gaj zaslužnih, mestna občina ljubljanska pa je prevzela njegovo uresničenje in dovolila za ureditev 'Gaja zaslužnih' potrebne vsote.«⁴² Ljubljanska škofija se je namreč odločila, da na večjem delu opuščene pokopališkega prostora zgradi nov škofijski kompleks. S tem so Plečnikove predhodne zamisli o preureditvi širšega območja opuščene pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa v Slavnostno pokopališče z monumentalno cerkvijo, imenovano Hram slave,⁴³ postale neuresničljive. Ureditev tega prostora kot Slovenskega panteona, ki bi imel pomembno vlogo pri razvijanju in utrjevanju narodne zavesti, ni bila nikoli izvedena v prvotno zamišljenem obsegu. Kot fragment teh velikopoteznih idej je bilo naposled urejeno Navje, od predvidenega škofijskega kompleksa pa je bilo zgrajeno le Baragovo semenišče.⁴⁴

Plečnikov načrt za ureditev »Parka zaslužnih mož«, poimenovanega Navje, je doslej znan le po objavi v časopisu *Slovenec* 31. oktobra 1937.⁴⁵ Točna datacija tega neohranjenega načrta ni znana, kot navaja Piškurjeva, pa je bil potrjen julija 1937.⁴⁶ Podatki v arhivskem gradivu kažejo, da so z ureditvenimi deli pričeli vsaj že v prvi polovici tega meseca.⁴⁷ Vodil jih je arhitekt Ivo Spinčič (1903–1985),⁴⁸ ki je bil v letih 1927–1945 ljubljanski mestni arhitekt. Tudi Spinčičevi izvedbeni načrti niso ohranjeni oziroma jih ne poznamo. Še manj je doslej znanega o zasnovi in izvedbi vegetacijskih prvin na Navju. Saditvena dela naj bi vodil Anton Lap (1894–1971), od leta 1933 ravnatelj Mestne vrtnarije v Ljubljani.⁴⁹ Lap je s Plečnikom sodeloval pri več ureditvah mestnih zelenih površin, med drugim Tivolija, Rožnika, grajskega griča, Kongresnega trga in Miklošičevega parka, ter pri zasajanju mestnih drevoredov in nasadov. Toda arhivskih podatkov o zasaditvenih načrtih, popisih, nabavah ter sadilnih delih ni. Tako je bilo treba pr-

⁴² ZAL, LJU 489, fasc. 2284, sestavek z naslovom »Gaj zaslužnih«, nedatiran.

⁴³ MGML, Plečnikova zbirka, mapa Urbanizem Bežigrad, načrt PZ 6156. Načrt je nastal leta 1932, naslednje leto pa je bil objavljen v reviji *Dom in svet*, s pripisom: Slavnostno pokopališče pri sv. Krištofu in regulacije njegove okolice. Gl. Stele, Hram slave, str. 50.

⁴⁴ Baragovo semenišče so pričeli graditi leta 1938. O Plečnikovih idejah izgradnje Hrama slave in ureditve panteona zaslužnih Slovencev ter okoliščinah, zaradi katerih niso bile realizirane, piše Franci Lazarini v prispevku »Prekrasni arhitektov sen o našem Pantheonu«.

⁴⁵ *Slovenec*, 31. 10. 1937, str. 16, »Novo urejeno pokopališče zaslužnih slovenskih mož pri Sv. Krištofu«.

⁴⁶ Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*, str. 14.

⁴⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 2284, Uradno poročilo z dne 15. julija 1938.

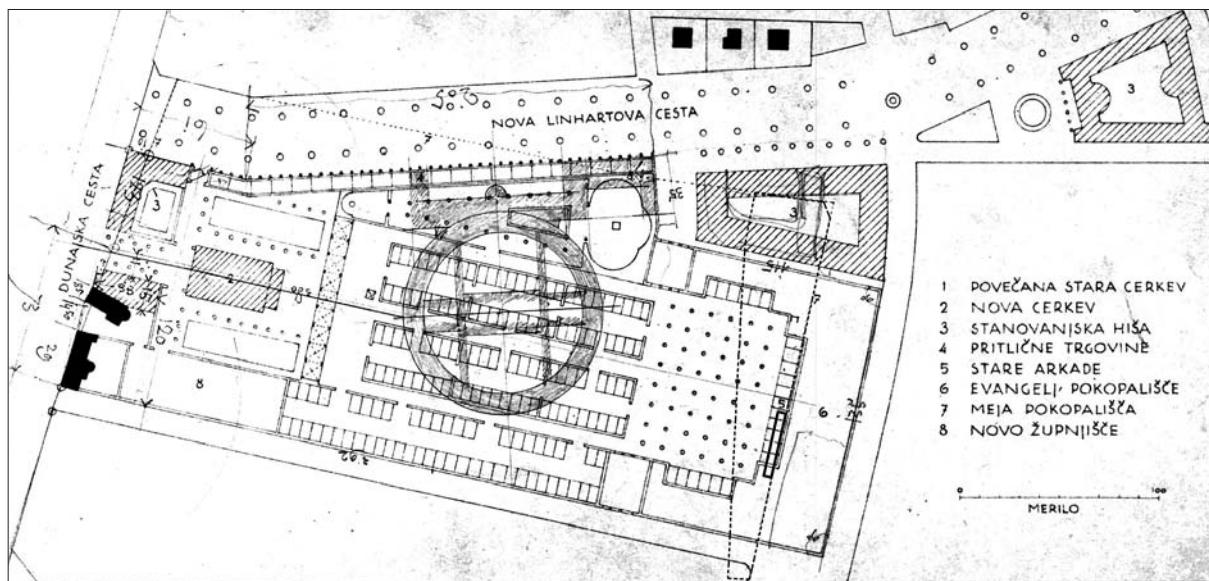
⁴⁸ Mušič, »Spinčič, Ivo (1903–1985)«.

⁴⁹ Adamič, »Lap, Anton,« str. 98.

³⁹ Leta 1857 je bil odprt odsek Južne železnice od Ljubljane do Trsta.

⁴⁰ Valenčič, *Gradbeni razvoj Ljubljane*, str. 136.

⁴¹ Piškur in Žitko, *Ljubljansko Navje*, str. 7–10.

Plečnikov načrt Slavnostnega pokopališča z arkadnim zaključkom in Hramom slave ter naknadno vrisanim Baragovim semeniščem. S črtkano črto je prikazano današnje območje Navja, pravokotnik s polno črto pa označuje lokacijo Arkad (MGML, Plečnikova zbirka, mapa Urbanizem Bežigrad, načrt PZ 6156).

votno, dejansko realizirano oblikovno zasnovo Navja rekonstruirati na podlagi preučitve drugih arhivskih virov, rezultatov raziskav in sondaž na terenu, prav tako pa z uporabo drugih prostorsko analitičnih ter arborističnih metod.⁵⁰

Plečnik je vsaj že od leta 1927, ko je vodji mestnega gradbenega urada Matku Prelovšku predlagal preureditev pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa v »slavnostno počivališče znanih mož«, ⁵¹ razvijal idejo ureditve nacionalnega panteona na tej mikrolokaciji. V raziskavi pa se je izkazalo, da je v ključnih načrtih za ureditev širšega območja pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa vseskozi ohranjal arkadni objekt na vzhodnem robu pokopališkega prostora. V regulacijskem načrtu za Svetokriški okraj iz leta 1928⁵² je namreč pokopališče preoblikoval v reprezentativni parkovni prostor, v okviru katerega v zaključku parterja, na vzhodnem robu, ohranja oziroma nadgrajuje potezo obstoječih Arkad. Tudi v kasnejšem načrtu za že omenjeni slavnostni pokopališki kompleks s Hramom slave iz leta 1932 je Plečnik arkadni objekt vključil v načrtovano zasnovo. Kot navaja Stele, »bi se

ohranile sedanje grobne arkade, pravokotno nanje pa bi stale ob straneh nove arkade. Pravokotni prostor med njimi pa bi bil zasajen kot gaj.«⁵³ Arhitekt je »Stare arkade«, kot so imenovane na načrtu, podaljšal in pravokotno na vsaki strani dodal še po en arkadni niz. S tem bi objekt monumentaliziral in obenem oblikovno približal motivu campo santo.

Arkade v Plečnikovem »Gaju zaslužnih mož«

Iz arhivskih dokumentov izvemo, da so bila ob urejanju Navja v letih 1937 in 1938 na vzhodnem delu opuščene mestnega pokopališča najprej izvedena obnovitvena dela, ki so obsegala predvsem popravilo arkadnega objekta.⁵⁴ Zidarska dela na Arkadah je opravilo podjetje ljubljanskega stavbnega podjetnika Matka Curka (1885–1953),⁵⁵ ki je izvajalo gradbena dela pri več pomembnih Plečnikovih

⁵³ Stele, Hram slave, str. 66.

⁵⁴ ZAL, LJU 493, fasc. 156, Ureditev grobov zaslužnih mož pri sv. Krištofu »Navje«, Poročilo z dne 25. junija 1937.

⁵⁵ ZAL, LJU 493, fasc. 156, Ureditev grobov zaslužnih mož pri sv. Krištofu »Navje«, Poročilo z dne 17. marca 1938. Matko Curk je vodil enega najpomembnejših gradbenih podjetij pri nas, ki je v času urejanja Navja zaposlovalo tudi več kot 250 ljudi (Kobilica in Studen, *Volja do dela je bogastvo*, str. 17). Curkovo podjetje je zgradilo več ključnih Plečnikovih arhitekturnih stvaritev, med drugim kraljevi lovski dvorec v Kamniški Bistrici (1933), cerkev sv. Mihaela na Barju (1937–1940), Narodno in univerzitetno knjižnico (1936–1941), kompleksa tržnic (1940–1942) in zapornic na Ljubljani ob Cukrarni (1939–1944), pa tudi Vrt vseh svetih na Žalah (1938–1940) (Studen, »Curk, Matko (1885–1953)«. Še nezichran vir podatkov za preučevanje Plečnikove arhitekture je ohranjen Curkov poslovni dnevnik, ki zajema čas od leta 1885 (zapisi po spominu) do 1943. Dnevnik je v zasebni hrambi.

⁵⁰ Prispevek o ugotovitvah glede zasaditve Navja kot dela Plečnikove prostorske zasnove in o njegovih oblikovalskih prijemih na tej mikrolokaciji zahteva širšo razpravo in je v pripravi. Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 3. Prepis Plečnikovega pisma Matku Prelovšku, datiranega dne 6. januarja 1927, je objavljen v Gostiša (ur.), *Arhitekt Jože Plečnik*, str. 116.

⁵² MGML, Plečnikova zbirka, mapa Urbanizem Bežigrad, načrt PZ 6230. Plečnik je načrt regulacije Svetokriškega okraja izdelal leta 1928, z obrazložitvijo osnovne ideje pa je bil v reviji *Dom in svet* objavljen naslednje leto (Jožef Plečnik: Studija regulacije, str. 91). Podrobno o Plečnikovem urbanizmu (o velikopoteznih mestnih regulacijah in ureditvah posamičnih mikrolokacij) piše Stabenow, *Jože Plečnik, Städtebau*.

Pogled na Arkade po Plečnikovi prenovi (ZAL, LJU 342, fotografija A5-084-016).

objektih in ureditvah. Natančnih arhivskih podatkov o tem, kaj vse je obsegala prenova Navja po Plečnikovih načrtih oziroma navodilih, ni, je pa mogoče vsaj o posegih na Arkadah na podlagi primerjave že omenjenih fotografij Arkad Petra Nagliča iz leta 1934 ter fotografij iz časa med prenovo in tik po njej⁵⁶ s precejšnjo gotovostjo sklepati.

Očitno je, da so obnovitvena dela obsegala tudi posege, ki so bistveno spremenili tedanjo podobo, pa tudi pomen objekta. Ob Plečnikovi prenovi je bil objekt v duhu »bele antike« v celoti prepleškan belo, tako zunaj kot znotraj.⁵⁷ Hkrati je bila izvedena še ena sprememba, ki je bistveno vplivala na podobo

in percepcijo Arkad. Do tedaj sta bili stranski fasadi objekta pozidani, ometani in brez dodatnih arhitekturnih členitev. Plečnik ju je predrl in okrasil, nekatere členitve in ornamentacijo pa prevzel s pročelja. Na južni stranici se v veliki meri ponovi členitev enega segmenta Arkad: profiliran lok nad polpilastru, friz s triglifi ter kockasti friz. Pod dvokapnico pa je oblikovan timpanon. Tudi severna stranica je poslej členjena. Vogal oblikuje nekdanji skrajno severni polsteber, ki je bil domodeliran v tričetrtinskega, lok je oprt na pilastra, tudi profilirani zidec in kockasti friz sta podaljšana preko vogala na to stranico. Za razliko od členitve južne fasade pa je pod ostrejšem oblikovana večja odprtina, v kateri je lesena strešna konstrukcija razkrita na fasadi. Domnevno je ta odprtina funkcionalnega značaja, zaradi možnosti dostopanja do ostrejša, hkrati pa ima razkriti zaključni leseni element strešne konstrukcije dekorativen in morebiti tudi simbolnen značaj. Najverjetneje je ta vizura v razkrito drobovje strehe tudi narekovala drugačno oblikovanje konstrukcije ostrejša tako v prvem, severnem segmentu kot v osrednjem in južnem delu.⁵⁸

⁵⁶ To so fotografije iz leta 1938, ki jih hranita Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL, LJU 342, A5-084-012, A5-084-014, A5-084-086 (med prenovo) in A3-181-039, A3-181-041, A3-181-043, A3-181-044 (po prenovi)) in Slovenski etnografski muzej (SEM, F1938_2_42_014, F1938_2_42_015, F_1938_42_016 (po prenovi)).

⁵⁷ Gre za zmotno predstavo o antični arhitekturi in plastiki, ki naj bi bili beli oziroma namenoma brez polihromacije. Tako imenovani kult beline oziroma povezovanje beline z lepoto in naprednostjo družbe izhaja iz prepričanja, da gre za estetski izraz, povezan z identiteto zahodne civilizacije in odsevajoč njeno racionalnost – v nasprotju z živopisanim vzhodnjaškim umetnostnim izrazom. Ta v arhitekturi vztraja preko klasicizma vse do poglobitvenih teoretičnih osnov modernizma in najbolj ikoničnih arhitekturnih stvaritev 20. stoletja.

⁵⁸ Domneva je osnovana na predpostavki, da je bilo novo ostrešje ob eni od poznejših prenov izvedeno enako, kot ga je zasnoval Plečnik.

Plečnik je ob predelavi Arkad zaradi preboja severne in južne stranice loži podobno strukturo spremenil v transparentno in prehodno stebriščno arhitekturno potezo. Posledično so bili omogočeni pogledi vzdolž objekta, vizualna prepreka v ozkem in dolgem prostoru pa je bila odstranjena. Hkrati je s ponovitvijo arhitekturne členitve na južni in severni strani ter oblikovanjem sekundarnih reprezentančnih fasad objekt prilagodil novi smeri dostopa in vizur. Arkade so bile namreč izvorno zgrajene ob vzhodnem zidu pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa in tako locirane nasproti glavnemu vhodu, na osi vzhod–zahod. Osrednji dostop do objekta je bil po osi z zahodne strani, s tem so bili pogledi na objekt usmerjeni zgolj na zahodno fasado. Z ureditvijo Navja pa je Plečnik zaradi spremenjenega prostorskega konteksta in ozke parcele vzpostavil novo glavno prostorsko os, ki je potekala po načrtu sprva v smeri sever–jug. Še več, z okrnjeno dejansko izvedbo spominskega pokopališča, brez dela z evangeličanskim pokopališčem, pa se je preobrnila tudi smer te osi. Glavna vstopna poteza na Navje, ki je bila sprva zasnovana s severa z nove Linhartove ceste, je s tem postal južni portal kot vstop z Vilharjeve ceste. S spremembo osi ter dostopanja se je spremenila tudi prostorska vloga Arkad. Tako mimo linearne arkadne poteze dostopamo predvsem z južne strani. Arhitekt je objekt navezal na geometrijsko zasnovano parkovno ureditev v slogu arhitektonskega vrta.

V notranjščini so bili ob Plečnikovi prenovi razporejeni nagrobni spomeniki, katerih lokacije so do danes ostale nespremenjene. Nagrobni spomeniki so posvečeni pomembnim osebnostim iz slovenske kulturne zgodovine, med drugim Valentinu Vodniku, Matiji Čopu, Josipu Jurčiču, Ivanu Groharju ter v kapelici tik ob Arkadah Antonu Tomažu Linhartu. V segmentu, kjer je bil tedaj v vzhodno steno vzidan ločno zaključen relief s figuro angela,⁵⁹ je bil leta 1940, kot zadnji nagrobni spomenik na Navju, postavljen še nagrobnik dr. Antona Korošca in dr. Franca Kulovca. Za spomenik v obliki talne nagrobne plošče, ki je del neizvedene ambiciozne zasnove, nastajajoče v več fazah, je načrte izdelal sam Plečnik.⁶⁰

Prenova Arkad je bila večinoma končana do sredine marca 1938, v načrtu je bilo le še dokončanje novega ometa in tlaka med grobnicami. Površina je bila na novo tlakovana s kamnitimi ploščami in pokrovi grobnic. Tlakovana sta bila tudi oba podesta pred južnim in severnim vstopom pod Arkade. S sten in stropa so bili odstranjeni kovinski in drugi dekorativni elementi ter kovane ograje. Tedaj so že bili s širšega območja nekdanjega pokopališča na Navje preneseni skoraj vsi spomeniki oziroma nagrobni ka-

mni, niso pa še bili vsi postavljeni na izbrana mesta. Poleg postavitve in popravila nagrobnikov sta bila v načrtu še dokončna ekshumacija posmrtnih ostankov in njihov prenos v grobnice.⁶¹ Pokopališče je bilo s svečanostjo in nagovorom župana⁶² odprto 30. oktobra 1938.

Zaključek

Analiza odkritega originalnega načrta Arkad iz leta 1865, ki smo ga pripisali mestnemu stavbnemu nadzorniku Francu Pollaku, je pokazala, da je bil na ljubljanskem mestnem pokopališču načrtovan monumentalni arkadni objekt, ki bi obdajal pokopališki prostor. Načrt prikazuje arhitekturo, ki sestoji iz niza arkad ob poudarjenem osrednjem rizalitu. Arkadni segmenti se nadaljujejo proti severu in preko vogalnega segmenta vzdolž južnega pokopališkega zidu. Izkazalo se je, da je šlo v primeru ljubljanskih Arkad za eno zgodnejših velikopoteznih pokopaliških zasnov v habsburški monarhiji. Arkade na dunajskem, graškem in zagrebškem pokopališču so bile zgrajene več let oziroma desetletij kasneje. Še več, arhivski dokumenti in primerjalna analiza so pokazali, da je treba arhitekturne vzore iskati v monumentalni pokopališki arhitekturi severnoitalijanskih pokopališč iz prve polovice 19. stoletja tipa campo santo. Nikoli realizirana velikopotezna zasnova je bila dejansko načrtovana kot razširitev arkad, sicer v neznanem obsegu, ki so bile glede na spisovno gradivo zgrajene že leta 1864. Do danes ohranjeni arkadni segmenti z asimetrično umeščenim rizalitom na južni strani so bili prvotno poslikani. V sondažnih raziskavah so bile med drugim odkrite šablonske poslikave, marmorino z bordurami in poslikava božjega očesa v timpanonu. Za Arkade se v literaturi pogosto uporablja pejorativen izraz (arkadna) »lopa«. Ob dejstvu, da gre za eno maloštevilnih še ohranjenih klasicističnih arhitektur v Sloveniji, pa nova dognanja arkadni objekt umeščajo med pomembnejše arhitekture 19. stoletja na Slovenskem.

Ko je bilo v letih 1937 in 1938 po Plečnikovih načrtih ob vzhodnem pokopališkem zidu opuščena pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa urejeno »pokopališče zaslužnih«, imenovano Navje, so bili pod okrilje »Starih arkad« namesto nemških meščanskih in plemiških nagrobnikov v spremenjenih zgodovinskih razmerah umeščeni nagrobni spomeniki pomembnih osebnosti slovenske kulturne zgodovine. V raziskavi je bilo ugotovljeno, da je Plečnik na Arkadah, poslej v novem oplesku v duhu »bele antike«, izvedel več arhitekturnih intervencij, ki so izhajale iz spremenjene prostorske situacije. S prebojem severne in južne stranice je objekt spremenil v transparentno in pre-

⁵⁹ Relief, ki je fragment neznanega nagrobnika, domnevno iz 80. let 19. stoletja, je razviden na fotografiji najverjetneje iz časa kmalu po ureditvi Navja (ZAL, LJU 342, fotografija A5-084-018).

⁶⁰ Krečič, Zgodba o Plečnikovih načrtih.

⁶¹ ZAL, LJU 493, fasc. 156, Ureditev grobov zaslužnih mož pri sv. Krištofu »Navje«, Poročilo z dne 17. marca 1938.

⁶² Adlešič, Županov govor, str. 244.

hodno stebriščno strukturo ter tako ukinil vizualno prepreko v ozkem in dolgem prostoru. Obenem je s ponovitvijo arhitekturne členitve pročelja na južni in severni, doslej neokrašeni strani oblikoval sekundarni reprezentančni fasadi ter s tem objekt prilagodil novi smeri dostopa in vizur.

Z izjemnimi oblikovnimi prijemi in občutkom za prostor je Plečnik ustvaril karseda reprezentančno ureditev na majhnem in specifično oblikovanem prostoru. Vprašanje je, ali je France Stele poznal velikopotezni načrt ljubljanskih Arkad, pod katerim se je podpisal Pollak. Stele je namreč leta 1933, ob predstavitvi Plečnikovega načrta za Hram slave, zapisal,⁶³ da »(...) nimamo reprezentativnega narodnega grobišča, (...) kamor bi tujca s ponosom lahko peljali in kramljali ž njim o naši kulturni zgodovini v senci svojega 'hrama slave', kakor more Čeh na višehradskem pokopališču v Pragi, kakor te Poljak s svetim spoštovanjem vodi v grobnice na Wawelu ali pod cerkvijo na Škalki, ali Hrvat pod arkade svojega Mirogoja itd.« Če je bil Višegrad kot poslednje počivališče najpomembnejših osebnosti češke kulture, umetnosti, znanosti in tehnologije med vzori za idejo nacionalnega pietetnega prostora, posvečenega za služnim sonarodnjakom,⁶⁴ se kot formalna vzporednica ureditvi z arkadno pokopališko arhitekturo na načrtu za Slavnostno pokopališče iz leta 1932 kaže tip pokopališča campo santo. S tega vidika lahko do določene mere vzorejamo Pollakovo in Plečnikovo oblikovanje pokopališkega prostora na tej mikrolokaciji. Pollak kot zgled za ljubljanske Arkade izrecno navaja italijanska pokopališča monumentalnega videza – ta formalno izhajajo iz tipa campo santo. Oblikovna sorodnost takim pokopališkim ureditvam je razvidna v Plečnikovem načrtu za Slavnostno pokopališče s Hramom slave iz leta 1932, katerega skromni relikv je z vidika kontinuitete njegove ideje nacionalnega panteona prav pokopališče Navje. Ideja nacionalnega panteona je bila sicer pogosta arhitekturna naloga v 19. in začetku 20. stoletja, obravnavana med drugim tudi v šoli Plečnikovega učitelja Otta Wagnerja. Še več, tudi Plečnikov učenec Edward Ravnikar, ki je v njegovem seminarju risal načrt za Slavnostno pokopališče in za samo cerkev Hram slave,⁶⁵ je kasneje to idejo, v sicer spremenjenih družbeno-političnih razmerah, ponovno uporabil pri

snovanju prostora ob Ljudski skupščini oziroma Trga revolucije.

V desetletjih po drugi svetovni vojni se je parkovna zasnova Navja zabilasala, številni spomeniki so bili degradirani, Arkade pa so doživele več valov propadanja in obnov. Novo vedenje o enem izmed ključnih nacionalnih pietetnih prostorov pa je bistveno za ustrezno prenovo tega dragocenega kulturnega spomenika in njegovo uvrstitev med pomembne elemente Plečnikove Ljubljane.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 1086, Zbirka filmov

MGML – Muzej in galerije mesta Ljubljane

Plečnikova zbirka, mapa Urbanizem Bežigrad

Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Fototeka

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

ŠAL/ŽA (Župnijski arhiv), Ljubljana – Sv. Peter, spisi, škatla 10/I–2a, 15, fasc. G, Podružnica sv. Krištof.

SEM – Slovenski etnografski muzej

Fotografska zbirka Petra Nagliča

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 342, Zbirka fotografij

LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura

LJU 493, Mesto Ljubljana, gradbena registratura

ČASOPISI

Slovenec, 1937.

LITERATURA

Adamič, France: »Anton Lap«. *Enciklopedija Slovenije*, 6. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 98.

Adlešič, Juro: »Županov govor ob otvoritvi Navja«. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 244.

Aries, Phillippe: *Western Attitudes toward Death from the Middle Ages to the Present*. London: John Hopkins University Press, 1974.

Bajuk, Marko: *Vodnik po ljubljanskih pokopališčih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1930.

Colvin, Howard: *Architecture and the After-life*. New Haven: Yale University Press, 1991.

⁶³ Stele, Hram slave, str. 71.

⁶⁴ Prelovšek, *Arhitektura večnosti*, str. 365.

⁶⁵ Stele, Hram slave, str. 5. Ravnikar je leta 1958 idejo panteona vključil v natečajno rešitev zazidave okolice objekta Ljudske skupščine, današnje stavbe parlamenta, v kateri je na vzhodnem delu novega Skupščinskega trga predvidel postavitev portika z reliefnim frizom s tematiko NOB, panteon zaslužnih ter hram z nacionalnimi spomeniki. Podobno je v zmagovalnem natečajnem predlogu za novi Trg revolucije leta 1960 Ravnikar z umestitvijo vrste manjših spomeniških objektov na trgu oblikoval »cono nacionalne pietete«. Oba natečajna predloga sta bila objavljena v reviji *Arhitekt* (Mušič, Smrtna obsodba, str. 11; Šlajmer, Natečaj, str. 55).

- Gostiša, Lojze (ur.): *Arhitekt Jože Plečnik (1872–1957): Razstava v Ljubljani 1986*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.
- Happe, Barbara: *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*. Tübingen: Vereinigung für Volkskunde, 1991.
- Jožef Plečnik: Studija regulacije severnega dela Ljubljane. Risal Vinko Glanz. *Dom in svet* 42, 1929, št. 3, str. 91.
- Kobilica, Katarina in Studen, Andrej: *Volja do dela je bogastvo: mikrozagodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885–1953) in njegovi družini*. Ljubljana: Založba Nova revija, 1999.
- Kolnberger, Thomas: Cemeteries and urban form: historico-geographical approach. *Journal of Urban Morphology* 22, 2018, str. 119–139.
- Krečič, Peter: Zgodba o Plečnikovih načrtih za nagrobnik Antona Korošca in Franca Kulovca: Polemični posmeh mogočnima. *Dnevnik*, 24. 9. 2016 (<https://www.dnevnik.si/1042751582> (december 2019)).
- Krečič, Peter: *Jože Plečnik*. Ljubljana: DZS, 1992.
- Laqueur, Thomas W.: *The work of the dead*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- Lavrič, Ana: Ljubljanska cerkev sv. Krištofa za Bežigradom. *Kronika* 60, 2012, str. 7–22.
- Lazarini, Franci: »Prekrasni arhitektov sen o našem Pantheonu«. Plečnikovi neuresničeni načrti za slavnostno pokopališče zaslužnih Slovencev. *Studia universitatis hereditatis* 7, 2019, str. 63–77.
- Malone, Hannah: *Architecture, Death and Nationhood. Monumental Cemeteries of Nineteenth-Century Italy*. New York: Routledge, 2017.
- Mole, Rudolf: Navje. *Naš Bežigrad v luči zgodovine, kulture, gospodarstva* (ur. Vilko Fajdiga in France Jesenovec). Ljubljana: Stavbna zadruga »Bežigradski dom«, 1940, str. 72–78.
- Mühlböck, C. Rudolph: *Baugesetz-Sammlung aller in den k. k. österreichischen Staaten von dem Jahre 1793 bis 1850 ergangenen Baurerordnungen oder Bauvorschriften für alle politischen und Justizbehörden, Magistrate, Gemeinden, Ingenieure, Architekten, Baubeamten, Baumeister, Bauherren*. Wien: Greß, 1852.
- Mušič, Marjan: »Spinčič, Ivo (1903–1985)«. *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Pridobljeno: decembra 2019. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi597371/#slovenski-biografski-leksikon>.
- Mušič, Vladimir: Smrtna obsodba plemenite hiše. *Arhitekt* 23, 1958, str. 7–12.
- Piškur, Milena in Žitko, Sonja: *Ljubljansko Navje*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
- Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje in Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Saria, Balduin: Bežigrad v starem veku. *Naš Bežigrad v luči zgodovine, kulture, gospodarstva* (ur. Vilko Fajdiga in France Jesenovec). Ljubljana: Stavbna zadruga »Bežigradski dom«, 1940, str. 19–25.
- Simonič Korošak, Tanja in Potočnik, Tina: *Konservatorski načrt za pokopališče Navje. EŠD 383, Ljubljana – Pokopališče Navje. Mapa 1*. Elaborat. Maribor, 2020, tipkopis.
- Šlajmer, Marko: Natečaj za ureditev novega trga revolucije v Ljubljani 1960. *Arhitekt*, 4, 1960, str. 54–58.
- Simonič Korošak, Tanja in Štefanec, Ines in Grmovšek, Tanja in Berden, Katja: *Staro mestno pokopališče – Spominski park Ptuj: prenova. Načrt krajinske arhitekture. Projekt za izvedbo*. Maribor: Studio TSK Oblikovanje krajine, Tanja Simonič Korošak, s. p., 2016.
- Stabenow, Jörg: *Jože Plečnik. Städtebau im Schatten der Moderne*. Wiesbaden: Vieweg, 1996.
- Stele, France: Hram slave pri sv. Krištofu. *Dom in svet* 46, št. 1–2, 1933, str. 50, 64–71.
- Stele, France: Veliki načrti. *Naš Bežigrad v luči zgodovine, kulture, gospodarstva* (ur. Vilko Fajdiga in France Jesenovec). Ljubljana: Stavbna zadruga »Bežigradski dom«, 1940, str. 44–55.
- Steska, Viktor: Iz nekdanjih dni. *Naš Bežigrad v luči zgodovine, kulture, gospodarstva* (ur. Vilko Fajdiga in France Jesenovec). Ljubljana: Stavbna zadruga »Bežigradski dom«, 1940, str. 25–31.
- Studen, Andrej: »Curk, Matko (1885–1953)«. *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Pridobljeno decembra 2019. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1021040/#novi-slovenski-biografski-leksikon>.
- Valencič, Vlado: Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa leta 1895. *Kronika* 9, 1961, str. 135–144.
- Worpole, Ken: *Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West*. London: Reaktion Books, 2003.
- Ziesemer, John: Friedhöfe als Bauaufgabe im 19. Jahrhundert, dargestellt an Beispielen aus Deutschland und Österreich. *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert. ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees* 44, 2007, str. 95–105.

SPLETNE STRANI

Tretja vojaška izmera Avstro-Ogrske monarhije, kartirana v merilu 1 : 25000 (1869–1887): <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=1612532.9853919665%2C5789712.989724021%2C1616154.1896069767%2C5790907.318290977&map-list=1&layers=129>.

 S U M M A R Y

Arcades in the Navje Memorial Park. Monumental cemetery architecture of the nineteenth century and Plečnik's reconstruction

In the nineteenth century, a classical arcade structure was erected in the eastern edge of the cemetery next to the Church of St. Christopher in Ljubljana, which has been preserved as part of the Navje Cemetery designed by the architect Jože Plečnik. The article presents new knowledge about the architectural history and original appearance of the Arcades, obtained from the study of the newly discovered original design of the Arcades from 1865, textual archival materials, historical photographs, as well as the results of sounding studies and a spatial analysis. Based on textual materials, it has been concluded that the construction already commenced in 1864, according to a design most likely drawn by the city construction supervisor Franc Pollak. It is the design of a structure consisting of a series of arcades running to the left and right of the accentuated central avant-corps. Whereas the arcade segments on the left most likely continue towards the north, those to the right or, rather, the south, continue around the corner segment and along the southern cemetery wall. As opposed to the envisaged monumental cemetery architecture, only eight arcade segments were constructed to the left of the expanded end cluster with a considerably modified avant-corps.

The Ljubljana Arcades turned out to be one of the earliest grandiose cemetery designs in the Hab-

sburg Monarchy. Not only that, as the comparative analysis shows, architectural examples should be sought in the monumental cemetery architecture based on north Italian cemeteries of the campo santo type from the first half of the nineteenth century. The sounding studies further revealed that the structure was originally decorated with a vivid, multi-colour painting on the façade and in the interior. The new knowledge places the Arcades among the most important nineteenth-century architectures in the Slovenian territory.

After the cemetery was closed in the early twentieth century, the narrow belt along the eastern cemetery wall was in 1937 and 1938 transformed into Navje, “the pantheon of the meritorious”, designed by Jože Plečnik, and the tombstones of the prominent representatives of Slovenian cultural history were moved under the “old arcades”. The research has shown that Plečnik unified the Arcades’ colour scheme in the spirit of “white Antiquity”, adapted them to the modified spatial situation using various architectural interventions, and brought them into conformity with the memorial park’s geometric design. In the decades following the Second World War, the park’s design was lost, many monuments were degraded, and the Arcades experienced several waves of destruction and restoration. The new knowledge about the design and original appearance of the Arcades, as well as about the dynamic changes to the place of reverence under discussion is therefore of crucial importance for a proper reconstruction of this invaluable cultural monument. The presented results are part of the research performed within the framework of preparation of the Navje Cemetery Conservation Plan.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 343.811(497.451Ig)"1946/1956"

Prejeto: 13. 1. 2020

Jelka Piškurić

dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: jelka.piskuric@scnr.si
ORCID: 0000-0002-2202-7330

Začetki zapora na ižanskem gradu (1946–1956)*

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku prikaže nastajanje zapora na ižanskem gradu. Njegovi začetki segajo v čas takoj po drugi svetovni vojni, ko je bilo na razlašeni zemlji zakoncev Palme ustanovljeno Državno posestvo Ig, ki je delovalo v okviru Kazensko poboljševalnega zavoda Ljubljana. Prvi obsojenci so na Ig prišli najkasneje januarja 1947, ko so začeli obnavljati grad. Po dokončani obnovi so zaporniki, ki so jih preselili na grad, delali na Državnem posestvu Ig in v Državnem elektro-kovinskem podjetju Motor, ki se je novembra 1947 iz Ljubljane preselilo na Ig. Šele leta 1954 je bil na Igu odprt samostojni kazensko poboljševalni dom za moške. Moški obsojenci so na Igu ostali do julija 1956, ko so jih premestili v druge zapore po Sloveniji, na Ig pa so prišle obsojenke iz Kazensko poboljševalnega doma Brestanica.

KLJUČNE BESEDE

Ig, ižanski grad, 1946–1956, Državno posestvo Ig, Državno elektro-kovinsko podjetje Motor, Kazensko poboljševalni dom Ig, zapor

ABSTRACT

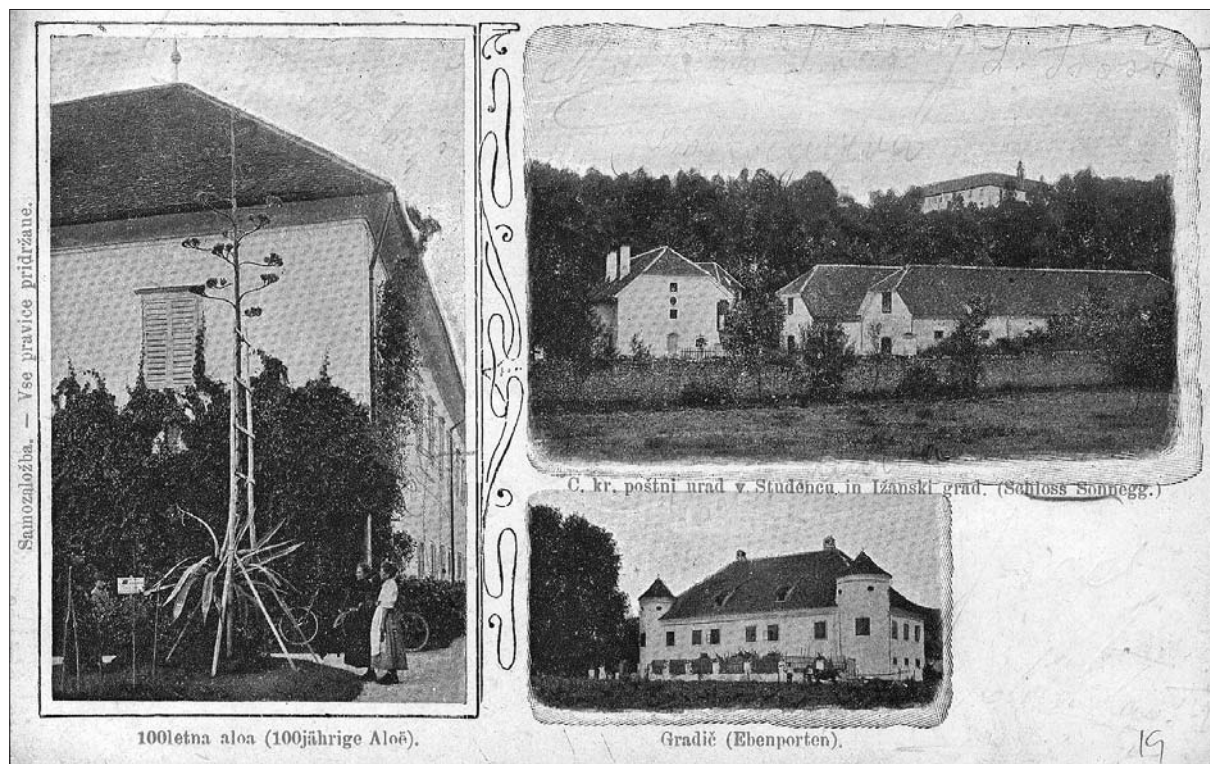
THE BEGINNINGS OF THE IG CASTLE PRISON (1946–1956)

The author of the contribution describes the founding of the Ig Castle prison. Its beginnings date to the years immediately following the Second World War, when the State Estate Ig was established on the expropriated land of Mr and Mrs Palme and operated within the framework of the Correctional Facility Ljubljana. The first convicts arrived at Ig no later than January 1947, when the castle restoration commenced. Once the restoration was completed, the newly arrived prisoners worked at the State Estate Ig and the State Electric-Metal Company Motor, which was transferred from Ljubljana to Ig in November 1947. The independent Men's Correctional Facility Ig opened in 1954. Male convicts remained at Ig until July 1956, when they were transferred to other prisons across Slovenia, and female convicts were transferred to Ig from the Correctional Facility Brestanica.

KEY WORDS

Ig, Ig Castle, 1946–1956, State Estate Ig, State Electric-Metal Company Motor, Correctional Facility Ig, prison

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Razglednica s pogledom na ižanski grad, odposlana leta 1909 (ZAL, LJU 342).

Pridobitev prostora za kazenski zavod

Začetki zapora na Igu segajo v prvo leto po drugi svetovni vojni in so povezani z razlastitvijo premoženja Josipa in Antonije Palme. Josip Palme je grad od grofov Auerspergov kupil leta 1918, ko je bil pooblaščenec gospodarske zveze.¹ V njegovi lasti je ostal do začetka leta 1946.² Kakšna je bila Palmetova medvojna aktivnost, iz dokumentov ni jasno razvidno, saj ni ohranjenih veliko takih, ki bi se nanašali nanj. Obstaja le en zapisnik Uprave državne varnosti za Ljubljano okolico iz leta 1953, ki Palmeta bremeni simpatiziranja z Nemci po kapitulaciji Italije, čeprav je iz istega dokumenta razvidno, da je do takrat dejansko podpiral narodnoosvobodilno gibanje. Palme je na zaslišanju povedal, da se je v Ljubljano umaknil zaradi nevarnosti in tam ostal do konca vojne.³ Njegova sinova sta po vojni preko Italije emigrirala v Združene države Amerike,⁴ sam je ostal v do-

movini. Kmalu po koncu vojne, februarja 1946, sta bila zakonca Palme po zakonu o agrarni reformi kot veleposestnika v celoti razlaščenca. Odvzeli so jima vsa zemljiška posestva, ki so obsegala približno 300 hektarjev, vse zgradbe in naprave, ves »živi in mrtvi« kmetijski in gozdni inventar ter vse pridelke in zaloge lesa.⁵ Na grajskem posestvu je bilo več stavb, od gradu in stanovanjske hiše do različnih gospodarskih poslopij. K posestvu so spadali tudi mlin z žago in stanovanjskim poslopjem v vasi Ig ter stanovanjska hiša in hlev v sosednji Dragi. Inventar posestva je bil sestavljen iz različne kmetijske mehanizacije in orodja, več glav živine in perutnine ter večjih zalog žita, krompirja, krme in lesa.⁶ 49,57 hektarja posesti, vključno z gradom, je dobilo Ministrstvo za notranje zadeve za potrebe ustanovitve Državnega posestva Ig pri Ljubljani in gradnjo stanovanjskih zgradb.⁷ Državno posestvo Ig pri Ljubljani je prav tako prevzelo večino »živega in mrtvega« inventarja, ki naj bi ga

¹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 22; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 172.

² Kljub temu da je grad ostal v njegovi lasti, so ga kmalu po okupaciji zasedli Italijani, kasneje je bila v njem domobranska postojanka, Palme pa je del vojnega obdobja preživel v Ljubljani (gl. ARS, AS 1931, LO 12514–12520; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 172).

³ ARS, AS 1931, LO 12514–12520.

⁴ Mlajši sin Jože naj bi že pred koncem vojne odšel na študij v Italijo, medtem ko je bil starejši sin Anton najprej interniran v Gonars, potem nekaj časa v organizaciji Todt, s pomočjo katere je tudi on prišel v Italijo. Od tam sta oba odšla v

Združene države Amerike (gl. ARS, AS 1931, t. e. 146, JEM 42977, JEM 42978; LO 12515).

⁵ ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772, Odločba Komisije za agrarno reformo Ljubljana okolica št. 727/39, 6. 2. 1946; Odločba Okrajne komisije za agrarno reformo Ljubljana okolica št. 73/1, 9. 8. 1946; Popis posestev, ki zapadejo pod agrarno reformo.

⁶ ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772, Prepis inventarja.

⁷ ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772, Dodelitev zemljišč po čl. 16 zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji z dne 30. decembra 1947.

ostalo stanje.		Priloga:3	
ŽIRO IN ZALOGA			
NIŠNI INVENTAR, KMETIJSKI STROJI IN ORODJE, VRTNO ORODJE IN OPREMA, ŽIVI INVENTAR TER LES, KI BI PO SPORAZUMU KLO IG OSTAL V UPORABO KAZENSKO POBOLJŠEVALNEGA ZAVODA:			
545 kg pšenice	nišni inventar dalje:	2 litalnica	
275 " rži	2 peharjev	4 lončene pekače	
90 " ječmena	4 lončene pekače	6 loncev	
470 " ovasa	2 kastrolj	1 stoječa polica	
105 " prosa	1 kupača za mleko	3 posode za seriranje mleka	
1.500 " koruze	1 pločevinski lijak	5 Baršov	
720 " ajde	1 vedro za vodo	3 ponvice	
70 " fižola	4 železnice	4 železnice	
50 " semena sončnice	10 žlice	2 ponvice za maslo	
140 " čebula	6 lončkov	12 krošnikov	
10 " česna	1 ure bodilka	1 mlinček za kave	
5.140 " krompirja	2 kosarcev	2 siloi za škaganje	
200 " kolerabe	2 univalni posodi	1 greblja	
3.000 " suse	2 kabača za moko	1 ribezen	
100 " krepke krme (tropine)	3 vrši	2 plešeni steklenici	
15 l olja	1 posoda za mleko	1 cedilo za mleko	
25 l kisa	4 krpe za kruh	3 brisače	
180 kg krušne moke (zmesne)	4 prevleke za blazinice		
25 " pšenčne moke			
50 " ajdove moke			
25 " ješprena			
50 " kaše			
Še v zalogi:			
17.000 kg sene			
2.000 " trasa za stelje			
200 " amernega gnojila			
1.200 kom. stružne opeke			
nišni inventar:			
1 kotliček za štedilnik			
2 siti			
2 skledi			
3 omare			
4 mise			
10 stolov			
5 postelj			
4 posteljne mreže			
2 mokrca			
2 žimci			
3 blazine			
1 nočna omarioa			
5 rjuh			
2 odeji			
4 klepi			
5 pokrovk			
1 polica			
2 petrolejki			
2 omeri s policoami			
5 vreač			

Kmetijski stroji in orodje:	Kmet.stroji in orodje-dalje:
1 mlatalnica (Kodl & BOMH)	1 kladba, pokvarjena
1 štedilnik za žito (Heid)	2 lomilna železna droča
1 sejalni stroj (unicum - 14 vrstni)	1 škripec
1 kosilnica za seno (Lanz)	1 viljača za vozove, pokvarjena
1 brusilna priprava za kos.nože	3 benzijski sodi
1 konjske greblje	1 neokovan voziček
1 izravnal za krompir	3 (ropotač brez železja)
1 okopalnik (Planet)	3 gnojilni jermenj usnjati
1 kultivator na presa	1 železna meta za les
1 plug (Sax) obračalni	2 vedri za vodo
2 pluga št.7.	3 čohali za živino
1 valjar za na njivo	3 krtiče za živino
1 njičevalna brana - trodelna	3 obglavniki za konje
1 travniška brana	3 kosači za konje
1 slamoreznica	1 prana oprava, pokvarjena
1 robkač za koruzo	2 para križnih vajeti
1 drobilec za žito	1 vajeti za samca
1 mlin za sadje	4 podložki za komate
1 stiskalnica za sadje	1 odpiral za napenjanje živine
1 stiskalnica mala za gromadiče	1 koš za rezanico
1 žaga cirkularna	
1 elektromotor, prenosen 5 HP	
1 kabel 50 m	
2 nakovaži	
1 primož, sajhen, star	
1 klapanik	
3 težki vozovi pokvarjeni	
1 voz za vodo, pokvarjen	
1 voz za gnojilno	
1 ročni voziček	
1 zapravljivček	
2 krmule(sani)	
1 ročna benzijska črpalka, pokvarjena	
10 kom. različnih verig	
1 gvaljna črpalka	
1 vodna črpalka	
1 avinjski parni kotel	
1 rudal za prevoz vreač	
3 vreač za živino	
2 kadi	
6 sodov, pokvarjenih	
2 meterški trugi	
2 čebra	
14 grabelj	
1 železne grablje	
10 ščke	
4 sekire, pokvarjene	
2 ospina	
6 lopat	
4 kose, pokvarjene	
3 gnojne vile	
1 senena vile	
1 gramozne vile	
3 kolareški svedri, pokvarjeni	
1 žaga na lok, pokvarjena	
2 dolgi žagi (1 pokvarjena)	
1 obliž mlai, pokvarjen	
2 kom.vrvi	
1 kladivo	
	Živi inventar:
	2 konje
	1 kobilca
	6 krav
	1 telček
	1 bik
	1 prašič ca.200 kg za zakolj
	4 prašički jesenci
	15 kokoši in 2 petelina
	Zaloga lesa:
	12 m ³ drv za kurjavo
	(za porabljen)
	8 m ³ mehkega lesa za kurjavo
	10 m ³ smrekovega rezanega lesa
	3 m ³ plohov, t.j.1 m ³ mešanost
	vin, 2 m ³ bukovih)
	5 m ³ hrastovega lesa
	12 m ³ smrekovih hlodov
	1 m ³ hrastovih hlodov
	cca.10.000 kg starega železa
	(železni odpadki)

Popis Palmetovega hišnega inventarja, strojev, orodja in opreme, ki so ostali na gradu za potrebe kazensko poboljševalnega zavoda (ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772).

potrebovali za delovanje.⁸ Kazensko poboljševalni zavodi so imeli namreč zaradi določbe, da se morajo vzdrževati iz lastnih dohodkov, pravico do dodelitve 50 hektarjev zemlje. Ministrstvo za notranje zadeve je za izločitev zemljiških parcel iz posestva zakoncev Palme zaprosilo že januarja 1946, še preden sta bila uradno razlaščenca. Ob tem je prosilo še za manjši del drugih zemljišč na Igu.⁹

Ob agrarni reformi je bil na Ig poslan inženir Stanko Dimnik z nalogo pregledati grajsko poslopje, ki je stalo na gričevnati vzpetini Pungart tik za vasjo Studenec-Ig. Po pregledu je pripravil tehnično poročilo k obnovi grajskega poslopja Kazenskega posestva Ig pri Ljubljani, datirano 3. novembra 1946. V glavi poročila je bil naveden Kazensko poboljševalni zavod Maribor, Zidarski delovni obrat.¹⁰ Kot prednost poslopja je opisoval bližino Ljubljane, saj je bil grad od tam oddaljen le 12 km, od postaje na Škofljici pa

približno 6 km. Iz obeh smeri naj bi do Iga in gradu vodila dobro vzdrževana cesta. Dimnik je menil, da so okoliška polja rodovitna in podnebje ugodno: »Podnebje te okolice je jako zdravo, sončno in v razliko k severno nabajajočemu ljubljanskemu mestu, brez megle! Prebil sem letos na Igu skoro ves mesec februar in vso to dobo ni bil tam niti en meglan dan. Samo sonce.«¹¹

Sicer trdno zidano kamnito grajsko poslopje je bilo leta 1946 že nekaj let deloma odkrito in izpostavljeno vremenskim razmeram. Grad je bil namreč med vojno požgan,¹² zaradi česar je bila po vojni ohranjena le še četrtnina ostrešja, a tudi ta v slabem stanju. Vlaga in zmrzal sta uničevali zidovje in omet, prav tako se je zrušilo nekaj stropov nad prvim nadstropjem. Večinoma obokani stropi v pritličju so bili premočeni. Predvidevali so, da bo potrebno veliko

¹¹ Prav tam.

¹² Dimnik v poročilu navaja leto 1943, kar verjetno ni točno. Dejansko so grad med vojno večkrat skušali požgati. Do zadnjega poskusa je prišlo v začetku leta 1944, ko so partizani grad zažgali, da bi preprečili ustanovitev domobranske postojanke na Igu, a tudi takrat ni pogorel do konca (gl. ARS, AS 1267, t. e. MNZ/51, a. e. 982, Tehnično poročilo k obnovi grajskega poslopja Kazenskega posestva Ig pri Ljubljani, str. 1; Štopar, *Grajske stavbe*, str. 172; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 244).

⁸ ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772, Dopis Krajevne odbora agrarnih interesentov Ig, 26. 2. 1946, Priloga 3.

⁹ ZAL, LJU 31/1, t. e. 50, a. e. 772, Dopis uprave kazenskega zavoda v Ljubljani, 23. 1. 1946.

¹⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/51, a. e. 982, Tehnično poročilo k obnovi grajskega poslopja Kazenskega posestva Ig pri Ljubljani, str. 1.

časa za sanacijo vlage v prostorih.¹³ Uničena so bila tudi skoraj vsa okna in vrata. Dimnik je zapisal, da naj bi jih večji del že med vojno pokurili vojaki,¹⁴ nekaj pa odnesli domačini.¹⁵ Ohranjena so ostala le težka vrata na vzhodnem in zahodnem pročelju. Prav tako je bila poškodovana notranjost gradu. Uničene so bile vse peči in dva štedilnika ter električna napeljava. Večje poškodbe so utrpele tudi lesene stopnice, vlaga je načela obstoječa lesena tla v sobah, večina lesenih tal pa je bila že pred tem odstranjena in porabljena za kurjavo ter za zasilno pokritje enega dela poslopja. Sorazmerno dobro je bil ohranjen le opečni tlak po hodnikih in nekaterih drugih prostorih. Grad ni imel vodovoda, v sredini dvorišča je imel le kapnično jamo.¹⁶

Kljub temu da je bila stavba že od vsega začetka predvidena za kazenski zavod oziroma njegovo ekonomijo, je Dimnik ob koncu poročila izžanski grad predlagal tudi za druge namene. Kot prvega je navedel zavod za gluhoneme, ki bi ga lahko iz Ljubljane preselili v to, bolj prijetno in zdravo okolico. Druga možnost je bila preureditev v »Ljudski« hotel, primeren za oddih delovnega človeka, saj je bilo v okolici, kot je zapisal, veliko naravnih znamenitosti, na primer Krim, Golo, Iška, Kurešček in Rakitna. Šele kot tretjo možnost je predvidel ureditev delavnice za Kazensko poboljševalni zavod Ljubljana (KPZ Ljubljana), saj je bilo v pritličju dovolj prostorov, ki bi lahko služili za delavnice in kuhinjo, v nadstropju pa bi sobe lahko preuredili v stanovanjske prostore.¹⁷ »Stanovanje z mnogo sonca, zdravega zraka in z lepim razgledom bi vzpodbujalo k delavoljnosti in delasposobnosti zapornikov. Nudeno udobje, posebno še pri zadovoljivi prehrani in postopku s kaznjenci, bi zmanjšalo zavajanje k pobegom«, je kar nekoliko idealistično zapisal Dimnik.¹⁸ Pri tem je opozoril še na možnosti izdelave oglja, katrana in lesnega plina ter izkoriščanja vodnega potenciala reke Iške za pridobivanje elektrike in za namakanje.¹⁹

Prvi zaporniki na izžanskem gradu

Kljub različnim idejam za novo namembnost izžanskega gradu vidimo, da je bilo Dimnikovo poročilo pravzaprav izdelano zaradi obnove gradu za namene KPZ Ljubljana, ki so jo načrtovali že za zimo 1946/47. Po načrtih naj bi se v zimskem času najprej lotili novega ostrešja in ga prekrili z opečnim bobrovcem. Prav tako so načrtovali odstranitev uničenega notranjega in zunanjšega ometa, da bi se lahko zidovje hitreje sušilo. Na ta način pridobljenega materiala naj ne bi zavrgli, ampak bi ga presejali in uporabili za maltni pesek. Zimski čas so nameravali izkoristiti še za naročilo oken in vrat, za pričetek urejanja vodovoda in elektrike ter za predpriprave za namestitve kanalizacije in stranišč. Prava zidarska in druga obrtniška dela so načrtovali za februar ali marec 1947. Dimnik je pri tem izpostavil, da bi lahko na gradu nadzidali še eno nadstropje, saj naj bi bilo zidovje dovolj močno, medtem ko so odprte hodnike proti dvorišču nameravali zapreti s steno in okni med obstoječimi stebri. Načrtovali so tudi povečanje oken v pritličju.²⁰ Načrti za ureditev vodovoda so od začetka vključevali tudi oskrbo prebivalcev Iga. Vodo naj bi črpali iz studenca pri kapelici, električno črpalko za poganjanje vode pa so nameravali dobiti kar iz teharskega taborišča. »Vaščanom Iga bi bilo s tako preureditvijo vaškega vodovoda prav ustrezno in bi bili, kakor sem zvedel, tudi pripravljene denarno prispevati za gradbene stroške«, je zapisal Dimnik.²¹ Zaradi slabega stanja gradu je bila od vseh opisanih del najnujnejša obnova ostrešja in prekritje s strešno kritino, pa tudi obnova stropov in lesenih tal ter zazidava novih oken in vrat. Dimnik je zapisal, da je treba takoj izdelati načrte, če naj bi se obnova začela že leta 1946. Predvidevali so, da bo zanjo potrebnih 2.434.785 dinarjev.²²

Obsojenci iz KPZ Ljubljana so na delovišču na izžanskem gradu zagotovo delali januarja 1947, pred tem njihova prisotnost ni dokumentirana.²³ Iz enega od poročil je namreč razvidno, da je bilo takrat več obsojencev iz KPZ Ljubljana zaposlenih pri obnavljanju gradu. Ob koncu januarja 1947 je bilo v KPZ Ljubljana 475 obsojencev in obsojenk, od katerih jih je bilo 253 obsojenih po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo ter po Zakonu o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže, 155 pa na »obči kriminal«. ²⁴ Zaposlenih je bilo 85

¹³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/51, a. e. 982, Tehnično poročilo k obnovi grajskega poslopja Kazenskega posestva Ig pri Ljubljani, str. 2.

¹⁴ Poročilo ne navaja, kateri vojaki naj bi to bili. Po kapitulaciji Italije so se tudi v teh krajih postopoma krepile domobranske enote. V začetku leta 1944 so bili sicer domobranci za vzpostavitev postojanke na Igu še prešibki, a že aprila 1944 je začela delovati stalna postojanka. Partizanske enote so dejavnost izžanske domobranske postaje poskušale uničiti ali vsaj omejiti, a neuspešno. Domobranska prevlada na Igu in v sosednjih vaseh je trajala do konca vojne (gl. Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 233–294).

¹⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/51, a. e. 982, Tehnično poročilo k obnovi grajskega poslopja Kazenskega posestva Ig pri Ljubljani, str. 2.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, str. 5.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam, str. 5–6.

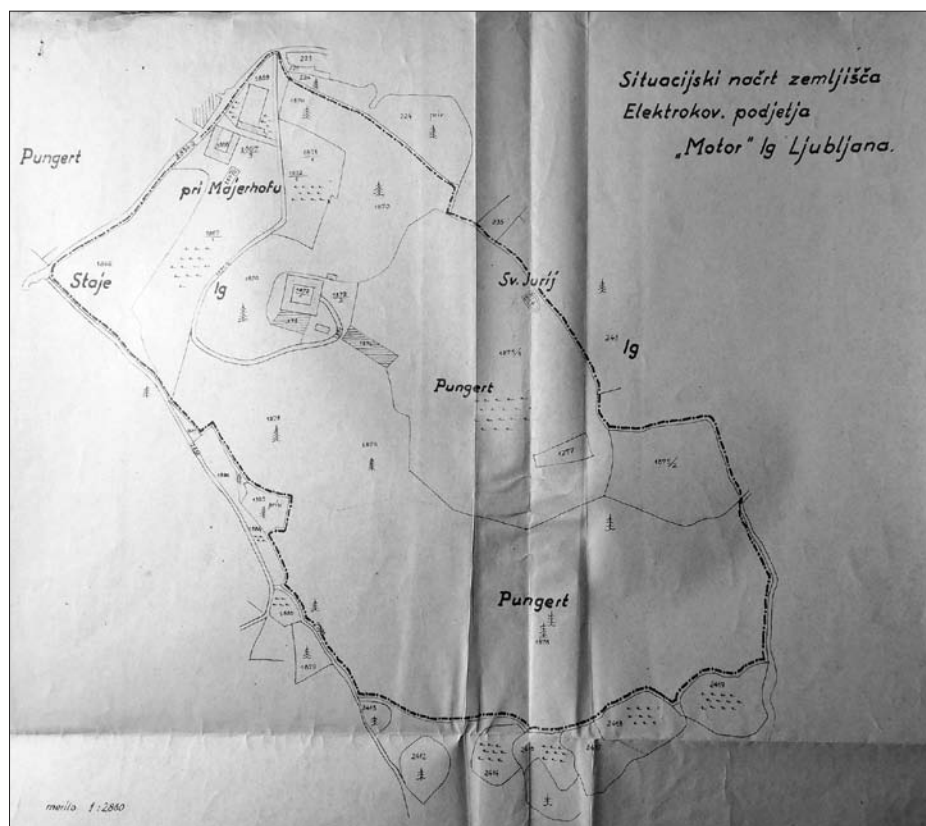
²⁰ Prav tam, str. 3.

²¹ Prav tam.

²² Prav tam, str. 4.

²³ Dohodki s posestva so v bilanci KPZ Ljubljana sicer dokumentirani od februarja 1946, vendar iz tega ne moremo zagotovo zaključiti, na katero posestvo se nanašajo. Med odhodki pa se omenjajo tudi sredstva za gradnjo delovnega obrata Ig (gl. ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946. leto).

²⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 1.

Situacijski načrt izanskega gradu in pripadajočega zemljišča za potrebe Državnega elektro-kovinskega podjetja Motor (ARS, AS 1267, t. e. MNZ/51, a. e. 982).

odstotkov obsojencev; zaposleni niso bili le tisti, ki zaradi bolezni ali starosti niso bili sposobni za delo. 210 obsojencev je delalo v državnem obrtnem podjetju in državni poljedelski ekonomiji, 80 pri obnavljanju gradu na Igu, 70 pri različnih zunanjih delih in 40 pri hišnih opravilih.²⁵

Iz dokumentov je še razvidno, da je tudi Državno posestvo Ig pri Ljubljani, ki je prav tako spadalo pod okrilje KPZ Ljubljana, zagotovo že obratovalo v začetku leta 1947. Njegova zemljišča so povečini obsegala travnike in njive, nekaj malega je bilo vrtov, sadovnjakov in melioriranega zemljišča. Ker je posestvo ležalo v ravninskem delu, so ga označili kot primerne za pridelovanje žitaric in povrtnine.²⁶ Leta 1947 so dejansko pridelovali različne vrste žita (pšenico, ječmen, koruzo, proso, ajdo), pa tudi fižol, krompir, zelenjavo (rdečo peso, korenje, zelje, čebulo, česen in druge povrtnine), nekaj malega sadja, loček,

različne vrste mesa in mesnih izdelkov (teletino in govedino, svinjino, perutnino, mleko, klobase, prekajeno meso, ocvirke, mast, kože, jajca, loj), sadike zelenjave, nekaj lesa, kislo zelje, nekaj moke in kaše ter nekaj žganja. Opravljali so še prevoze s konji in pripuščali živali.²⁷

Novembra 1947 se je na Ig preselilo še Državno elektro-kovinsko podjetje Motor, ki je nastalo iz bivših delovnih obratov KPZ Ljubljana in je v Ljubljani začelo samostojno poslovati s 1. januarjem 1947. Delovno silo so na Ig prav tako premestili iz KPZ Ljubljana.²⁸ Selitev so načrtovali zaradi premajhnih prostorov v Ljubljani, kjer je lahko bilo zaposlenih le od 70 do 80 obsojencev. Ob tem so zapisali, da so v ta namen tudi pričeli z obnovo nekdanjega Palmetovega gradu na Igu. Obnova gradu je bila leta 1947 zaključena, poslopje so dvignili za eno nadstropje. V pritličju so uredili ključavničarski oddelek, kuhinjo z jedilnico za uslužbence, skladišče s tremi prostori, pisarno za ravnatelja, pisarno gradbenega tehnika in prostore za kantino. V prvem nadstropju so bili mizarska delavnica s tremi prostori, elektromotorski

Tudi oblast je obsojence delila na politične in kriminalne. Prvi so bili večinoma obsojeni po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (gl. Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 97).

²⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 6.

²⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Poročilo o finančnem poslovanju državnih posestev: Begunje, Graben, Ig, Podbrezje in Rogoza v letu 1947, str. 2.

²⁷ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 697, Pregled dohodkov državnega posestva Ig pri Ljubljani v letu 1947.

²⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1947, str. 1.

oddelek s tremi prostori, tehnična pisarna, čevlarska delavnica s petimi prostori in pisarna uprave podjetja. V drugem nadstropju so bila stanovanja za 300 obsojencev, kopalnica, pisarna poveljnika paznikov in menza.²⁹ Poleg mizarske, čevlarske in ključavničarske delavnice so izvajali še krojaške, šiviljske in knjigoveške storitve. Tudi po končani obnovi gradu so se še vedno ukvarjali s težaškimi oziroma gradbenimi deli.³⁰ Na njihove usluge so nekoliko računali tudi na Igu. Ker je bila infrastruktura vasi po vojni v zelo slabem stanju, je na primer Krajevni ljudski odbor Ig za pomoč pri preureditvi enega od krajevnih podjetij zaprosil upravnika Državnega posestva Ig, naj pošlje enega od kaznjencev inženirjev, »katerih je več na tem posestvu«, da naredi načrt za preureditev in približno vrednost investicije.³¹ Ali je do realizacije prišlo, iz dokumentov ni razvidno.

Čeprav je bila v Državnem elektro-kovinskem podjetju Motor predvidena predvsem izdelava elektromotorjev, z njihovo proizvodnjo niso mogli začeti, saj niso imeli ne orodja ne materiala ne izkušenj.³² Podjetje je tako leta 1947 izdelovalo uniforme in plašče, čepice, druge obleke po meri, moške delovne čevlje, lesene škafe, žeblje za tračnice, zapirala za okna, mreže za okna, dimniška vratca, pekače, železne štedilnike, odpirake za zaboje, avtodvigala, železne postelje ter nekatere druge ključavničarske in mizarske izdelke.³³ Del proizvodnje je bil namenjen za lastne potrebe, drugi kupci in odjemalci pa so bili zlasti kazensko poboljševalni zavodi oziroma državna obrtna in kmetijska posestva po Sloveniji, ministrstvo za notranje zadeve, narodna milica, posamezna podjetja in trgovine ter nekateri posamezniki.³⁴

Ob koncu leta 1947 je bilo v KPZ Ljubljana 795 obsojencev. Zaposlenost obsojencev je ostajala visoka, 84-odstotna. Obsojenci so večinoma delali v delavnicah državnega obrtnega podjetja, na Državnem posestvu Ig in pri raznih zunanjih delih. V obnovljenem gradu in na posestvu na Igu je bilo ob koncu leta 1947 zaposlenih 264 obsojencev.³⁵ Z njihovo storilnostjo so bili zadovoljni, saj so zapisali, da ni v ničemer zaostajala za storilnostjo dela svobodnih delavcev.³⁶

Do ukinitve Kazensko poboljševalnega doma Ljubljana

V naslednjih nekaj letih se je na ižanskem gradu delovanje državnega posestva in Državnega elektro-kovinskega podjetja Motor ustalilo. Kot delovna sila so bili priporniki tja še naprej premeščeni iz Kazensko poboljševalnega doma Ljubljana (KPD Ljubljana).³⁷ Januarja 1948 je 249 obsojencev ljubljanskega kazenskega zavoda delalo v podjetju Motor in gradnje Ig ter 13 obsojencev na posestvu Ig.³⁸

Pravilnik o organizaciji in poslovanju podjetja Motor je v tistem času predvideval štiri delavnice: elektrodavnico, ki naj bi izdelovala elektromotorje, ključavničarsko delavnico, ki naj bi izdelovala poljedelske stroje, ter čevlarsko in mizarsko delavnico. Podjetje je bilo pod operativno upravnim vodstvom Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije, zato naj bi šel njegov dohodek v korist ministrstva. Ravnatelja podjetja je imenoval minister za notranje zadeve.³⁹ Prvi ravnatelj je bil Ludvik Kranjc,⁴⁰ ki ga je kmalu nasledil Vladimir Logar.⁴¹ Glede na pravilnik o organizaciji in poslovanju bi moralo podjetje obsojencem plačevati odškodnino oziroma tako imenovano mezdo za delovno silo obsojencev. Mezda je bila določena za osemurni delovni čas, določil jo je minister za notranje zadeve. Tisti obsojenci, ki so izpolnili normo, naj bi dobili nagrado v višini 5 do 15 dinarjev dnevno, medtem ko naj bi jim za nadurno delo pripadala celotna urna mezda, ki je bila 50 odstotkov višja od mezde, določene za delovno silo obsojencev.⁴²

V odločbi o ustanovitvi je bilo zapisano, da je glavni namen podjetja s proizvodnjo in predelavo sodelovati pri dvigu produkcije proizvodov za široko potrošnjo ter v delo vključiti čim več obsojencev. A delo je imelo tudi prevzgojno vlogo, poleg tega so z njim želeli izpopolniti strokovno usposobljenost obsojencev oziroma tiste, ki niso imeli strokovne izobrazbe, usposobiti za kvalificirane in polkvalificirane delavce. Poleg planskega dela so opravljali tudi storitve po naročilu.⁴³ Leta 1948 je bilo v podjetju zapo-

²⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 701, Poročilo o poslovanju gospodarskih podjetij za leto 1947, str. 1–2; Poročilo o finančnem poslovanju državnih obrtnih podjetij Begunje, Ljubljana in Maribor v letu 1947, str. 4.

³⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1947, str. 1.

³¹ ZAL, LJU 31/9, t. e. 14, a. e. 17, Zapisnik 8. redne seje KLO Ig, 25. 5. 1947.

³² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1947, str. 1.

³³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Pregled kosmatih dohodkov od proizvodnje in davka na promet za leto 1947.

³⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Seznam kupcev in odjemalcev per 31. 12. 1947.

³⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, str. 7–8.

³⁶ Prav tam, str. 8.

³⁷ Kazensko poboljševalni zavodi (KPZ) so se od leta 1948 imenovali kazensko poboljševalni domovi (KPD) (gl. Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 135–136).

³⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 1.

³⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 496, Pravila o organizaciji in poslovanju Državnega elektro-kovinskega podjetja »MOTOR« Ig pri Ljubljani.

⁴⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 496, Pooblastilo, 12. 3. 1948.

⁴¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo gospodarskega odseka za leto 1949, str. 1–2.

⁴² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 496, Pravila o organizaciji in poslovanju Državnega elektro-kovinskega podjetja »MOTOR« Ig pri Ljubljani.

⁴³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 496, Odločba o ustanovitvi Državnega elektro-kovinskega podjetja »Motor« Ig pri Ljubljani, 3. 3. 1948.

slenih povprečno 170 oseb.⁴⁴ V tem letu je podjetje proizvedlo 3.023 njivskih bran, 23.450 parov čevljev in 117 elektromotorjev. V manjši meri so proizvajali še stojala za dežnike, štedilnike, postelje in nekatere druge izdelke ter opravljali usluge. Od izvenplanskih del so izvajali zlasti stavbno mizarska dela. Glede na navedbe v poročilu tega leta ni bil dosežen le plan proizvodnje elektromotorjev, saj zaradi pomanjkanja deviz niso mogli uvoziti potrebnih surovin. A tudi sicer je imelo podjetje težave z dobavo materiala in pomanjkanjem obratnih sredstev.⁴⁵ Leta 1948 so za potrebe uslužbencev podjetja Motor sezidali šeststanovanjsko stavbo in v kleti uredili menzo za samske uslužbence. Tega leta so zgradili vodovod za posestvo in grad, s čimer so rešili težave preskrbe z vodo za obsojence in posestvo, en vod pa so namenili civilnemu prebivalstvu vasi Ig. Zgradili so tudi širšo cesto do gradu in začeli s prenovo prostorov za livarno.⁴⁶ Podjetje Motor je v času obratovanja na Igu pozidalo še novo krušno peč, v novozgrajeno livarno pa napeljalo vodovod in elektriko.⁴⁷

Težave z uvozom surovin za izdelavo elektromotorjev so se nadaljevale tudi leta 1949.⁴⁸ V začetku leta sta bili ukinjeni mizarska in ključavničarska delavnica.⁴⁹ Podjetje se je nekoliko reorganiziralo in zmanjšalo število osebja, a glavna težava je bila še vedno dobava materiala.⁵⁰ Leta 1949 so grad s pripadajočim zemljiščem in vodovodom izločili iz Državnega elektro-kovinskega podjetja Motor Ig pri Ljubljani in ga prenesli na osnovna sredstva državnega posestva oziroma ekonomije na Igu,⁵¹ saj je ostalo zemljišče že spadalo pod njo.⁵² Podjetje se je maja 1950 z Iga preselilo v Škofjo Loko in proizvodnjo razširilo na gasilske črpalke, gasilske armature, transformatorje, štedilnike in nekatere druge izdelke.⁵³

Ekonomija na Igu se je še vedno ukvarjala s pridelavo krompirja, nekaterih vrtnin, nekaj malega koruze in žit ter s pridelavo mesa, mesnih izdelkov, jajc in mleka.⁵⁴ Leta 1948 so zgradili večjo kurnico za 150 kokoši.⁵⁵ Leta 1950 so se zaradi povečanja živinoreje, zlasti svinjereje, preusmerili bolj na pridelovanje krmnih rastlin. Na ekonomiji je bilo januarja 1950 35 glav goveda, 7 konj, 107 svinj in 182 perutnine. Pri živinoreji so imeli težave z boleznimi, predvsem pri perutnini, zaradi česar jim je tistega leta poginilo veliko kokoši. Težave jim je povzročala tudi suša.⁵⁶ Del pridelkov iz ekonomije je bil namenjen za dodatno prehrano uslužbencev ministrstva za notranje zadeve.⁵⁷

Od odhoda podjetja Motor do leta 1953 je bilo v poročilih zelo malo zapisanega o dejavnostih na Igu. Ljubo Sirc⁵⁸ je v svojih spominih celo zapisal, da naj bi zapor popolnoma prezidali in spremenili v partijsko šolo ter ga šele v začetku 50. let ponovno preuredili v zapor.⁵⁹ Na Igu je res delovala šola Državne sekcije za notranje zadeve, včasih se omenja tudi ime šola Minot-a,⁶⁰ a iz poročil vidimo, da je tam še vedno poslovala tudi ekonomija, čeprav je le bežno omenjena. Izvemo na primer, da so bili leta 1951 zgrajeni dva silosa za zeleno krmo in ena šupa, prav tako so povečali skladišče.⁶¹ V tem letu so uredili še nasad gojenih vrb.⁶² V poročilu za leto 1952 je sicer omenjena ekonomija KPD Ljubljana – Ig, a kaj več podatkov o njeni dejavnosti ni.⁶³ V vseh kazenskih zavodih se je s tem letom sicer zmanjšalo težavno delo na deloviščih in gradbiščih, saj je novi ka-

1950, str. 17; Produksijsko poročilo za leto 1950 »Motor«, str. 1–5.

⁵⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 23–25.

⁵⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 51.

⁵⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 23–25.

⁵⁷ Prav tam, str. 23.

⁵⁸ Ljubo Sirc (1920–2016), slovenski ekonomist. Ker se je zavzemal za obnovo večstrankarstva, je bil leta 1947 aretiran in na t. i. Nagodetovem procesu obsojen na smrt kot domnevni britanski vohun. Kasneje mu je bila kazen znižana na 20 let prisilnega dela, iz zapora je bil izpuščen leta 1954. Naslednje leto je preko Italije pobegnil v Združeno kraljestvo, kjer je doktoriral iz ekonomije in do upokojitve deloval kot univerzitetni profesor. Napisal je številne knjige o mednarodni ekonomiji, pomemben je zlasti njegov prispevek h kritiki socializma (gl. Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*).

⁵⁹ Prav tam, str. 402.

⁶⁰ Gl. na primer ZAL, LJU 31/4, t. e. 32, a. e. 480, Priloga k bilanci, 31. 12. 1952. Spletna stran Uprave za izvrševanje kazenskih sankcij pa navaja, da je bila stavba najprej namenjena delovanju policijske šole, čeprav so bili tam od leta 1947 nastanjeni tudi obsojenci (gl. *Zavod za prestajanje kazni zapora Ig*).

⁶¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 25.

⁶² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Poročilo gospodarskega odseka za leto 1951, str. 1.

⁶³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 9.

⁴⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 704, Poročilo k bilanci za leto 1948, str. 2.

⁴⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 32; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 704, Zapisnik, 26. 12. 1949, str. 1–2; Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1948, str. 8.

⁴⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 51.

⁴⁷ ARS, AS 1267, a. e. MNZ/51, t. e. 974, Odločba, 6. 7. 1950.

⁴⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo za leto 1949, str. 20.

⁴⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo gospodarskega odseka za leto 1949, str. 1–2.

⁵⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Produksijsko poročilo 1949 »Motor«, str. 1–3.

⁵¹ Do leta 1948 v dokumentih zasledimo obe poimenovanji, tako državno posestvo kot ekonomija. Od leta 1949 je v uporabi samo še ekonomija (Ekonomija Ig pri Ljubljani, Ekonomija KPD Ig pri Ljubljani ali Ekonomija KPD Ljubljana – Ig) (gl. na primer ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Poročilo o poslovanju podjetij; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 704, Odločba III.A 31/1–49, 29. 3. 1949; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 9).

⁵² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 704, Odločba III.A 31/1–49, 29. 3. 1949.

⁵³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto

zenski zakonik iz leta 1951 odpravil kazen odvzema prostosti s prisilnim delom. Toda tisti, ki so kazni že prestajali, prisilnega dela niso bili oproščeni.⁶⁴ Zaradi odhoda podjetja Motor se je število obsojencev na Igu verjetno zmanjšalo. Iz poročil vidimo, da je bilo v letih 1952 in 1953 iz KPD Ljubljana na delo na ekonomiji povprečno napotenih med 20 in 25 obsojencev.⁶⁵ A že leta 1953 so na Igu ponovno omejene obrtne delavnice, in sicer čevljarska delavnica, krojaška delavnica, šivalnica in pletilstvo, tapetništvo, mizarstvo, pleskarstvo in sobopleskarstvo, kovinske delavnice, knjigovoznica in pazniška brivnica.⁶⁶

Samostojni zavod

Ob novem letu 1954 je bil kazensko poboljševalni dom v Ljubljani ukinjen, namesto njega pa sta bila odprta dva nova: na Igu in v Škofji Loki.⁶⁷ V poročilu piše, da je bila na Igu v ta namen preurejena bivša zgradba resornih šol.⁶⁸ Uprava zavoda se je zavedala, da je bil ižanski grad stara in za zapore neprimerne stavba, a podobno je bilo tudi v drugih zaporih po Sloveniji.⁶⁹ Bivanje je bilo težko zlasti v zimskih mesecih, saj je bilo prostore težko ogreti. So pa imeli na Igu eno prednost, v bivalnih sobah so bila namreč urejena stranišča, medtem ko so bile drugod še vedno v rabi tako imenovane kible.⁷⁰

Leta 1954 so bila v pritličju gradu skladišča, nekaj delavnic, kuhinja in dvorana, v prvem nadstropju upravni prostori, delavnice in kopalnica, v drugem nadstropju pa bivalni prostori obsojencev.⁷¹ Upravnik zapora je bil Ciril Urbančič, poleg njega so bili v zaporu zaposleni še pomočnik upravnika, vzgojni vodja, računovodja, ekonom, skladiščnik, bolničar, vodja sprejemne pisarne, administrativni uslužbenec v pisarni, honorarni zdravnik ter 54 uslužbencev pazniške službe (poveljnik paznikov, trije nadzorniki, 17 višjih paznikov, osem paznikov in 25 paznikov članov ljudske milice).⁷² Ob ustanovitvi samostojnega zavoda na Igu so za upravo zavoda dodatno uredili stanovanja, tako za poročene kot za samske paznike. Preuredili so eno od stavb na ekonomiji, s čimer so

dobili štiri enosobna stanovanja, in dograjevali eno stavbo, v kateri so nameravali urediti štiri družinska stanovanja. Z obnovo stavbe, v kateri je bila mizarška delavnica, so dobili še štiri sobe za samske paznike. Pazniki so imeli na razpolago tudi eno večjo sobo, ki je služila za sestanke ter igranje šaha in namiznega tenisa. Zapisali so, da sicer niso imeli osebe, ki bi izvajala telesno vadbo, so pa redno vadili enostavne obrambne ukrepe v primeru napada.⁷³

Osnovna značilnost prevzgojnega dela naj bi leta 1954 postalo razvrščanje obsojencev po skupinah glede na osebne lastnosti, njihovo življenje pred obsodbo ter vzgojno in izobraževalno delo.⁷⁴ Še vedno pa je bilo delo eden poglobitvenih dejavnikov prevzgoje. Obsojenci so delovne obveznosti opravljali v delavnicah, na ekonomiji zavoda in na zunanjih deloviščih. Ob začetku leta 1954 je bilo v KPD Ig 616 obsojencev, do novembra pa se je to število zmanjšalo na 513. Od tega jih je bilo 266 v zavodu, 247 pa na raznih deloviščih ali na drugih zunanjih lokacijah.⁷⁵

V začetku leta 1954 so bile na KPD Ig obrtne delavnice omejene, tam so bili le mali obrat čevljarne, krojaška delavnica in mizarstvo. Že januarja se je obrtnim delavnicam priključila čevljarna, ki je delovala v okviru podjetja Motor v Škofji Loki, s čimer se je njihova dejavnost povečala. Februarja so v skupno knjigovodstvo prevzeli tudi ekonomijo, ki je do tedaj poslovala samostojno.⁷⁶ V okviru obrtnega podjetja je tako ob koncu leta poslovalo šest samostojnih obratov: čevljarna, pletarna, krojaška delavnica, stavbene delavnice, knjigovoznica s prevajalnico in ekonomija.⁷⁷ V zapisniku o splošnem pregledu zavoda so zapisali, da so bili prostori v nekaterih delavnicah tesni. Uprava zavoda je skrbela, da so bili zaposleni vsi obsojenci, tako da leta 1954 ni bilo nezaposlenih. Novembra je bilo v čevljarski delavnici zaposlenih 43 obsojencev, v pletarni 60, v krojaški delavnici 17, v mizarški delavnici devet ter v pleskarski delavnici štirje. V prevajalnici in pri delih za razne znanstvene ustanove je delalo 12 obsojencev, pri hišnih delih in evidenčni službi delavnic 13 obsojencev, na zavodski ekonomiji pa 28 obsojencev. Pri gradbenih delih za dograditev stanovanjske hiše je bilo zaposlenih 44 obsojencev. Zavod je imel še dve večji delovišči. Prvo je bilo na Kočevskem, s sedežem na Mlaki, kjer je bilo zaposlenih 158 obsojencev. Na ekonomiji Ugar pri Ribnici je delalo 31 obsojencev. Na štirih manj-

⁶⁴ Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 136.

⁶⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 10; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 624, Letno poročilo za leto 1953, str. 11.

⁶⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 624, Pregled izvršene proizvodnje v letu 1953.

⁶⁷ Gl. tudi Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 66.

⁶⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 1.

⁶⁹ Glavne težave so bile, da so bile stavbe stare in neprimerne za bivanje, težko jih je bilo ogreti, bilo je tudi premalo prostora na obsojenca (gl. Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 67–68).

⁷⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 1–2.

⁷¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 1.

⁷² Prav tam.

⁷³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 18; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 5.

⁷⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 25–27.

⁷⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 1.

⁷⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/31, a. e. 737, Poslovno poročilo, str. 1.

⁷⁷ Prav tam, str. 2.

ših deloviščih zunaj zavoda je delalo 26 obsojencev. Če so obsojenci presegli normo, so dobili denarno nagrado. Leta 1954 je bila najbolj dejavna čevljarška delavnica, ki je izdelovala obutev za široko potrošnjo, predvsem težko obutev za gozdarje in rudarje.⁷⁸ Za Direkcijo gozdov v Sarajevu so izdelali 1.400 gozdaric, s čimer so bili zaposleni do jesenske sezone, nato pa so sklenili pogodbo s podjetjem Peko in dogovor s podjetjem Alpina za dobavo težke obutve. Od takrat jim je proizvodnja naraščala vse do konca leta. Njihov glavni odjemalec je bilo podjetje Peko in še nekatere zadruga na podeželju.⁷⁹ Zaslužkom čevljarške delavnice so sledili prevajanje, delo v krojaški delavnici, delo v gradbenih skupinah in delo v pletarski delavnici.⁸⁰ Tudi pri ekonomiji so se pohvalili z dobrimi uspehi. S svojimi proizvodi je v glavnem preskrbovala KPD Ig in Mestne zapore v Ljubljani, delno pa je presežke zelenjave prodajala grosističnim podjetjem.⁸¹

Leta 1955 je bilo v KPD Ig povprečno zaposlenih 186 obsojencev: 25 v lesni stroki, 35 v pletarski, 61 v čevljarški, 19 v krojaški, 24 v ostalih dejavnostih in 22 na ekonomiji.⁸² V tem letu je v okviru obrtnih delavnic KPD Ig poslovalo šest samostojnih obratov: čevljarjna, pletarna s šibarno, krojaška delavnica, stavbne delavnice (mehanična, mizarska in pleskarska), knjigoveznica s prevajalnicami in ekonomija. Glavni proizvod čevljarne je tudi leta 1955 ostajala težka obutev, ki so jo izdelovali za Peko Tržič.⁸³ V čevljarški delavnici so čevlje izdelovali na polindustrijski način, kjer so v serijski proizvodnji letno izdelali 12.720 parov čevljev. Po naročilu so izdelovali tudi čevlje po meri in opravljali razna popravila. V delavnici je bilo, odvisno od obdobja, od osem do deset kvalificiranih in od 40 do 42 priučenih obsojencev. Imeli so stroj za prirezovanje podplatov, šivalne stroje ter stroj za ličenje in čiščenje gotovih izdelkov.⁸⁴

Krojaška delavnica je izdelovala letne in zimske uniforme, zimske plašče, moške obleke, ženske kostime, dežne plašče, moške in ženske suknjiče, hlače in krila. Poleg tega so opravljali še razna popravila oblek. V tej delavnici je bilo zaposlenih 11 kvalificiranih in trije priučeni obsojenci.⁸⁵ Pletarska delavnica je letno

izdelala 700 kosov perilnih košar, 10.000 kosov krušnih košaric in 5.000 košar za papir. V tej delavnici je bilo povprečno zaposlenih 30 priučenih obsojencev.⁸⁶ V mizarski delavnici je bilo zaposlenih šest obsojencev, dva polkvalificirana in štirje priučeni. Izdelovali ali popravljali so pohištvene dele za potrebe zavoda ali po naročilu. Delovnih strojev niso imeli.⁸⁷ V ključavničarski delavnici pa so popravljali stroje in orodje drugih delavnic in ekonomije ter vzdrževali kovinske dele v zgradbah in motorna vozila. V njej je delalo devet obsojencev, pet kvalificiranih in štirje priučeni. Delavnica je bila brez strojev in opreme.⁸⁸ Zapisali so, da je pletarna v tem letu nazadovala, zmanjšal se je tudi dobiček krojaške delavnice. Stavbne delavnice so opravljale predvsem razne usluge in storitve ter mizarska dela.⁸⁹ Po podatkih poslovnega poročila naj bi s prometom najbolj nazadovali knjigoveznica in prevajalnica, medtem ko je ekonomija dosegla večji promet, a še to predvsem zaradi zvišanja cen kmetijskih proizvodov. Zaradi neugodnih vremenskih razmer pa se je zmanjšala proizvodnja vrtnih kultur. Ekonomija je s svojimi proizvodi še vedno večinoma preskrbovala sam KPD Ig in Mestne zapore v Ljubljani, deloma pa je presežke zelenjave prodajala uslužbencem KPD in Republiškega sekretariata za notranje zadeve ter grosističnemu podjetju Sadje-zelenjava iz Ljubljane.⁹⁰ Svojo posest je povečala na 88 hektarjev zemlje, od česar je bilo največ travnikov in gozda, sledile so njive in nekaj malega zelenjavnega vrta. V tem letu so pridelali največ krompirja, različnih krmnih rastlin in vrbovih vej za pletarsko delavnico, nekaj govejega in svinjskega mesa ter razna žita. Imeli so le še 32 plemenskih svinj in 6 konj.⁹¹

Razmere v zaporu

V dokumentih redko zasledimo podatke o razmerah in življenju zapornikov, še posebno pred oblikovanjem samostojnega KPD Ig. Razberemo lahko, da je bila leta 1948 prehrana obsojencev točno določena, verjetno je hrane zanje, tako kot za ostale prebivalce, primanjkovalo.⁹² Kljub temu da so v vseh

⁷⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega popoljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 3; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 23.

⁷⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/31, a. e. 737, Poslovno poročilo, str. 5.

⁸⁰ Prav tam, str. 3; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 23.

⁸¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/31, a. e. 737, Poslovno poročilo, str. 5.

⁸² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 628, Letno poročilo za leto 1955, str. 37.

⁸³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/32, a. e. 747, Poslovno poročilo, str. 1.

⁸⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 181, Podatki o proizvodnji, str. 2.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Prav tam, str. 3.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/32, a. e. 747, Poslovno poročilo, str. 1.

⁹⁰ Prav tam, str. 2.

⁹¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 181, Podatki o proizvodnji, str. 3.

⁹² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619. Preskrba prebivalstva je bila ena glavnih težav v prvem povojnem obdobju. Jugoslavija je bila v marsičem odvisna od tuje pomoči, na primer od pomoči UNRRA, ki ji je svojo pomoč predčasno nehala pošiljati leta 1947. Po sporu z informbirojem leta 1948 in gospodarski blokadi s strani držav vzhodnega bloka, ki je temu sledila, se je stanje le še poslabšalo. Težave s preskrbo so se vlekale do začetka 50. let, tudi zaradi več zaporednih slabih letin (gl. Čepič, Preskrba prebivalstva, str. 893–897; Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 338–339).

kazenskih zavodih v Sloveniji vladale slabe higienske razmere, so zdravstveno stanje obsojencev ocenjevali kot zadovoljivo.⁹³ A uprave zaporov so se še v začetku leta 1949 pritoževale nad slabimi higienskimi razmerami in slabo prehrano. Slabe higienske razmere so izvirale iz prenatrpanosti celic ter pomanjkanja perila in čistilnih sredstev. Primanjkovalo jim je tudi posteljnine, slamaric, odej, rjuh in perila.⁹⁴

Tako kot v drugih zavodih so tudi na Igu skrbeli za prevzgojo svojih obsojencev in za njihovo izobraževanje. Leta 1948 so organizirali analfabetski tečaj ter tečaj za čevljarje pri krojevalce, ki ga je obiskovalo 14 obsojencev.⁹⁵ Pri podjetju Motor so organizirali še tečaj za obsojence, ki so bili zaposleni pri izdelovanju elektromotorjev. Obiskovalo ga je 59 obsojencev.⁹⁶ V okviru podjetja je deloval pevski zbor, na Igu sta bila tudi orkester, ki je štel sedem godbenikov, in igralska skupina.⁹⁷ Prav tako so imeli obsojenci na Igu svojo knjižnico.⁹⁸ Glavno prevzgojno sredstvo pa je bilo, še posebno do začetka 50. let, fizično delo.⁹⁹

Po reorganizaciji zaporov v 50. letih so začeli več pozornosti posvečati namestitvam obsojencev, namenu kazni, njihovi prevzgoji in izobrazbi paznikov. Leta 1954 se je nekoliko izboljšala tudi prehrana obsojencev. Urejati so začeli bivalne prostore, v katere so napeljali vodovodno in električno napeljavo ter naredili stranišča na izplakovanje.¹⁰⁰ Kljub temu je bil zavod prenapolnjen, saj je na obsojenca prišlo 2,7 m² bivalnega prostora, medtem ko so zdravstveni normativi zahtevali 3,67 m².¹⁰¹ Razmik med posteljami je bil le 30 do 50 cm namesto predpisanih 70.¹⁰² Obsojenci so imeli vsak dan sprehod po majhnem zaprtem notranjem dvorišču. V domu sta bili zdravstvena in zobna ambulanta ter ena bolniška soba z 12 posteljami. Zdravniške preglede je enkrat tedensko opravljal honorarni zdravnik, v nujnih primerih pa je prvo pomoč nudil zavodski bolničar. Delo bolničarja je opravljal eden od obsojencev. Težje bolnike ali tiste, ki so potrebovali stalno zdravniško oskrbo, so pošiljali v bolnico Mestnih zaporov v Ljubljani.

Zdravljenje in popravilo zob je opravljal zobozdravnik obsojenec.¹⁰³

Ob koncu leta 1955 je na Igu zaporno kazen prestajalo 273 obsojencev.¹⁰⁴ V tem letu ni bilo novogradenj, izvedli so le nekaj adaptacijskih del na obstoječih objektih. Bivalni prostori se sicer niso povečali, a izboljšale so se nekatere druge bivanjske razmere. Ometan je bil zunanji del stavbe, zabetonirali so notranje dvorišče, ki je bilo prej nasuto s peskom, zaradi česar se je v prostore nosilo blato. S keramičnimi ploščicami so obložili kuhinjo, prostor za pomivanje posode in pekarno. Prav tako so bile obnovljene stopnice in hodniki prekriti s teraco ploščami, v upravnih prostorih pa so bila montirana dvojna okna. Obnovljena in poglobljena je bila tudi dvorana za kulturno-prosvetne prireditve.¹⁰⁵

Nekoliko več o življenjskih razmerah obsojencev izvemo iz spominske literature, toda tudi to le za 50. leta. Na Igu je bilo med drugim zaprtih več duhovnikov.¹⁰⁶ Jožko Kragelj,¹⁰⁷ ki je kazen ob koncu leta 1953 še prestajal v Ljubljani, je zapisal: »*Govorica, da pojedemo na Ig, ni bila prazna. Zvedeli smo, da pripravljajo delavnice za čevljarje, krojače, da bodo druge zaposlili na ekonomiji in podobno.*«¹⁰⁸ Ob začetku leta 1954 so njega in več drugih obsojencev iz Ljubljane res preselili na Ig. Grad z velikimi in na novo urejenimi prostori ter pogledi na naravo je zanje pomenil spremembo.¹⁰⁹ »*S svojimi culami in škatlami smo se zbrali na dvorišču in čakali, da nas spravijo po sobah. Tudi ta razpored je bil zelo premišljen in vnaprej pripravljen. Na spiskih je bilo določeno, v katero sobo dajo tega ali onega. Počasi smo se prerivali po stopnicah v drugo nadstropje in zopet čakali, da je paznik odpiral vrata in klical po imenih. Nekatere sobe so bile zelo velike, dolge. Obsegale so polovico dolžine gradu. Opremljene so bile z železnimi posteljami druga nad drugo. V sobi je bila tekoča voda in v kotu zaprto stranišče na vodo. Vsaka postelja je imela svojo slamnjačo z rjuho. Pod je bil namazan z žganim oljem. Vse je bilo nekam sveže, skoraj vabljivo v primerjavi s celicami v jetnišnici na Miklošičevi cesti. Sprva so nas duhovnike dali v posebno sobo. [...] Bila je pisana družba od navadnih podeželskih župnikov do kanonikov in teoloških profesorjev ter*

⁹³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 4–12.

⁹⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. 1. 1949, str. 2–3.

⁹⁵ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 25.

⁹⁶ Prav tam, str. 26.

⁹⁷ Prav tam, str. 27–29.

⁹⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. 8. do 30. 8. 1948, str. 7.

⁹⁹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 12.

¹⁰⁰ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 18.

¹⁰¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega pobiljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 2; Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 68.

¹⁰² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega pobiljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 2.

¹⁰³ Prav tam, str. 1–2; ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 19.

¹⁰⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 628, Letno poročilo za leto 1955, str. 1.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 29.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 4.

¹⁰⁷ Jožko Kragelj (1919–2010), slovenski duhovnik, publicist in pisatelj, leta 1949 na procesu v Tolminu obsojen na smrt z ustrelnitvijo, trajno izgubo državljskih pravic in zaplembo premoženja. Kasneje je bil pomiloščen na 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom. V zaporu je ostal do junija 1956, ko je bil pogojno izpuščen (gl. Klavora, *Dileme duhovnikov*, str. 771–780; Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 515–519).

¹⁰⁸ Kragelj, *Moje celice*, str. 181.

¹⁰⁹ Prav tam.

opatov.«¹¹⁰ Tudi duhovnik Ljubo Marc¹¹¹ se je spominjal svojega prihoda na Ig februarja 1954: »Po dolgočasni ravni cesti smo privozili na Ig, čez most, mimo cerkve in zanimive majhne brunarice. Na desni poleg velikih njiv je bil obzidan velik vrt. Ob njem manjši, z dvonadstropno neometano stavbo, kjer so stanovali naši pazniki in drugo osebje.«¹¹² Ko so prišli na grad, so dobili zimske obleke, osebne stvari pa so morali oddati v skladišče, a Marc je ob tem zapisal: »Sam ne vem, kako mi je uspelo pretihotapiti ameriški pilotski kožuh, ki sem ga dobil skupaj s pilotskimi hlačami za spovedovanje pozimi. Spremljal me je že od Tolmina in me prijetno grel.«¹¹³ Njegova celica je bila v prvem nadstropju, kjer je zagledal »prostrano dvorišče sredi grajskega poslopja. Odprtine med širokimi loki so bile zazidane in zavarovane z okni, da je bilo v nadstropjih krožnega hodnika bolj toplo.«¹¹⁴ Na Igu je kmalu srečal druge sotrpine z delovišča na Žalah in iz zaporov na Miklošičevi.¹¹⁵ Le nekaj dni po prihodu je tudi prvič maševal: »Ob 4^b zjutraj smo se duhovniki zbrali v govorilnici, pod strogim nadzorstvom, da ne bi kvarno vplivali na druge jetnike. Navadna, zasilno opremljena miza je bila za oltar, za hostije in vino pa je skrbel iški župnik Bergant.«¹¹⁶

Novo prišleke so kmalu po prihodu razporedili po delovnih mestih, pogosto so začeli v pletarni, od tam pa so jih premeščali po drugih delavnicah. »Nekega dne so mlajše odbrali in nas peljali v sobo, kjer so pletli košare«, se je spominjal Kragelj in dodal: »V popoldanskih urah so nas spustili na dvorišče, kjer smo se sprehajali in spoznavali. Bili smo skupaj z laiki, med katerimi so bili politični in kriminalci. Veliko je bilo izobražencev. Prišli so iz raznih taborišč in ekonomij.«¹¹⁷ Tudi Marca so najprej dodelili v pletarno, »ki je bila v kletnih prostorih, z lepimi oboki iz žive skale, z majhnimi okni. Iz vrelega kotla se je dvigala para, ki je dišala po čreslovini,

saj je bilo treba šibe najprej prekuhati.«¹¹⁸ Delali so kot za tekočim trakom, vsak je opravljal svoje delo; eni so odstranjevali tanko plast lubja s šib in jih skladali na kup, drugi so izdelovali dno košar, tretji so pletli. Spominjal se je, da so zajtrk dobili ob pol šestih in ob šestih že odšli na delo.¹¹⁹ Le Sirc se je spominjal, da so ga takoj dodelili v prevajalnico, na delo, ki ga je opravljal že prej: »Na Ig smo se odpeljali v tovarnjaku, skupaj z majorjem komunistične policije in razstavljeno železno pečjo iz naše sobe. Na Igu so nas odpeljali naravnost v sobo, kjer je že bilo kakih deset zapornikov, povečini duhovnikov. Temu se nismo mogli načuditi, saj so takrat prvič pomešali laike in duhovne. Soba je bila na novo prebarvana in je imela prekrasen razgled na smrekove gozdove na Krimu. Naslednji dan so nas odvedli nadstropje nižje v drugo sobo, kjer naj bi nadaljevali prevajalsko delo.«¹²⁰

Marc je bil kasneje velikokrat premeščen, najprej na delo okoli gradu, kot na primer kidanje snega, spomladi pa na urejanje vrta ob stanovanjski stavbi paznikov, sekanje drevov v gozdu, nabiranje šib za pletarno ter delo na njivah, vrtovih in travniških ekonomije.¹²¹ Številni duhovniki so bili dodeljeni za delo na ekonomiji¹²² in tudi Kragelj se je spominjal, kako so jih spomladi odbrali za delo na polju: »Zjutraj so se zbrali skupaj z drugimi v posebno četo. Vsak je imel svojo culico s kosom kruha in kakšnim priboljškom od doma. Na delo jih je spremljal paznik z brzostrelko. Dokler se niso spoznali, je hodil okrog in jih nadzoroval. Pozneje pa je legel v kakšno senco in preganjal dolgčas. Pri delu se niso pretegnili. Bolj nerodno je bilo, ko so sušili seno in se je bližala nevihta. Takrat je bilo treba gibati.«¹²³ Toda Marc je videl, da so tisti duhovniki, ki so delali na ekonomiji, pogosto prihajali zelo pozno domov, zato je bil zadovoljen, ko se je lahko pridružil zidarjem. Prvo poletje so betonirali grajsko dvorišče in s samokolnico vozili gramoz, večkrat pa so šli ponj v kamnolom.¹²⁴ Kasneje so prenavljali tudi opuščeno oziroma razlašeno strojno na Igu, »ki naj bi jo predelali za stanovanja uslužbencev notranjega ministrstva.«¹²⁵

Kragelj je bil iz pletarne premeščen v prevajalnico,¹²⁶ kjer so delali obsojenci različnih poklicev. »V prvem nadstropju je bila v vogalu lepa soba z dvema oknom. Natrpana je bila s pisalnimi mizami, na katerih je bilo pet pisalnih strojev. Bogve kje so bili zaplenjeni, saj so bili najrazličnejših znamk in velikosti. Tu je imela svoje delo zelo pisana družba. Bilo je to umsko

¹¹⁰ Prav tam, str. 181–182.

¹¹¹ Ljubo Marc (1920–2010), slovenski duhovnik, ki je bil zaradi javnega obsojanja preganjanja vere oziroma onemogočanja verouka marca 1951 aretiran in leta 1952 na tolminskem procesu obsojen na 10 let strogega zapora. V različnih zaporih je preživel šest let in pol, pogojno je bil izpuščen leta 1958. Na Ig sta poleg Marca in Kraglja prišla še dva obsojenca s tolminskih procesov, Ivan Kobal in Ivan Hlad (gl. Marc, Črepinje, str. 202; Klavara, Dileme duhovnikov, str. 771–780; Griesser Pečar, Cerkev, str. 525–528).

¹¹² Marc, Črepinje, str. 179.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ Na Žalah so stanovanjske bloke gradili že od leta 1950. Obsojence so za delovno silo zunaj kazenskih zavodov uporabljali še po letu 1951 (gl. Kragelj, Moje celice, str. 118–120; Mikola, Kazenske ustanove, str. 67–68).

¹¹⁶ Marc, Črepinje, str. 180. Anton Bergant (1904–1971), slovenski duhovnik, od leta 1939 župnik v Šmihelu pri Novem mestu. Zaprt je bil 9. maja 1945 in leta 1946 obsojen, da je agitiral proti osvobodilni fronti in sodeloval z okupatorjem. Obsojen je bil na 12 let odvzema prostosti s prisilnim delom, pogojno izpuščen maja 1951. Med letoma 1951 in 1971 je deloval kot župnik na Igu (gl. Griesser Pečar, Cerkev, str. 256–261; Zgodovina, Župnija Ig).

¹¹⁷ Kragelj, Moje celice, str. 183.

¹¹⁸ Marc, Črepinje, str. 180.

¹¹⁹ Prav tam, str. 179–180.

¹²⁰ Sirc, Med Hitlerjem in Titom, str. 403.

¹²¹ Marc, Črepinje, str. 181–185.

¹²² Sirc v svojih spominih kot razlog navaja, da naj bi to bilo najtežje delo. Sam je le enkrat pomagal pri spravi sena (gl. Sirc, Med Hitlerjem in Titom, str. 408).

¹²³ Kragelj, Moje celice, str. 186.

¹²⁴ Marc, Črepinje, str. 186.

¹²⁵ Prav tam, str. 187.

¹²⁶ Kragelj, Moje celice, str. 184.

delo, vendar prav tako normirano kakor pletenje košar ali okopavanje krompirja. [...] Udba je znala izkoristiti tudi umske zmožnosti jetnikov«, se je spominjal.¹²⁷ »V pisani družbi prevajalcev smo se znašli: slavist prof. Jakob Šolar, dr. Rudolf Trofenik, doktor filozofije in prava, bivši docent na univerzi, dr. Stanko Lenič, bivši škofijski tajnik, p. Janez Jaub, jezuit, Peter Flajnik, bivši dekan v Kočevju, Ljubo Sirc, bivši sodelavec Tanjuga, Slavko Krek, bivši ameriški oficir, moja malenkost in nekaj časa tudi Marjan Podgornik, bivši kapetan JLA«, je še zapisal.¹²⁸ Prevajali so različne knjige in besedila z različnih področij in jezikov. Imeli so normo, a so se naučili, da je eden narekoval, drugi pa pisal, tako da so jo hitro izpolnili. »Zgodilo se je, da smo v štirinajstih dneh izpolnili normo, tako da nam je ostal prosti čas za študij in branje. Če je prišel paznik, smo imeli vedno v stroju popisani papir, zraven pa knjigo v tujem jeziku, ki ga paznik ni razumel«, se je spominjal Kragelj.¹²⁹

Številni sojetniki so se pri delu, pogovoru in druženju zblížali.¹³⁰ »Naša delovna skupnost je postala kot ena družina«, je povedal Kragelj.¹³¹ Vsi v prevajalnici so si med seboj delili dobrote iz paketov, znali pa so se tudi razvedriti s šalami.¹³² Duhovnike so najprej razdelili v različne sobe, kasneje pa preselili v skupno.¹³³ Tudi Kragelj se je spominjal, da se je na Igu »prvič zgodilo, da so politične ločili od kriminalcev. Nas duhovnike so prekladali. Včasih so nas pomešali med laike. Najlepše trenutke smo preživeli v sobi 7. Na vsaki strani so bile železne postelje s slamnjačami. Čeprav soba ni bila velika, je sprejela 16 jetnikov, ki so prihajali in odhajali.«¹³⁴ V tej sobi se je tako zbralo več duhovnikov. Med tednom so delali, nedeljo pa so posvetili duhovnemu življenju. Imeli so sveto mašo, molili so in veliko brali. Pogovarjali so se, skupaj praznovali godove in rojstne dneve, med seboj delili novice iz življenja Cerkev na Slovenskem ter pripovedovali o svojih izkušnjah in doživljajih.¹³⁵ »Čeprav smo bili stepeni iz cele Slovenije, smo se čutili kot bratje, ki si morajo pomagati in podpirati drug drugega«, je zapisal Kragelj.¹³⁶ V skromnih razmerah so po najboljših močeh skušali praznovati tudi božič, veliko noč in druge praznike.¹³⁷

Obsojenci so bili deležni raznih prevzgojnih ukrepov, imeli pa so tudi možnost izobraževanja. Na voljo so jim bili splošnoizobraževalni in strokovni tečajji, kot na primer krojaški tečaj ali čevljarški tečaj za nekvalificirane delavce. Splošnemu izobraževanju obsojencev so večinoma služila predavanja, na katerih

so obravnavali »pereča gospodarska, politična in družbena vprašanja«, nekatera vprašanja iz zgodovine, narave in tehnike, včasih so imeli tudi vzgojna predavanja.¹³⁸ Predavali so izmenoma obsojenci in vzgojni vodja. Predavanja so dopolnjevali s filmi. Mesečno so imeli dve do tri predstave, največkrat filme s poučno vsebino, ki so jim sledila še kratka predavanja. Vsaka soba je imela na voljo eno garnituro za šah, ki so mu obsojenci posvečali veliko časa in med sabo igrali tudi turnirje. Za športno udejstvovanje je bilo na voljo le notranje dvorišče, kjer so lahko igrali namizni tenis. Obsojencem je bila na voljo tudi knjižnica s 3.330 knjigami, ki naj bi si jih izposojalo od 70 do 85 odstotkov obsojencev. Najbolj so jih zanimala leposlovna dela, medtem ko za politično, strokovno in poljudnoznanstveno literaturo ni bilo posebnega zanimanja, so zapisali v zapisniku o splošnem pregledu zavoda.¹³⁹

Prevzgojno delo je leta 1954 vodil referent Anton Kebe.¹⁴⁰ V svojih spominih ga je omenjal tudi Kragelj: »Poleg upravnika Urbančiča je bil tudi pomočnik upravnika, od katerega je bilo odvisno, koga bodo pomilostili. Vzgojitelj pa je imel nalogo, da je skrbel za kulturno udejstvovanje jetnikov. Skušal se je z razumevanjem bližati zapornikom. [...] Naš vzgojitelj je bil Tone Kebe, bivši partizan [...] Doma je bil z Notranjskega, kot partizan pa je deloval na Kobariškem v Breginjskem kotu in v Benečiji. Zavedal se je, da ima okrog sebe veliko izobražencev [...] Bil je navdušen za petje in je sodeloval pri partizanskem invalidskem zboru, ker je bil tudi sam delni invalid. Dobro je bil poučen, koga ima okrog sebe. Vendar sem imel vtis, da ni delal razlike med duhovniki in laiki. [...] Ker je bil sam pevec, se je začel zanimati, kdo bi bil pripravljen voditi pevski zbor, če bi ga ustanovili.«¹⁴¹ Vodenje zbora je prevzel prav Kragelj, ki je povedal, da je s tem želel napraviti nekaj prijetnih ur sojetnikom. Peli so lahko ljudske in partizanske pesmi, s katerimi so nameravali nastopiti za 1. maj in 29. november.¹⁴² Zaradi uspeha s pevskim zborom je Kebe organiziral še tamburaški zbor, ki ga je, kot je zapisal Kragelj, prav tako prevzel eden od duhovnikov.¹⁴³ Poleg pevskega in tamburaškega zbora sta v zavodu delovala še manjši godalni orkester in dramska skupina. Te skupine so lahko s primerno vsebino nastopale na zavodskih proslavah ob državnih praznikih. Vse sobe obsojencev pa so bile ozvočene, da so jim lahko tudi ob drugih dnevih predvajali »zanje primeren program poročil, predavanj in glasbe«.¹⁴⁴

¹²⁷ Prav tam, str. 186–187.

¹²⁸ Prav tam, str. 187.

¹²⁹ Prav tam, str. 187–188.

¹³⁰ Marc, *Črepinje*, str. 186–191.

¹³¹ Kragelj, *Moje celice*, str. 188.

¹³² Prav tam, str. 201.

¹³³ Marc, *Črepinje*, str. 186.

¹³⁴ Kragelj, *Moje celice*, str. 192.

¹³⁵ Prav tam, str. 192–199.

¹³⁶ Prav tam, str. 199.

¹³⁷ Marc, *Črepinje*, str. 191–192, 193–194, 198.

¹³⁸ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 4.

¹³⁹ Prav tam.

¹⁴⁰ Prav tam.

¹⁴¹ Kragelj, *Moje celice*, str. 185.

¹⁴² Prav tam.

¹⁴³ Prav tam.

¹⁴⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 4.

Zavod za prestajanje kazni zapora Ig danes (arhiv ZPKZ Ig).

Zaporniki so se ob državnih praznikih zbrali na dvorišču ali v dvorani, pripravili so celoten program, od petja do govora, je zapisal Kragelj in še dodal: »Redkokdaj se je teh proslav udeležil kdo od uprave, razen paznikov, ki so bili v službi, in še tisti bi bili najraje doma.«¹⁴⁵ »Za prvomajske praznike smo imeli zelo slovesno kosilo in stekleničko piva za priboljšek. V obokani kleti, ki je bila zanemarjena in zasilno urejena za praznovanje, je nastopil pevski zbor. Pozneje je to 'dvorano' Kebe, odgovorni za kulturno življenje v naši jetnišnici, lepo uredil. Na novo ometana, s parketnim podom, z urejenim odrom in s stoli za občinstvo je dajala kar mesten vtis«, pa se je spominjal Marc, ki je pri urejanju tudi pomagal.¹⁴⁶

A življenje v zaporu ni bilo vedno lahko. Za neupoštovanje hišnega reda in pravil so bili obsojenci kaznovani. Kot disciplinsko kazen so dobili prepoved dopisovanja ter dobivanja obiskov in paketov.¹⁴⁷ Za hujše kršitve so lahko dobili tudi kazen prekorednega dela oziroma dodelitve na težje delo.¹⁴⁸ Pred Marcem se je nekega dne, ko je moral kidati sneg, »pojaval gospod sloke postave, umirjene, samozavestne boje, v krasnem zimskem plašču in s klobukom na glavi.«¹⁴⁹ Bil je upravnik zapora Urbančič, in ker ga Marc ni pozdravil, pri tem pa se izgovarjal, da se s civilisti ne smejo pogovarjati, je ostal mesec dni brez paketa. Ista kazen se mu je večkrat ponovila zaradi postiljanja postelje, saj si je drznil odgovarjati nadzorniku.¹⁵⁰ Drugih, večjih kazni v spominski literaturi ne zasledimo.

Ukinitiv moškega zapora na Igu

Ukinitiv moškega zapora na Igu je bila povezana z načrtovano ukinitvijo ženskega zapora v Brestanici, o kateri so v poročilih začeli pisati leta 1955, in premetitvijo obsojenk na Ig. Najpomembnejši razlogi za selitev so bili slabe bivalne razmere v KPD Brestanica in oddaljenost zavoda.¹⁵¹ V predlogu za premetitev so zapisali, da so bile vse stavbe v slabem stanju, ostrežje glavne stavbe pa dotrajano in preperelo. Obnove in adaptacije sta bili potrebni tudi kuhinja in pekarna, kjer je zaradi vlage odpadal omet. Sanitarne naprave so bile pomanjkljive, saj v nadstropjih ni bilo vodovodne napeljave. V zavodu je pogosto primanjkovalo vode, še zlasti pozimi, ko je obstoječa vodna črpalka pogosto odpovedala, medtem ko je bila zaradi slabih cevi voda pitna le pogojno. Predvidevali so, da bi bili stroški obnove vseh pomanjkljivosti previsoki.¹⁵² Po drugi strani so selitev moških iz KPD Ig načrtovali zato, ker na Igu ni bilo ustrezno urejenih delavnic in skladišč, za kar so morali uporabljati stanovanjske prostore. Zato so lahko organizirali samo obrtne delavnice, to je čevljarsko, krojaško in pletarsko. Industrijski način izdelave, ki so ga želeli vzpostaviti, v obstoječih razmerah ni bil mogoč, prav tako bi za njegovo vzpostavitev morali nameniti preveč sredstev. Zato so že načrtovali nov kazensko poboljševalni dom na državnem posestvu Dob pri Mirni.¹⁵³

¹⁴⁵ Kragelj, *Moje celice*, str. 185.

¹⁴⁶ Marc, *Črepinje*, str. 185.

¹⁴⁷ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 178, Zapisnik o splošnem pregledu Kazenskega poboljševalnega doma na Igu pri Ljubljani, 12. 11. 1954, str. 4–5.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 6.

¹⁴⁹ Marc, *Črepinje*, str. 181.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 181, 186.

¹⁵¹ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 535, Dopis Oddelka za izvrševanje kazni, 16. 12. 1955.

¹⁵² ARS, AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 538, Obrazložitev predloga za zgraditev novega kazenskega poboljševalnega doma, 27. 12. 1955, str. 2. Prim. tudi Jankovič Deržič, *Grad Rajhenburg kot zapor*, str. 582.

¹⁵³ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 538, Obrazložitev predloga za zgraditev novega kazenskega poboljševalnega doma, 27. 12. 1955, str. 1–3.

Do natančnejših načrtov za premestitev obsojenk in obsojencev je prišlo leta 1956. Obsojence iz KPD Ig, ki jih je bilo v začetku leta 230, naj bi preselili v različne kazenske ustanove. Načrtovali so, da jih bodo 60 premestili v KPD Škofja Loka, 50 v KPD Maribor, 120 pa na Kmetijsko gospodarstvo Dob, ki je bilo takrat še v izgradnji.¹⁵⁴ Pri tem naj bi bila oprema mizarске in ključavničarske delavnice prenesena na Dob, kjer bi uredili odgovarjajoči delavnici v okviru novega kazensko poboljševalnega doma. Osebo opremo, to je obleko, perilo in obutev, naj bi dodelili delovnemu naselju obsojencev na Dobu in deloma KPD Škofja Loka. Ves ostali inventar naj bi ostal na Igu, kamor je bilo namenjenih 230 obsojenk iz KPD Brestanica. Premestitev so načrtovali ponoči, s tovornjaki v dveh transportih.¹⁵⁵

Obsojenke iz KPD Brestanica so bile na Ig premeščene v začetku julija 1956. Ob koncu leta je bilo na Igu 185 obsojenk. Ekonomija na Dobu je bila v prvi polovici leta 1956 še delovišče KPD Ig, ustanovitev KPD Dob pri Mirni pa so načrtovali za leto 1957.¹⁵⁶

Zaključek

V prvem obdobju po drugi svetovni vojni je število obsojencev naraščalo.¹⁵⁷ Oblast ni obračunala le z vojnimi zločinci in kolaboracijo, ampak z vsemi dejanskimi in potencialnimi političnimi in razrednimi nasprotniki, ki so predstavljali oviro pri izgradnji države.¹⁵⁸ A hkrati so ravno te obsojence uporabili kot delovno silo za njeno obnovo in izgradnjo.¹⁵⁹ Zato se je povečevala potreba po kazenskih ustanovah, njihovih obrtnih podjetjih in ekonomijah. Tako je bil tudi na Igu ustanovljen kazenski zavod, najprej kot delovišče KPZ Ljubljana, kasneje kot samostojen zavod.

Enako kot drugi zapori je imelo tudi delovišče oziroma zavod na Igu tako prevzgojno kot ekonomsko funkcijo. Oblast ni skrivala namere, da bodo obsojenci s svojim delom sodelovali pri dvigu državne proizvodnje, uporabljala jih je tudi pri najtežjih delih kot poceni delovno silo. Prav tako ni skrivala, da je bilo delo glavni prevzgojni dejavnik. Posluževala se ga je z namenom obsojence naučiti »pravega« oziroma »socialističnega« odnosa do dela, pa tudi z namenom politične prevzgoje, ki je bila v tesni povezavi s predavanji in drugimi vzgojnimi dejavniki.¹⁶⁰ V delo so želeli vključiti čim več obsojencev, dejavnosti

pa so bile široko zastavljene. Na Igu so se ukvarjali s kmetijstvom in proizvajali različne izdelke, od pletenih košar, ključavničarskih, mizarских in krojaških izdelkov do čevljev. Izvajali so tudi gradbena dela, tisti, ki so bili bolj izobraženi, so prevajali. Vsa dela so bila normirana, o uspehih je uprava redno poročala v svojih poročilih. Prekoredno delo oziroma dodelitev na težje delo se je uporabljalo tudi v disciplinske namene. »Na Igu je bila zelo pisana družba jetnikov. Različna izobrazba, vsakovrstni poklici in kdor je bil priden, se je marsičesa naučil. Kdor ni znal drugega, je čistil beke, da so z njimi pletli košare. Navadno so to delo opravljali tisti, ki so prihajali na novo. Pozneje so jih dodelili k čevljarjem ali krojačem, če so imeli poklic, druge pa zidarjem ali na ekonomijo za kmečko delo. Najbolj pisana družba je bila pri bekah in košarah: politični in kriminalci, izobraženci in analfabeti«, je v svojih spominih zapisal Kragelj.¹⁶¹

Žal iz obstoječih dokumentov ne izvemo dosti o življenjskih razmerah obsojencev v prvih letih obstoja državnega posestva in obrtnih delavnic na Igu. Več o tem je znanega za zadnja leta, ko je bil tam samostojni kazensko poboljševalni dom, a takrat je najhujši pritisk na politične nasprotnike že izgubil prvotno ostrino. Iz spominske literature lahko vidimo, da so obsojence tu pričakale boljše razmere kot v ljubljanskem zaporu. Še vedno pa je fizično delo ostajalo najpomembnejši dejavnik prevzgoje, kljub temu da se je odnos do obsojencev sredi 50. let začel nekoliko spreminjati, da so več pozornosti posvečali njihovim namestitvam, namenu kazni, prevzgoji in izobrazbi paznikov. Ne nazadnje so bili tudi razlogi za selitev moških iz KPD Ig deloma povezani z organizacijo dela.

Po odhodu moških obsojencev leta 1956 so se na Ig preselile ženske iz KPD Brestanica. Ižanski grad je še danes namenjen prestajanju kazni zapora za ženske.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1980

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 31, Okrajni ljudski odbor Ljubljana okolica, 1945–1958

LJU 342, Zbirka fotografij

¹⁵⁴ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 535, Predlog za premestitev obsojencev iz KPD Ig in obsojenk iz KPD Brestanica v KPD Ig, 9. 4. 1956.

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ ARS, AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, str. 1.

¹⁵⁷ Število obsojencev je začelo upadati šele v letih 1953 in 1954 (gl. Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 92–93).

¹⁵⁸ Koncilija, *Politično sodstvo*, str. 327.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 168.

¹⁶⁰ Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 119–120.

¹⁶¹ Kragelj, *Moje celice*, str. 211.

SPLETNI VIRI

Uprava za izvrševanje kazenskih sankcij
Zavod za prestajanje kazni zapora Ig: <https://www.gov.si/drzavni-organi/organi-v-sestavi/uprava-za-izvrsevanje-kazenskih-sankcij/o-upravi/zavod-za-prestajanje-kazni-zapora-ig/> (16. 12. 2019).

Župnija Ig
Zgodovina, Župnija Ig: <http://zupnija-ig.rkc.si/zgodovina> (6. 4. 2020)

LITERATURA

- Čepič, Zdenko: Preskrba prebivalstva in obvezni odkupi. *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 893–900.
- Gestrin, Ferdo: *Svet pod Krimom; druga, prenovljena izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Griesser Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Jankovič Deržič, Andreja: Grad Rajhenburg kot politični zapor po 2. svetovni vojni. Ženski politični zapor (1948–1956) in moški kazensko poboljševalni dom (1956–1959). *Kronika* 61, 2013 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 575–584.
- Klavora, Marko: Dileme duhovnikov v zgornjem Posočju po drugi svetovni vojni skozi perspektivo tolminskega procesa. *Acta histriae* 17, 2009, št. 4, str. 757–784.
- Koncilija, Žiga: *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Kragelj, Jožko: *Moje celice*. Ljubljana: Družina, 1997.
- Marc, Ljubo: *Črepinje. Spominjanja primorskega duhovnika, 1940–1958*. Celje, Gorica: Mohorjeva družba, 1994.
- Mikola, Milko: *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951*. Ljubljana: Nova obzorja, 2016.
- Mikola, Milko: *Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012.
- Sirc, Ljubo: *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, četrta knjiga, Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003.
- Vodopivec, Peter: *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

S U M M A R Y

The beginnings of the Ig Castle prison (1946–1956)

The Ig Castle prison was founded soon after the end of the Second World War. In early 1946, Mr and Mrs Palme, who had until then owned the castle and its pertaining estate, were dispossessed of all their landed property, buildings, and appurtenant inventory in compliance with the law on the agrarian reform. 49.57 hectares of land, including the castle building, were transferred under the Ministry of the Interior for the purposes of establishing the State Estate Ig near Ljubljana, which operated within the framework of the Correctional Facility Ljubljana. The restoration of the castle began in the winter of 1946/47 or no later than January 1947, when the building already accommodated the first convicts from the Correctional Facility Ljubljana. In November 1947, when the castle restoration was completed, the State Electric-Metal Company Motor was transferred from Ljubljana to Ig as well, together with convicts from the Correctional Facility Ljubljana that worked in it. At the end of 1947, the castle and the State Estate Ig employed 264 convicts. The company Motor gradually set up four workshops: an electric workshop producing electric motors, a locksmith workshop producing agricultural machines, a shoemaking workshop, and a carpentry workshop. The company operated at Ig until May 1950, when it was transferred to Škofja Loka.

Following the departure of the company Motor, the Ig Castle remained the seat of the Ig State Estate or Economy, as it was later called. Although it engaged in agriculture and livestock production, there is little information on its operations during the transitional period. At that time, the Ig Castle also housed the school of the State Section for Home Affairs. More activities were documented from 1954 onwards, when independent Men's Correctional Facility Ig was opened. A few skilled crafts workshops were re-established, and the Ig Economy increased its operations as well. The convicts also worked at two major and several minor sites outside the facility. However, the independent Men's Correctional Facility Ig only operated for a brief period, until July 1956, when male prisoners were transferred to Dob and Škofja Loka as well as to other prisons across Slovenia, and when female convicts were transferred to Ig from the Correctional Facility Brestanica.

Little is known about the living conditions of the male convicts at Ig. More information is provided for the period after the establishment of the independ-

ent correctional facility, primarily by memorial literature and to some extent by archival materials. Many inmates serving their sentences at Ig were political

prisoners, including several priests. In their memoirs, some provided detailed descriptions of their life in prison and work in various workshops.

Notranje dvorišče ižanskega gradu (Mostiščar, glasilo občine Ig 8, 2002, št. 3, str. 6).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 719:341.384(497.1)(094.5)

Prejeto: 19. 12. 2019

Barbara Vodopivec

dr., asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: barbara.vodopivec@zrc-sazu.si

ORCID: 0000-0001-8191-9948

Zakonodajni in institucionalni okvir transferjev predmetov kulturne dediščine v povojni Jugoslaviji

IZVLEČEK

V prispevku so prikazani rezultati analize zakonodajnega in institucionalnega okvira, ki je določal lastniške in fizične transferje predmetov kulturne dediščine v Jugoslaviji po letu 1945. Rezultati so umeščeni znotraj štirih med seboj tesno prepletenih povojnih procesov: državljanstva, popisov vojne škode, uveljavljanja načel spomeniškega varstva (zlasti, kar zadeva prodajo in uvoz oziroma izvoz), ter izvajanja restitucije, ki so ključno vplivali na različne transferje predmetov kulturne dediščine. Ti procesi so postavljeni v družbeni in politični kontekst nastanka DFJ oziroma FLRJ, pri čemer analiza zajema predvsem prva povojna leta, sega pa tudi v čas druge svetovne vojne. V prispevku je prvič sistematično vzpostavljen celovit zakonodajni in institucionalni okvir, znotraj katerega je mogoče umeščati raziskave in študije primerov provenience posameznih umetnin ter delovanja državnih ustanov in vzpostavitve njihovih zbirk.

KLJUČNE BESEDE

restitucija, vojna škoda, spomeniško varstvo, predmeti kulturne dediščine, Jugoslavija

ABSTRACT

LEGISLATIVE AND INSTITUTIONAL FRAMEWORKS FOR TRANSFERRING OBJECTS OF CULTURAL HERITAGE IN THE POSTWAR YUGOSLAVIA

The contribution presents the results of the analysis of legislative and institutional frameworks that provided for ownership and physical transfers of objects of cultural heritage in Yugoslavia after 1945. The results are placed within four closely intermeshed postwar processes of nationalizing property, taking an inventory of war damage, introducing the principles of monument protection (especially in relation to sales, imports, and exports), and implementing restitution, which crucially affected various transfers of objects of cultural heritage. These processes are set in the socio-political context of creating the Democratic Federal Yugoslavia and the Federal People's Republic of Yugoslavia, respectively, with the analysis being primarily centred on the years immediately following the war and in part also touching upon the time during the Second World War. The contribution systematically sets the first comprehensive legislative and institutional frameworks for research and case studies into the provenance of individual artworks as well as the operations of state institutions and the establishment of their collections.

KEY WORDS

restitution, war damage, protection of monuments, objects of cultural heritage, Yugoslavia

Uvod

Študije provenience predmetov kulturne dediščine, zlasti tistih, ki so bili predmet različnih transferjev med drugo svetovno vojno in po njej, postajajo v zadnjih dveh desetletjih vse pomembnejše raziskovalno področje,¹ pri tem pa stopajo v ospredje tudi vprašanja transferjev, ki so jih povzročile politične spremembe in obe svetovni vojni v 20. stoletju na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Z izjemo raziskav, vezanih na provenienco in restitucijo arhivskega in knjižničnega gradiva,² je tematika transferjev predmetov kulturne dediščine oziroma raziskovanje provenience v Sloveniji predmet poglobljene znanstvene obravnave šele v zadnjih letih.³ Namen prispevka je predstaviti rezultate raziskovalnega dela, osredotočenega na razumevanje zakonodajnega in institucionalnega okvira transferjev predmetov kulturne dediščine v času nastanka in oblikovanja Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) oziroma Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) v letih po koncu druge svetovne vojne, pri čemer gre za prvo celovito predstavitev te tematike.⁴ Razumevanje tega okvira je pomembno, ker opredeljuje ključne procese, prav-

ne podlage in ustanove, ki so vplivali na ravnanje z lastnino v smislu preoblikovanja zasebne lastnine v splošno ljudsko premoženje, vključno s predmeti kulturne dediščine, in tako predstavlja med drugim tudi podlago za nadaljnje umetnostnozgodovinske študije provenience umetnin in umetniških zbirk. Transferje v prispevku tako razumemo kot neposredne fizične premike predmetov kulturne dediščine (kot posledico na primer ropanja) in kot spremembo lastništva na teh predmetih, praviloma iz zasebne v državno last (kot posledico na primer konfiskacije). Predmete kulturne dediščine pa v prispevku razumemo kot predmete, ki sodijo v likovne zvrsti slikarstva, kiparstva in oblikovanja (zlasti izdelki umetne obrti, kot so cerkvena oprema, pohištvo, svetila, glasbila in posodje), muzejske predmete (vključno z arheološkimi izkopaninami), arhivsko gradivo, knjižnično gradivo, znanstvene zbirke in druge predmete, ki imajo umetniško, pa tudi zgodovinsko ali znanstveno vrednost.

Prispevek predmet raziskave predstavlja z vidika zakonodajnega in institucionalnega delovanja DFJ oziroma FLRJ, vsebinsko pa izhaja iz štirih večjih sklopov, ki predstavljajo ključne procese, povezane s transferji predmetov kulturne dediščine v povojni Jugoslaviji: ravnanje države s premoženjem, spomeniško varstvo, vojna škoda in restitucija. Vsi štirje vsebinski sklopi so med seboj tesno prepleteni in vsebujejo ključne vzode transferjev predmetov kulturne dediščine tako z vidika lastništva kot fizičnih premestitev.

Čeprav se časovni lok prispevka zaključuje z obdobjem samostojne Slovenije, ko je bil sprejet *Zakon o denacionalizaciji*,⁵ se ta osredinja na prva povojna leta, ko je prišlo do največje razlastitve premoženja, vključno s predmeti kulturne dediščine. Širši kontekstualni okvir pa mora zaradi razumevanja procesov, ki so trajali dlje, kot je na primer vzpostavitev sistema spomeniškega varstva, zajemati čas, ko je bilo slovensko ozemlje še del Habsburške monarhije, čas med obema svetovnima vojnama in obdobje okupacije.

Značilnosti obdobja

V nadaljevanju izpostavljamo nekaj družbeno-političnih značilnosti povojne Jugoslavije,⁶ ki so še posebej vplivale na oblikovanje zakonodajnega in institucionalnega okvira nove države in rabo zakonodaje, ter tako tudi na ravnanje z lastnino in s tem s predmeti kulturne dediščine. Pregled uradnih listov Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, DFJ in FLRJ kaže zlasti v letih

¹ Raziskovalno področje je močno spodbudila Washingtonska deklaracija, sprejeta 3. decembra 1998: *Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art*. <https://www.state.gov/p/eur/rt/hlcst/270431.htm> (9. 3. 2019).

² *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije 1*, str. 11–12; Oblak Čarni, Arhivi v Sloveniji, str. 83–92; Košir, Dolga pot domov, str. 129–148; Oblak Čarni, »Arhivarji pa lahko pridejo, kadar želijo ...«, str. 51–56; Grafenauer, Kaj pomenijo ugovori, str. 101–106; Kodrič Dačić, Federalni zbirni center, str. 51–63; Seražin, *Nastanek in razvoj*, str. 19–22, 67–68.

³ Petrič, Restitucija kulturnih dobrin, str. 521–542; Oblak Čarni, Restitucija arhivov, str. 279–295; Glažar, Izvoz in uvoz arhivskega gradiva, str. 319–336; *Provenience, transferji in lastništvo umetnin*, zlasti prispevki Renate Komić Marn, Tatljane Štefanič in Tine Košak; *Kam so vse umetnine šle? Transferji in odtujitve predmetov kulturne dediščine v Sloveniji med drugo svetovno vojno*, Razstava mednarodnega HERA projekta Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju, Ljubljana, 3. 5.–18. 5. 2018; Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 101–120. Študije provenience kulturne dediščine so pogosto vezane tudi na raziskovanje zgodovine Judov: Pančur, *Premoženjski in civilno-pravni položaj*; Podbersič in Hančič, *Povojne zaplembe*, str. 283–287.

⁴ Raziskovalna podlaga za pričujoči prispevek je bila zastavljena v okviru evropskega projekta *TransCultAA – Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju* (financer program *HERA Joint Research Programme*; <https://www.transcultaa.eu/>, 10. 5. 2019), in sicer v sklopu razstave, ki je predstavila deset izbranih zakonodajnih podlag, povezanih s transferji umetnin v 20. stoletju, in pomeni prvi tovrstni pregled pri nas (glej Vodopivec, *Zakonodajni kontekst, razstava Kam so vse umetnine šle?* Ljubljana, Atrij ZRC SAZU, 3. 5.–18. 5. 2018). Raziskovalno delo za ta prispevek, ki je izhodišča razstave močno razširilo in poglobilo, pa je bilo izvedeno v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna (<https://uifs.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/slovenska-umetnostna-identiteta-v-evropskem-okviru#v>, 10. 5. 2019).

⁵ *Zakon o denacionalizaciji*, Ur. l. RS, št. 27/91 z dne 29. 11. 1991.

⁶ Zgodovinopisje čas nastanka druge Jugoslavije obravnava obširno. Glej na primer: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 831–929; Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*; Deželak Barič, *Priprave in izvedba*, str. 367–398.

gradovi, cerkvene ustanove, privatnici

XXXIX

III. IV. V.

Š K O D A

prisadejana gradovom na področju Slovenije

knjižice, slike, stensko slikarstvo

šteta nad ...

Rekapitulacije:

III. gradovi (oborci)	44, 316.910. - Din
IV. cerkvene ustanove	35, 480.000. - "
V. privatnici	61, 259.431. - "
	<hr/>
	141, 056.341. - Din

Reparacije:

veliki pislovec muzeja:	141, 056.341. - Din
Muzej akademije umetnosti	161, 916.650. - Din

Rekapitulacija vojne škode na ozemlju Slovenije, prizadejana gradovom, cerkvenim ustanovam in zasebnikom (brani Arhiv Jugoslavije, AJ, fond 218 (Jugoslovenski institut za zaščito spomenika kulture), Spiskovi odnetih predmeta u toku rata iz Slovenije i njihova procena vrednosti - ratna šteta, 1946, šk. 63.

1945 in 1946 na izjemno količino sprejetih zakonodajnih aktov, pa tudi na njihovo raznolikost. Segajo domala na vsa področja življenja, od izgradnje upravnega, pravosodnega, finančnega, monetarnega, carinskega, industrijskega (državna podjetja), trgovskega, socialnega, šolskega, zdravstvenega in prometnega sistema do regulacije plač in cen. Velika hitrost sprejemanja zakonov in njihova raznolikost kažeta na željo oblasti po reguliranju celotnega sistema in revolucionarno preobrazbo družbe, spričo katere je Edvard Kocbek leta 1945 v svoj dnevnik zapisal: »Vedno bolj sem zaskrbljen nad hitrostjo in grobostjo, s katero partija – od Tita navzdol – gradi novo, centralizirano Jugoslavijo.«⁷ Povojno Jugoslavijo je zaznamoval državni centralizem, ki je vzpostavil strogo centralizirano

hierarhijo odločanja in vodilno vlogo Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) ter uvedel nadzor na vseh področjih življenja in nad vsemi vzvodi oblasti.⁸ Centraliziran ustroj države in partijske strukture je pogojeval tudi veliko odvisnost federalnih enot od zvezne oblasti, kar je veljalo za vsa področja delovanja oblasti, torej tudi za zakonodajo. Četudi je imela po ustavi skupščina FLRJ zakonodajno oblast in je predstavljala najvišji organ državne oblasti, je vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovske tesno povezana s KPJ, zlasti v prvih povojnih letih »v duhu revolucionarnega časa« izdajala številne uredbe z zakonsko močjo in s tem posegala v zakonodajno

⁷ Kocbek, *Dnevnik*, str. 25.

⁸ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 155; Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 10–12; Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 103.

funkcijo skupščine.⁹ Na ta način je vlada med drugim urejala tudi področji vojne škode in restitucije. Kljub hitremu ritmu izgradnje nove države Jugoslavije pa je realnost dogajanja na terenu pogosto prehitela zakonodajne podlage. Določeni zakoni so pomenili legalizacijo spornih praks za nazaj (*ex tunc*), kar je bilo še posebej pogosto v primeru sprememb lastništva.¹⁰ Z legalizacijo spornih praks za nazaj je tesno povezana tudi t. i. prehodnost pravnega sistema. Ta je zaradi nejasnosti določb dopuščala vrsto nedorečenosti in možnosti tendencioznih razlag, glede na želeni cilj.¹¹ Razkorak med zakonodajo in stvarnostjo je bil torej opazen. Številni zakoni so urejali praktično najmanjšo podrobnost v državi, hkrati pa so določila temeljnih zakonov, tudi tistih, ki so določali ravnanje s stvarnim premoženjem, puščala dovolj prostora za različne rabe zakonodaje: »Jugoslovanska država, katera se je oblikovala v letih 1945 in 1946, spominja na Potemkinovo vas. Razlika med 'ljudsko' fasado politično-institucionalne ureditve in njeno 'boljševiško' vsebino je bila namreč ogromna.«¹² Ne nazadnje pa je pri vzpostavljanju druge Jugoslavije ter njenega zakonodajnega in institucionalnega okvira zelo pomemben, mestoma celo ključen, tudi mednarodni okvir, od delovanja zaveznikov, prek poteka mirovne konference v Parizu do odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo; vse to je namreč vplivalo tudi na izvajanje poddržavljanja zasebne lastnine.¹³

Ravnanje države s premoženjem

Ob koncu vojne in v prvih povojnih letih je takratna ljudska oblast sprejela zakonske podlage, ki so urejale ravnanje nove države s premoženjem.¹⁴ Te so urejale vzpostavitev t. i. narodne imovine s postopki konfiskacije in sekvestra, torej zlasti prehod lastništva iz zasebne v državno last, kar je veljalo tudi za predmete kulturne dediščine. Ti so sprva sodili v delokrog zveznega ministrstva za industrijo, kasneje pa poverjeništvu oziroma ministrstva za prosveto. Transferja predmetov kulturne dediščine zato ni mogoče obravnavati ločeno oziroma zgolj v okviru enega področja, ampak je treba upoštevati tudi druga področja, kjer kulturne dediščine na prvi pogled ne bi iskali, kot je na primer prav ministrstvo za industrijo. Prav tako je pomembno imeti pred očmi že v uvodu izpostavljeno

dejstvo, da je transfer predmetov kulturne dediščine tesno prepleten z zakonodajo, ki je urejala spomeniško varstvo, ugotavljanje vojne škode in restitucijo (tu govorimo zlasti o mednarodnih pogodbah, kot bomo videli v nadaljevanju).

Prva in hkrati temeljna pravna podlaga, ki je uzakonila podržavljenje in zaseg premoženja, je *Odlok AVNOJa o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile*, ki je bil sprejet še pred koncem vojne, leta 1944.¹⁵ Akt je določal, čigava imovina preide v last države in komu se imetje odvzame (1. in 2. člen), ter navajal vrsto tega imetja (med drugim nepremične posesti, premične dobrine, hiše, pohištvo (3. člen)). Odlok je ustanovil Državno vodstvo narodnih posesti pri poverjeništvu trgovine in industrije (4. člen); ta organ je dobil nalogo upravljati podržavljeno in zaseženo imetje (sekvester). Odlok je vzpostavil državno lastništvo za nazaj, torej tudi za tisto imetje, glede katerega je, kot je zapisano v odloku, že obstajala sodba državljskih ali vojaških sodišč ali ki je že pred izdajo tega odloka prešlo v državno last, pod državno upravo ali zaplembo v posameznih federalnih enotah (4. člen). Odlok je uzakonitev podržavljanja lastnine utemeljil kot nujnost za doseg »kar najbolj uspešne zmage v osvobodilni vojni« ter za gospodarsko obnovo in izgradnjo Jugoslavije (5. člen). Umetnine oziroma predmeti kulturne dediščine v odloku niso bili izrecno omenjeni, vendar je akt dejansko vzpostavil logiko in način ravnanja nove države z vsem zasebnim premoženjem.

Predsedstvo AVNOJ je takoj po vojni, 29. maja 1945, sprejelo tri temeljne zakone, ki so urejali ravnanje s premoženjem. Prva dva sta se nanašala na vse vrste premoženja, tretji pa konkretno na ravnanje s predmeti kulturne dediščine. *Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači*¹⁶ je način vračanja zapuščene premoženja in premoženja, ki so ga okupacijske oblasti odvzele lastnikom, opredelil na podlagi sodbe narodnih sodišč oziroma predpisov uveljavljanja vojne škode (1. člen). 1. člen je med imovino, ki jo ureja zakon, uvrstil tudi dragocenosti, kamor lahko pogojno štejemo predmete kulturne dediščine. Akt je ustanovil Državno upravo narodnega imetja z nalogo upravljanja premoženja iz 1. člena, in sicer do trenutka, ko se to na podlagi sodnega sklepa izroči lastniku oziroma dedičem (4. člen). Pomembna za razumevanje pro-

⁹ Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 11.

¹⁰ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 157. Gre za *Zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarstev* (Ur. l. FLRJ, št. 98/46, noveliran leta 1948: Ur. l. FLRJ, št. 35/49). To je bila pravna podlaga za podržavljenje velikih gospodarskih podjetij. Več o nacionalizaciji glej: Prinčič, *Nacionalizacija*.

¹¹ Melik in Jeraj, *Slovensko kazensko sodstvo*, str. 451, 463 in 464.

¹² Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 155.

¹³ Več o tem: Prinčič, *Nacionalizacija*.

¹⁴ Žontar, *Povojni prisilni odvzemi*, str. 5–11; Radulović, *Komisija za upravo narodne imovine*, str. 11–19; Kozina, *Komisija za upravo narodne imovine*, str. 15–19.

¹⁵ Odlok je Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) sprejel 21. novembra 1944, v Uradnem listu Demokratične federativne Jugoslavije pa je bil objavljen 6. februarja 1945 (Ur. l. DFJ, št. 2/45).

¹⁶ *Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači*, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

cesa podržavljanja je navedba v 6. členu zakona, ki je določala, naj pristojno narodno sodišče pri sklepanju izročitve premoženja upravičencem upošteva »... interese narodnega gospodarstva v duhu 5. člena v Odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944 ter naj v primeru, kjer je velika imovina, izroči v upravo samo en del imovine, tako da se ne bi neupravičeno kopičilo bogastvo v rokah oseb, ki se jim imovina izroči v upravo«. S tem je bila dejansko uzakonjena pravica sodišč, da interese države oziroma »naroda kot celote« postavijo pred interese lastnika, kar je v praksi pomenilo dodelitev velikega dela premoženja Državni upravi narodnega imetja oziroma državnim ustanovam.

Sočasno s sprejetjem zakona o ravnanju z imovino je Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja*.¹⁷ 1. člen tega zakona je določal, da vsako nepremično in premično imetje, ki je ali bo prešlo v državno last na podlagi odloka AVNOJ (1944) ali drugih zakonov, postane narodna imovina. Nadalje je zakon določal, da je državna lastniška pravica do te imovine nezastarljiva in da morajo vse osebe ter javne oblasti in ustanove, ki imajo na dan 29. maja 1945 imovino iz 1. člena zakona, to imovino prijaviti upravam narodnega imetja (2. člen). To pomeni, da s tem imetjem niso smeli razpolagati, vsaka kršitev predpisanega razpolaganja, ki so ga po zakonu izvajale osebe, postavljene za upravljanje in vodstvo narodnega imetja (5. in 6. člen), pa je bila opredeljena kot kaznivo dejanje (8.–16. člen). S tem si je država zagotovila nadzor nad celotnim premoženjem.

Istega dne, torej 29. maja 1945, je Predsedstvo AVNOJ tudi za področje ravnanja s predmeti kulturne dediščine sprejelo zelo pomembno zakonodajno podlago – *Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944*.¹⁸ Zakon je prosvetno ministrstvo DFJ določil kot pristojno za »... zbiranje, čuvanje in razdeljevanje knjig, arhivskih in muzejskih predmetov, umetniških slik in kipov, znanstvenih zbirk, muzikalij in vseh drugih predmetov zgodovinskega, znanstvenega ali umetniškega značaja, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikove imovine v državno last, o Državni upravi nad imovino odsotnih oseb in o sekvestrirani imovini, katero so okupatorska oblastva nasilno odtujila« (1. člen). S tem je zakon vse aktivnosti, povezane z lastnino

iz 1. člena zakona, iz pristojnosti industrijskega ministrstva (tj. Državne uprave narodnega imetja) prenesel na pristojnost prosvetnega ministrstva. Zakon je predpisal kazni za »uničevanje državne lastnine«, in sicer za vsako odvzemanje, raznašanje ali uničevanje predmetov (3. člen). Pomemben je 4. člen, ki pomeni neposredno pravno podlago za prenos predmetov kulturne dediščine, ki so bili zasebna last, v javne ustanove: »Zbrane predmete bo razdelilo prosvetno ministrstvo Demokratske federativne Jugoslavije v sporazumu s prosvetnimi oblastvi posameznih federalnih edinic. V ta namen bodo prosvetna oblastva federalnih edinic poročala o potrebah svojih ustanov, izmed katerih bodo upošteevane posebno tiste, ki so bile v vojni uničene ali poškodovane.« Zakon je tako tudi neposredna pravna podlaga za vzpostavitev federalnih zbirnih centrov.¹⁹ Dejansko je bila v Uradnem listu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije 8. septembra 1945 objavljena *Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbirnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete*. Ta je na podlagi zveznih predpisov določala ustanovitev Federalnega zbirnega centra za kulturno-zgodovinske predmete pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani ter okrožnih zbirnih centrov v Mariboru, Celju in Novem mestu, njihovo organizacijo in postopke dela. 5. člen je določal, da z vsemi predmeti na ozemlju Slovenije, ki so po odloku AVNOJ postali državna last, razpolagajo izključno zbiralni centri, in sankcioniral samovoljno razpolaganje z njimi, njihovo jemanje, raznašanje ali uničevanje. Uredba je določila tudi, da se posli, ki jih bodo po novem opravljali umetniško-muzejski, knjižni, arhivski in muzikalni referat in so jih pred tem opravljali *Komisija za ugotovitev vojne škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* in drugi organi, prenesejo na federalne zbirne centre (2. člen). Federalni zbirni centri so tako ob ustanovitvi avgusta 1945 prevzeli tudi vrsto nalog, ki jih je pred tem opravljala republiška komisija za ugotavljanje vojne škode, čeprav lahko elementom njenega delovanja kljub temu sledimo še vsaj do leta 1947 oz. 1949, ko so na ministrstvu za prosveto potekale aktivnosti, povezane z restitucijo.

Še pred sprejetjem podzakonskih aktov, ki bi podrobneje urejali izvajanje treh navedenih zakonov, je 12. junija 1945 Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije*,²⁰ ki je opredelil postopka konfiskacije²¹ in sekvestracije,²²

¹⁷ Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

¹⁸ Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

¹⁹ O Federalnem zbirnem centru glej na primer: Rozman, FCC – The Federal Collecting Centre, str. 22–24; Lazarini, Slovenske grajske stavbe, str. 731–748.

²⁰ Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije, Ur. l. DFJ, št. 40/45, z dne 12. 6. 1945.

²¹ Konfiskacija imovine je prisilno odvzetje celotnega imetja brez kakega povračila (popolna konfiskacija) v korist države ali odvzetje točno določenega dela imovine (delna konfiskacija) od imovine, ki je osebna lastnina ali osebni delež v skupni imovini z drugimi osebami (1. člen).

²² Sekvester je začasno odvzetje in postavitve imovine pod nad-

Stev. 33. Stran 141.

5. Trebnje, ki obsega naslednje kraje: Bistrica, Cirknik, Catež, Čošnjice, Dobruče, Dolnja Nemška vas, Gornji Lakent, Hrastvica, Knežja vas, Korija, Krmelj, Lukovk, Malkovec, Male dole, Mirna, Mirna vas, Mokronog, Moravče, Obla gorica, Olavnik, Primskovo, Račje selo, Sela, Sela-Sumberk, Sevnica, Skrovnik, Svetinje, Sv. Križ, Sv. Križ pri Mokronogu, Sv. Stefan, Straža, St. Janž, St. Lovrene, St. Rupert, Taka, Trebelno, Trebnje, Tržišče, Velika Loka, Veliki Gaber, Vrh, Zabukovec, Zagorica.

Člen 7.

Ta zakon stopi v veljavo z dnem objave v »Uradnem listu«.

Ljubljana dne 6. septembra 1945.

Za Predsedstvo
Slovenskega narodno osvobodilnega sveta:

Tajnik: Predsednik:
France Lubej s. r. Josip Vidmar s. r.

**Uredbe, odredbe (naredbe)
in drugi razglasi
ministrstev Narodne vlade Slovenije**

232.

**Uredba
ministrstva za prosveto
o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-
zgodovinske predmete**

Člen 1.

Na osnovi zakona o zbiranju, čuvanju in razdelitvi knjig in drugih kulturno-zgodovinskih predmetov z dne 24. maja 1945, na osnovi pravilnika o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti ministrstva za industrijo in rudarstvo v pristojnost ministrstva za prosveto DFJ z dne 25. julija 1945 ter na osnovi navodil za ustanovitev in poslovanje zbiralnih centrov z dne 31. julija 1945 se ustanovi Federalni zbiralni center za kulturno-zgodovinske predmete pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani za vse območje Slovenije.

V Mariboru, Celju in Novem mestu se pri tamkajšnjih okrožnih ustanovijo okrožni zbiralni centri za kulturno-zgodovinske predmete.

Federalni zbiralni center opravlja hkrati dolžnosti okrožnih zbiralnih centrov za ljubljansko okrožje in okrožno mesto Ljubljano.

Člen 2.

Federalni zbiralni center ima naslednje referate:

1. umetniško-muzejski referat;
2. knjižni referat;
3. arhivski referat;
4. muzikalni referat, in
5. splošni referat (splošno pisarno).

Okrožni zbiralni centri so organizirani na enak način, vendar s to razliko, da se glede na manjši obseg poslov združijo več posameznih referatov. Hkrati imajo okrožni zbiralni centri po potrebi svoje pooblaščenice pri posameznih okrajih.

Kolikor so te posle opravljali Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije in ostali organi, jih predajo Federalnemu zbiralnemu centru in okrožnim zbiralnim centrom.

Člen 3.

Federalni zbiralni center vodi predsednik, ki ga imenuje minister za prosveto.

Njemu pomagajo referenti za umetnost, znanost in glasbo iz oddelka za kulturo pri ministrstvu za prosveto in vodja zavoda za varstvo spomenikov.

Vsi ti tvorijo vodstvo Federalnega zbiralnega centra. Kot posvetovalni organ je vodstvu v pomoč posvetovalni odbor, ki ga sestavljajo: načelnik za ljudsko prosveto v ministrstvu za prosveto, ravnatelj Državne založbe Slovenije, predsednik Komisije za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije, ravnatelj Narodnega muzeja, Narodne galerije in Univerzitetne biblioteke, direktor Znanstvenega inštituta in ravnatelj Centralnega arhiva, kakor hitro bo ta ustanovljen, in po potrebi nadaljnji člani, ki jih na predlog posvetovalnega odbora pritegne vodstvo Federalnega zbiralnega centra.

Člen 4.

Osebe Federalnega zbiralnega centra in vodje okrožnih zbiralnih centrov imenuje minister za prosveto na predlog predsednika Federalnega zbiralnega centra.

Pomožno osebo za okrožno zbiralno centro imenuje na predlog vodje okrožnega zbiralnega centra prosvetni oddelček okrožja v sporazumu s predsednikom Federalnega zbiralnega centra.

Pomožno osebo za pokrajinske zbiralne centre imenuje na predlog vodje okrožnega zbiralnega centra prosvetni oddelček okrožja v sporazumu s predsednikom Federalnega zbiralnega centra.

Osebe mora biti izbrano iz vrst strokovnjakov, ali če teh ni, drugih prosvetnih delavcev.

Člen 5.

Z vsemi kulturno-zgodovinskimi predmeti v območju Slovenije, ki so postali državna last po odloku AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944, razpolaga v skladu z zakonom, pravilnikom in navodili, navedenimi v čl. 1., izključno Federalni zbiralni center s svojimi okrožnimi centri. Kdor koli bi samovoljno razpolagal s kulturno-zgodovinskimi predmeti, jih jemal, raznašal ali uničeval, bo kaznovan po predpisih, v katerih so določene kazni za uničevanje državne lastnine.

Člen 6.

Ta uredba velja od dneva objave v »Uradnem listu«.

Ljubljana 25. avgusta 1945.

Minister za prosveto:
Dr. Ferde Kozak s. r.

233.

**Uredba
ministrstva za prosveto
o gimnazijah v šolskem letu 1945/46.**

Člen 1.

Na ozemlju federalne Slovenije se v šolskem letu 1945/46:

*Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete
(Ur. l. SNOS in NVS, št. 33/45).*

in tako pomeni zakonodajno zaokrožitev poddržavljanja imovine, izpeljano leta 1945. Zakon je določal, da mora biti podlaga konfiskaciji sodba (4. člen), s pravnomočnostjo sodbe pa dobi država lastninsko pravico do konfisciranega imetja (10. člen). Konfiskacija zajema vse stvari obsojene osebe (5. člen), je še določal zakon, 6. člen pa je sicer navedel izjeme, ki so izvzete iz konfiskacije, med katerimi pa ni bilo predmetov kulturne dediščine. 12. člen zakona je urejal sekvestracijo, in sicer je določal, da se ta po zakonu uvede v primeru, ko postopek konfiskacije teče ali pa

še ni uveden, bi pa med tem lahko prišlo do uničenja, odsvojitve ali obremenitve imovine.²³ Šlo je torej za začasno postavitve imovine v državno last. 13. člen je določal, da v primeru sekvestracije imovino upravlja pristojna uprava narodnega imetja do končnega sklepa o konfiskaciji, medtem ko konfiscirano imovino upravlja Federalna uprava narodnega imetja oziroma Državna uprava narodnega imetja, kot je opredelil 26. člen zakona. Ti upravi sta bili po določbah zakona edini, ki sta lahko odločali o razporejanju

zor državne uprave; za to imovino je mogoče, da pride pod konfiskacijo, in sicer zaradi obvarovanja dotične imovine in zaščite javnih interesov (12. člen).

²³ Tak postopek lahko predlagajo federalna (deželna) uprava narodnega imetja, federalna (deželna) komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ali pristojni javni tožilec (12. člen).

konfiscirane imovine v last ali upravljanje (27. člen). Zakon je določal tudi ravnanje z lastnino nemške države in njenih državljanov, oseb nemške narodnosti (30. člen) ter vojnih zločincev in narodnih sovražnikov (28. člen). Sklepni členi zakona so določali kazni za kršitelje.²⁴

S tem ko so bile podane zakonodajne podlage poddržavljanja imovine, se je država lahko lotila podrobnejšega urejanja postopkov s podzakonskimi akti. Pravosodno ministrstvo jugoslovanske vlade je tako junija 1945 sprejelo *Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači*.²⁵ To navodilo je podrobneje opredelilo postopek pred sodiščem, v katerem, kot navaja navodilo, so morala sodišča upoštevati tudi interese narodnega gospodarstva, kot jih navaja 7. člen: »Pod interesi narodnega gospodarstva se razumejo vse oblike uspešne ostvartve gospodarskega načrta in ekonomske obnove Jugoslavije kot celote, kakor tudi vseh njenih federalnih edinic.« Prav tako so morala sodišča upoštevati potrebo »nadaljnega neoviranega in racionalnega izkoriščanja imovine« (8. člen). Obe določili lahko razumemo tudi kot podlago za to, da so konfiscirane in sekvstrirane predmete kulturne dediščine izročali državnim ustanovam.

Prosvetno ministrstvo jugoslovanske vlade je 31. julija 1945 sprejelo *Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokradske federativne Jugoslavije*.²⁶ Ta pravilnik je podrobneje opisal postopek zbiranja in delitve predmetov kulturne dediščine ter je pravzaprav podzakonski akt zakona o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov. Pravilnik, ki je dejansko ustanovil zbirne centre, je v 1. členu določal: »V krajih, kjer obstoje okrožne uprave narodnega imetja, naj ustanovijo pristojna prosvetna oblastva okrožne zbirne centre za zbiranje in čuvanje knjig, arhivskih in muzejskih predmetov, u-

metniških slik in kipov, znanstvenih zbirk, muzikalij in vseh drugih predmetov zgodovinskega, znanstvenega in umetniškega pomena, ki so postali državna last. Na sedežih federalnih edinic opravljajo dolžnosti federalnih zbirnih centrov prosvetna ministrstva federalnih vlad. V Beogradu opravlja posle zveznega zbirnega centra zvezno prosvetno ministrstvo.« Pravilnik je nadalje podrobneje opredelil način ravnanja s predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet konfiskacije in sekvestra.²⁷

Zakonodaja s področja ravnanja z imovino je bila tako pravna podlaga tudi za prenos lastništva nad predmeti kulturne dediščine iz zasebne v državno last. Poleg tega je zakon, ki je urejal zbiranje, čuvanje in razdeljevanje teh predmetov, določal postopek dodelitve predmetov kulturne dediščine javnim ustanovam. Domnevamo lahko, da so na način, ki je bil pravno vzpostavljen z ustreznimi zakonodajnimi podlagami, predstavljenimi v tem razdelku, ravnali tudi s predmeti, ki so bili predmet restitucije, vendar so za potrditev te hipoteze potrebne nadaljnje raziskave.

Leta 1991 je Slovenija sprejela *Zakon o denacionalizaciji*, ki naj bi popravil krivice, storjene s poddržavljanjem premoženja po letu 1945.²⁸ Zakon ureja denacionalizacijo premoženja, ki je bilo poddržavljeno s predpisi o agrarni reformi, nacionalizaciji in zaplembah ter z drugimi predpisi (1. člen). Na tem mestu velja izpostaviti 17. člen, ki določa, da se premičnine vračajo v naravi le, če gre za predmete kulturne, zgodovinske ali umetniške vrednosti, te pa le, če niso sestavni del zbirk javnih muzejev, galerij in drugih podobnih ustanov. Na slednjih se vrne le lastninska pravica.

Spomeniško varstvo

Obdobje neposredno po drugi svetovni vojni je bilo z zakonodajnega vidika prelomno tudi za področje spomeniškega varstva. Nova oblast je namreč že zelo hitro sprejela spomeniškovarstveno zakonodajo, ta pa je urejala tudi ravnanje s tistimi predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet lastniškega transferja. Zaradi povezanosti spomeniškega varstva z ugotavljanjem vojne škode na predmetih kulturne dediščine in restitucijo, kot tudi z uvozom in izvozom, pa je to področje povezano tudi z dejanskimi fizičnimi premiki predmetov.

Zgodovina spomeniškega varstva do leta 1945 je v slovenski literaturi dobro obdelana.²⁹ Izpostaviti pa

²⁴ 31. člen Zakona o konfiskaciji pravi: »Vsako zlonamerno dejanje z namenom preprečiti konfiskacijo ali sekvester, a zlasti vsako namerno poškodovanje, skrivanje ali zmanjšanje vrednosti imovine, kakor tudi zlonamerna odtujitev ali obremenitev se smatra kakor zločin proti narodnim interesom ...« Začasna narodna skupščina DFJ je 1. septembra 1945 sprejela Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (Ur. l. DFJ, št. 66/45 (1. 9. 1945)). Imovina, ki bi se lahko nanašala tudi na predmete kulturne dediščine, je omenjena v 3. členu, po katerem je vojni zločin ukazovanje ali izvrševanje požiga, uničevanja ali ropanja javne in privatne imovine. Tudi to določbo lahko interpretiramo v smislu zagotavljanja popolnega državnega nadzora nad imovino, torej tudi predmeti kulturne dediščine.

²⁵ Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 52/45, z dne 24. 6. 1945.

²⁶ Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokradske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

²⁷ Pravilnik opredeljuje način ravnanja s predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet razlastitve, in sicer od trenutka, ko postane odločba o konfiskaciji izvršna, do prenosa imovine v zbirni center (2., 3., 4. in 6. člen).

²⁸ Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91, z dne 29. 11. 1991.

²⁹ O zgodovini spomeniškega varstva, vključno s pravnimi vidiki, gl. npr.: Hoyer, Spomeniško varstvo, str. 214–217; Jogan,

Poština pavšalirana.

64. V Ljubljani, dne 14. junija 1921. Letnik III.

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev.

URADNI LIST

deželne vlade za Slovenijo.

Veščina: Razpis ministrstva za finance o pobiranjih monopolne takse na predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem. — Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin. — Razpis osrednje vlade. Razglas, da se je francoskem konzulu v Dubrovniku podela kraljevska eksekvatura. — Razglas deželne vlade za Slovenijo: Razpis, da se razpisno odpravo bolnišnice blagajna v Logatcu in se vse okoliščine blagajne okrajni bolniški blagajni in Saldbaden. — Razpis drugih uradov in oblastev. — Razpis slove.

Razglasi osrednje vlade.

167.
Razpis ministrstva za finance
o pobiranjih monopolne takse na predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem.

Z odločbo gospodarsko-financijskega komiteta ministrstva dne 13. januarja t. l. se je uvedel monopol na sladkor s dostavkom, da se na takšno pobirajo tako kakor državna trošarina. Po odločbi tega komiteta s dne 21. letnega meseca se mora ta taksa pobirati tudi na predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem, kakor: na bombone, tobakole itd., ki se ustajajo iz inozemstva, in po kolčnih sladkorjih, ki ga niso iz predelali v sebi.

Ker je upoštevajoče pomenost sladkorja skupno s tekočinami, slasti pri konzervacijah, kjer si koristi velikih količin, sem po zahtevah carinskega sveta spomnil na potrebo, da se pobiranje monopolne takse razširi na predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem, analogno pobiranjem državne trošarine. L. j. tako, kakor je to predpisano v členu 102. pravilnika za izvrševanje dolžnosti o državni trošarini, sem tudi, ker je stopnja državne trošarine popolnoma ista kakor za monopolno takso, dočim je naveda v členu 102. trošarinskega pravilnika izločena po procentu sladkorja, ki ga imajo v sebi predmeti, navedeni v njej.

Zato in na podlagi člena 198. določil o državni trošarini in finančnega zakona za leto 1920/1921, odločim razpisati, naj na predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem, kakor: na bombone, tobakole, sladkorne sadje, marmelade itd., ki se ustajajo iz inozemstva, pobirajo tudi monopolno takso po dejansko ugovorjeni kolčni sladkorja, ki ga imajo v sebi, ako bi to vsemu izdelano nakupoval. V ta namen mora carinarica vstati pobirajo, in sicer naj manj 200 gramov, ter po enaki pristojnosti carinskega laboratorija, ki ugovori ob stroških uradnih stroških s analizo dejanske količine sladkorja. V vsakem drugem primeru se mora monopolna taksa na omejeno predmete, izdelane iz sladkorja ali s sladkorjem, ki se vračajo iz inozemstva, pobirati po tabeli k čemu 102. trošarinskega pravilnika.

S tem se dopolnjuje razpis C br. 3006, 3801, 4004, 11.021, 17.510, 17.212 in 18.874 t. l.

V Beogradu dne 28. maja 1921.
C br. 35.295.

Minister za finance:
dr. Kosta Kumandli s. r.

Razglasi osrednje vlade.

Razglas, da se je francoskem konzulu v Dubrovniku podela kraljevska eksekvatura.

Kabinet gospoda ministra za finance je s dopisom s dne 23. t. m., št. 3516, priobčil podpisani direktorji tole:

«Ministrstva za zunanje zadeve je čast, obvestiti to ministrstvo, da je bila dne 1. marca t. l. gospodu Albertu Herreletu, konzulu francoske republike v Dubrovniku, podeljena kraljevska eksekvatura.

Ministrstva za zunanje zadeve je čast, to priobčiti temu ministrstvu v znanje in ravnanje s prošjo, naj se o tem obvestilo pristojna področna oblastva,»

da gospoda Henrieta uselno polpirajo pri izvrševanju njegove službe.

To se razglašata carinarici v znanje in ravnanje.

Iz pisarne generalne direkcije carin v Beogradu, dne 31. maja 1921; C br. 35.181.

Razglas, da se je italijanskemu konzulu v Dubrovniku podela kraljevska eksekvatura.

Ministrstvo za zunanje zadeve je s dopisom s dne 17. t. m., K. T. br. 8905, priobčilo podpisani direktorji tole:

«Ministrstva za zunanje zadeve je čast, obvestiti to ministrstvo, da je bila dne 9. t. m. gospodu Emiliju Manfrediju, italijanskemu konzulu v Dubrovniku, podeljena kraljevska eksekvatura.

Ministrstvu za zunanje zadeve je čast, to priobčiti temu ministrstvu v znanje in ravnanje s prošjo, naj se o tem obvestilo pristojna področna oblastva,»

da gospoda Manfredija uselno polpirajo pri izvrševanju njegove službe.

To se razglašata carinarici v znanje in ravnanje.

Iz pisarne generalne direkcije carin v Beogradu, dne 31. maja 1921; C br. 34.398.

Razglasi deželne vlade za Slovenijo.

Opr. št. IV 8363/21.

Razglas.

Na podlagi člena V. uredbi o razpisni uveloviti bolniškega zavarovanja delavcev na brekem avstrijskem ozemlju Srbov, Hrvatov in Slovencev s dne 11. oktobra 1920, št. 401 Ur. L., se zaradi centralizacije vsega bolniškega zavarovanja v Sloveniji razpisna okrajna bolniška blagajna v Logatcu in se vse okoliščine blagajne okrajni bolniški blagajni v Ljubljani, ki ustanovi v Logatcu svojo posebno bolnišnico.

Okrajna bolniška blagajna v Ljubljani prevzame vse pravice in obveznosti razpisnega okrajne bolniške blagajne v Logatcu ter začne dne 1. julija 1921. redno poslovati.

V Ljubljani, dne 9. junija 1921.

Deželna vlada za Slovenijo
Foverjenik za socialno skrbstvo.
Foverjenik: Riholjak s. r.
št. 5527/pr.—1921.

Razpust društva.

Društvo »Freiwilliche Feuerwehr in Saldbaden« (Vesela) se razpisna iz državnih interesov.

V Ljubljani, dne 4. junija 1921.

Predsedstvo poverjenik za notranje zadeve.
Za vodjo poverjenik: Kromčnik s. r.

Razglasi drugih uradov in oblastev.

št. 021/17—1920. 636

Razglas.

Tobačna naloga v Mostlju (davčni okraj gornjograbiški), spojena s salobno trafiko, se s tem vno razpisuje v odpravo po javnem natokaju.

Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin (Ur. l. deželne vlade za Slovenijo, 14. 6. 1921).

velja, da Habsburška monarhija vse do svojega razpada področja varstva spomenikov ni uredila s krovnim področnim zakonom. Dediščina je bila varovana v okviru zakonodaje drugih področij, nepremična predvsem gradbene, premična pa v okviru različnih odlokov.³⁰ Ustanove, pristojne za varstvo premične dediščine, so bili muzeji (leta 1821 ustanovljen

Deželni muzej v Ljubljani), pomembno vlogo pa so imela tudi zgodovinska društva (leta 1839 ustanovljeno Društvo kranjskega deželnega muzeja in leta 1921 Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo). Organizirano varstvo dediščine se je sicer začelo že z ustanovitvijo Centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov leta 1850 na Dunaju.³¹

³⁰ Pravno varstvo dediščine; Stele, Iz konservatorskih spominov, str. 13-38; Komelj, Leto 1945, str. 5-52; Baš, Organizacija spomeniškega varstva, str. 13-37; Peskar, 60 let Varstva spomenikov, str. 7-16; Košir, Sto let načrtnega dokumentiranja, str. 41-58; Tomić, Pravna zaščita; Krstić, Zakonodavstvo arhitektonske baštine; Brguljan, Spomeniško pravo.

Tudi Kraljevina SHS oziroma Kraljevina Jugoslavija ni sprejela krovnega spomeniškega zakona. Z namenom regulacije področja ob odsotnosti zakona je Deželna vlada Slovenije leta 1921 izdala Naredbo za Slovenijo o varstvu umetnin (Ur. l. deželne vlade za Slovenijo, 14. 6. 1921).

³¹ O institucionalnem razvoju komisije gl.: Hoyer, Spomeniško varstvo, str. 214-217.

Odlok Predsedstva SNOS-a

o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo sledeči odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, ki bo objavljen v prihodnjem Uradnem listu:

Člen 1.

Vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti.

Člen 2.

Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS-a preko okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno osvobodilnih odborov izda vse oblastne ukrepe, ki so potrebni, da se v členu 1. naštete stvari zaščitijo pred poškodbo ali, kolkor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo. Odseku za prosveto, ob sodelovanju Znanstvenega instituta, pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Člen 3.

Glede po tem odloku zaščitene stvari, ki jih ne upravljajo organi slovenske narodne oblasti, je izvesti zaščito odnosno postavitev v prejšnji stan po možnosti sporazumno z lastniki teh stvari ali, če so ti odsotni, z njihovimi zastopniki. Vsi organi slovenske na-

rodne oblasti so dolžni nuditi pri tem vso po okolnostih potrebno pomoč.

Člen 4.

Vsi organi slovenske narodne oblasti, ki bi zagrašili zamudno ali malomarno izvedbo teh zaščitnih ukrepov, so v primeru, če zaradi te zamudnosti nastane ali se poveča škoda, razen disciplinsko še odškodninsko in kazensko, a tudi privatniki, lastniki zaščitene stvari, kazensko odgovorni. Kazen je denarna od 100 do 10.000 Lit. Sodbe izrekajo okrajna narodna sodišča, v katerih okoliščini ima krivec svoje bivališče. V primerih velike malomarnosti morajo sodišča glede stvari, ki so privatna (nedržavna) last izreči tudi brezodškodninsko razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti.

Člen 5.

Ta odlok dobi obvezno moč z objavo.

Vsi pošteni Jugoslovani v inozemstvu proti kralju Petru

Zveza jugoslovanskih mornarjev je na sestanku, ki se je vršil 23. januarja v Londonu, najostreje obsodila kraljev poizkus razbiti enotnost jugoslovanskih narodov in njegovo nepravilno poseganje v njihove pravice.

Enoglasno so mornarji obljubili svojo popolno pomoč NKOJ-u, ki ga priznava za edino zakonito vlado demokratske in federativne Jugoslavije z maršalom Titom na čelu.

Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov (Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte, 3/45, 27. 1. 1945).

bo deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin.³² Po razpadu Avstro-Ogrske je namreč obstajal velik interes za izvoz različnih premičnin iz Slovenije (tudi zaradi izseljevanja prebivalcev nemške narodnosti) in za preprodajo predmetov s spomeniško vrednostjo.³³ Naredba je določala, da se taki predmeti lahko izvozijo ali prodajo le s privoljenjem deželne vlade. Varstvo nepremične dediščine pa je še naprej potekalo

³² Naredba je bila objavljena v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo dne 14. 6. 1921. Predmete kulturne dediščine postavlja pod varstvo deželne vlade za Slovenijo, poverjeništa za uk in bogočastje. Izvoz in prodaja teh predmetov sta dovoljena le s privolitvijo deželne vlade.

³³ Več o tem: Komić Marn, Če bo hotel muzej pridobiti, str. 83–110.

pod okriljem gradbene, pa tudi gozdarske zakonodaje. France Stele (1886–1972), umetnostni zgodovinar in med drugim prvi deželni konservator za Kranjsko, si je sicer ves čas prizadeval za sprejetje področnega zakona in v ta namen pripravil več predlogov, ki pa niso ugledali luči dneva (zadnji leta 1939). Med drugo svetovno vojno je na Slovenskem veljala zakonodaja različnih okupatorskih oblasti, hkrati pa je na osvobojenih ozemljih že med vojno nova komunistična oblast pripravljala poddržavljenje vsega premoženja ter uvedbo državnega nadzora in varstva tudi nad vsemi objekti in predmeti kulturne dediščine, pri čemer je celo prehitela zvezne oblasti. Že 12. marca 1944 je Slovenski narodnoosvobodilni svet izdal *Odlok o obveznem pošiljanju vseh publikacij, ki izhajajo na*

svobodnem in po edinicah NOV in PO Slovenije kontroliranem slovenskem ozemlju,³⁴ 17. januarja 1945 pa je sprejel *Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov*.³⁵

Odlok je pod zaščito slovenske narodne oblasti postavil vse knjižnice, arhive, umetniške, kulturne in zgodovinske predmete, znanstvene in umetniške zbirke ter prirodne znamenitosti, in to ne glede na to, kot je navedeno v zakonu, čigava last so (1. člen). Odlok je predpisal kazensko odgovornost v primeru neustreznega ravnanja s temi predmeti in predvidel tudi brezodškodninsko razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti v primeru velike malomarnosti (4. člen). Slovenski narodnoosvobodilni odbor, kasneje SNOS, pa je še pred tem, torej 12. januarja 1944, ustanovil Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS, ki je imel med drugim nalogo zbiranja arhivskega gradiva, po odloku pa je bil določen, da skupaj z Odsekom za prosveto pri Predsedstvu SNOS izvaja nadzor nad izvrševanjem ukrepov, predpisanih z odlokom (2. člen).³⁶

Zvezni organ Predsedstvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) je zgolj dober mesec kasneje, 20. februarja 1945, izdal *Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin*,³⁷ s čimer je predpisal državno varstvo za vse predmete umetniškega in znanstvenega značaja (stavbe zgodovinske in umetniške važnosti, javni spomeniki, kipi, slike, knjižnice, arhivi državnih in bivših samoupravnih ustanov, znanstvene zbirke, muzeji) ter prepovedal prenašanje teh predmetov v privatni lasti iz države bodisi s prodajo ali zamenjavo bodisi kot darilo ali volilo (1. člen).³⁸ 2. člen je določal, da Narodnoosvobodilna vojska in Partizanski odredi Jugoslavije te predmete zaščitijo takoj po prihodu v osvobodjeni kraj, nadziranje in poslovanje z njimi pa poverijo strokovnim močem v sporazumu s pristojnimi prosvetnimi oblastmi. Kršitve odloka bodo kaznovane po predpisih, predvidenih za uničevanje državne lastnine, je še določal odlok (4. člen).

Kmalu nato, 31. julija 1945, je Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne*

Jugoslavije,³⁹ s čimer je prenehal veljati *Odlok NKOJ* z dne 6. marca 1945. Zakon je v 1. členu določal, da se pod državno zaščito postavijo spomeniki, ne glede na to, komu pripadajo ali v čigavi posesti so. Kot spomenike je zakon opredelil naslednje kategorije: vsi nepremični in premični kulturno-zgodovinski, umetniški in etnološki spomeniki ter prirodne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloško-petrografskega in zemljepisnega značaja (1. člen). Zakon za zaščito spomenikov je ustanovil Vrhovni inštitut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti v Beogradu, ki pa je po zakonu deloval pod nadzorom prosvetnega ministrstva zvezne vlade. Zakon je določal, naj federalne edinice (kasnejše republike) osnujejo lastne federalne zavode pod nadzorstvom prosvetnega ministra zvezne vlade (2. člen). Nadalje je opredelil pristojnosti zavoda, kot so priznavanje lastnosti spomenika, izdajanje dovoljenj za, med drugim, premeščanje premičnih kulturno-zgodovinskih, etnografskih in umetniških spomenikov pod državno zaščito ter za odsvojitve, zastavitve ali odvoz v tujino (3.–6. člen). Zakon je uzakonil tudi razlastitev in odvzem (7. in 9. člen)⁴⁰ ter predkupno pravico zavoda (11. člen). Po določilih 15. člena tega zakona je vse nepremične in premične spomenike, ki so bili razlašeni v državno korist, upravljal pristojni federalni zavod. Zakon je tako poleg mehanizmov varstva (na primer razglašeni spomeniki, predkupna pravica, odgovornost lastnika) opredelil tudi vlogo zavoda kot ključne ustanove pri ravnanju s kulturno dediščino.

Na podlagi tega zakona je zvezno prosvetno ministrstvo novembra 1945 sprejelo dva pravilnika; prvega o pristojnosti in organizaciji zveznega inštituta ter drugega o izvajanju spomeniškega zakona. *Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti* je podrobneje predpisal pristojnosti, naloge in sestavo inštituta.⁴¹ Med drugim je med njegove naloge uvrstil nadzor nad načinom upravljanja razlaščenih ali odvzetih nepremičnin (2. člen). Osebe vrhovnega inštituta je po pravilniku imenoval prosvetni minister zvezne vlade (7. člen). *Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske fede-*

³⁴ Obvezni izvod je bilo treba po odloku pošiljati Odseku za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS in Znanstvenemu inštitutu pri Predsedstvu SNOS (Kodrič Dačić, Univerzitetna biblioteka v Ljubljani, str. 181).

³⁵ Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, *Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte*, 3/45, z dne 27. 1. 1945.

³⁶ Več o delovanju Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS: Škerl, Znanstveni inštitut, str. 30–63.

³⁷ Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, Ur. l. DFJ, št. 10/45, z dne 6. 3. 1945.

³⁸ Ministrstvo za trgovino in preskrbo je 20. marca 1945 sprejelo Uredbo o postavitvi uvoza in izvoza pod državno nadzorstvo; tako je država ves izvoz/uvoz z zakonom postavila pod državno nadzorstvo, Ur. l. DFJ, št. 14/45, z dne 20. 3. 1945.

³⁹ Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

⁴⁰ »V primeru zlonamernega poškodovanja zaščenega nepremičnega spomenika ali nedovoljene odsvojitve, zastavitve ali izvoza zaščenega premičnega spomenika v inozemstvo, se sme spomenik s sodno odločbo odvzeti lastniku v korist države brez odškodnine.« Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

⁴¹ Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, Ur. l. DFJ, št. 88/45, z dne 13. 11. 1945.

*rativne Jugoslavije*⁴² pa je v 1. členu podrobno navedel nepremične ter premične kulturno-zgodovinske, etnografske in umetniške spomenike. Med drugim je opredelil mehanizem razglasitve spomenika ter določil nadzorne organe zaščite (krajevni, rajonski, okrajni in okrožni narodni odbori, 5. člen) in strokovne organe zaščite (vrhovni inštitut, federalni zavodi in pooblaščenec znanstvene ustanove). Pravni akt je še določal, da morajo prosvetni ministri federalnih enot v treh mesecih ustanoviti federalne inštitute za zaščito kulturnih spomenikov in federalne inštitute za zaščito naravnih znamenitosti (8. člen). Slovenski inštitut oziroma zavod je bil tako pod imenom Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Slovenije ustanovljen še istega leta.

Vojna škoda in restitucija

Začetek mednarodnega pravnega varstva dediščine v primeru oboroženih spopadov sodi v konec 19. oziroma v začetek 20. stoletja,⁴³ od sedemdesetih let 20. stoletja pa mednarodna skupnost izvaja tudi ukrepe preprečevanja nedovoljenega izvoza in trgovanja z umetninami. Leta 1970 je Unesco v Parizu sprejel *Konvencijo Unesca o sredstvih za preprečevanje nezakonitega uvoza, izvoza in prenosa lastništva kulturnih dobrin*,⁴⁴ leta 1995 pa je mednarodna organizacija UNIDROIT sprejela *Konvencijo o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine*.⁴⁵ Konvencija UNIDROIT med drugim vzpostavlja dve temeljni načeli restitucije. Zahtevek za restitucijo namreč lahko vloži tudi zasebnik, kar do tedaj ni bilo mogoče, saj je zahtevke lahko vlagala zgolj država, lastniku, ki je kulturno dediščino pridobil v dobri veri, pa pripada odškodnina. Prav nedorečeno reševanje restitucije v primeru nakupa

v dobri veri in odškodnine je, na primer, oteževalo restitucijo predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945. To je pomembna okoliščina, saj naj bi bilo takih predmetov v Avstriji po nekaterih ocenah kar 90 %.⁴⁶ Tudi Evropska unija je leta 1992 sprejela uredbo, ki ureja zlasti izvoz in uvoz predmetov kulturne dediščine,⁴⁷ leta 2014 pa celo pravno zavezujočo direktivo o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice, vendar pa se direktiva nanaša zgolj na obdobje po 1. januarju 1993.⁴⁸ Danes je cilj mednarodnega prava vzpostavljanje ravnotežja med preprečevanjem protipravnega trgovanja z umetninami in spoštovanjem prostega pretoka kulturnih dobrin (na primer razstave).

Kar zadeva restitucijo predmetov kulturne dediščine, ki so bili odtujeni v času vojne, so ključna določila mirovnih pogodb, ki so po prvi in drugi svetovni vojni natančno opredelila obveznosti vračanja predmetov kulturne dediščine in vsebovala določila o vrnitvi v naravi (restitucija), odškodnini (reparacija) in nadomestnih umetniških delih primerljive vrednosti (ramplasma).⁴⁹

Vojne škode in restitucije v DFJ ni urejal zakon, temveč odloki, pravilniki in uredbe, vsi sprejeti že leta 1945. Pravne podlage s teh dveh področij seveda prinašajo zlasti določbe v zvezi s transferji predmetov kulturne dediščine kot posledice vojne, pri čemer gre pogosto za transfer preko meja. Tu izpostavljamo zlasti institucionalno in procesno vzpostavitev popisa ter ocene vojne škode in restitucije, saj sta oba procesa močno zadevala predmete kulturne dediščine. Popis vojne škode je bil, kot že poudarjeno, pomembna podlaga tudi za oblikovanje restitucijskih in reparacijskih seznamov. V delokrog *Komisije za ugotovitev vojne škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* je namreč sprva sodilo tudi zbiranje podatkov in

⁴² Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 88/45, z dne 13. 11. 1945.

⁴³ Veljavne mednarodne konvencije varstva kulturne dediščine so objavljene na spletni strani Ministrstva Republike Slovenije za kulturo: http://www.mk.gov.si/si/zakonodaja_in_dokumenti/veljavni_predpisi/varstvo_kulturne_dediscine/ (27. 5. 2019). Med njimi so Haaške konvencije iz leta 1954. Besedilo Haaških konvencij iz let 1899 in 1907 je dostopno na: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/150?OpenDocument> (27. 5. 2019).

⁴⁴ UNESCO, Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (17. 12. 2019).

⁴⁵ UNIDROIT, Unidroit convention on stolen or illegally exported cultural objects: <https://www.unidroit.org/102-instruments/cultural-property/cultural-property-convention-1995/173-unidroit-convention-on-stolen-or-illegally-exported-cultural-objects-1995-rome> (17. 12. 2019); Zakon o ratifikaciji Konvencije Unidroit o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine, Ur. l. RS – Mednarodne pogodbe, št. 6/04: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregladPredpisa?id=ZAKO3899> (17. 12. 2019).

⁴⁶ Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 111.

⁴⁷ Uredba Sveta (EGS) št. 3911/92 z dne 9. 12. 1992 o izvozu predmetov kulturne dediščine je bila že večkrat spremenjena. Kodificirana različica iz leta 2008 je na voljo na povezavi Ur. l. Evropske unije: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A32009R0116> (17. 12. 2019).

⁴⁸ Direktiva 2014/60/EU Evropskega parlamenta in Sveta, Ur. l. Evropske unije, z dne 15. maja 2014, govori o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=celex%3A32014L0060> (17. 12. 2019).

⁴⁹ Več o tem in o reševanju vprašanj vračanja predmetov kulturne dediščine po vojni gl. npr.: Zwitter, Naše kulturne revindikacije, str. 157–165; Petrič, Restitucija kulturnih dobrin, str. 521–542. V ta sklop sodi tudi reševanje neizpolnjenih obveznosti Avstrije (Sanžermenska mirovna pogodba in sporazum 1923; 1958 sporazum o rešenih vprašanjih, ki zajema tudi vprašanja vrnitve kulturnih vrednot in arhivov ter se je deloma uresničil med letoma 1975 in 1986, drugo se še obravnava v mešanih komisijah) in Madžarske (pogodba o vračanju arhivskega gradiva leta 1958, izročeno 1960) in gradivo z ozemelj, ki so po Rapalski (1920) in Rimski pogodbi (1924) pripadla Jugoslaviji (jugoslovansko-italijanska arhivska konvencija, 1950).

FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA

Forderung für die Restitution des kultur oder kunsthistorischen
Gutes aus Oesterreich.

Volkrepublik Slovenien

Br. 303

1. Benennung und Beschreibung des geforderten kultur - oder kunsthistorischen Gutes:

Bilder:

Gaspari M.:	Die Balken in Goronjsko, Pastell, Pappe, 60x40 cm
Jakopič R.:	Der Sämann, Pastell, Papier, 64x75 cm
Smrček R.:	Der Paradiesvogel, Radierung, 30x20 cm
Stipčevšek:	Der Morgen, Öl, Leinwand, 50x50 cm
Santel A.:	Die blühende Kaktee, Öl, Leinwand, 100x50 cm
Erstevjak A.:	Die Knaben beim Spiel, Öl, Leinwand, 60x50 cm
Zmitek Peter:	Stola, Öl, Leinwand, 50x50 cm
"	Ein Feld mit Blumen, Öl, Leinwand, 50x50 cm
"	Raus mit der Landschaft, Öl, Leinwand, 50x50 cm
"	Landschaft in Posavje, Öl, Leinwand, 50x50 cm
"	Geburtshaus des Dichters An. Askero, Öl, Leinwand, 60x50 cm
"	Bauernhaus in Dolensko, Öl, Leinwand, 50x50 cm
Gotič Viktor:	Brücke, Öl, Leinwand, 50x50 cm
Bukan Joz:	Die Brate in Orna, Öl, Leinwand, 25x30 cm
Črnaič Ivo:	Das Meer, Öl, Leinwand, 100x50 cm
Mladič S.:	Landschaft in Sv. Peter pod Sv. gorami, Aquarell, 25x30 cm
Slapernik R.:	Kranjska gora, Öl, Leinwand, 100x50 cm

2. Eigentümer oder Vormund des geforderten Gutes. Wo sich das Gut befand bevor es nach Oesterreich abgebracht wurde:

Dr. Fr. Lipold, Maribor

3. Tatsachen und Umstände unter welchen das Gut aus dem jugoslawischen Gebiet abgebracht wurde:

Beschagnahmt vom Beauftragten für die Festigung deutschen Volkstums im Frühjahr 1942 zu Gunsten des Gaues Steiermark und während 1941-1942 an Angestellte des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark versussert

4. Wohin das Gut abgebracht wurde:

Steiermark

5. Zeugen: R. Lenard, Maribor
Dr. Rosina, Maribor

Ne

Primer zahtevka za restitucijo kulturnih ali umetnostnozgodovinskih predmetov, ki ga je Federativna ljudska republika Jugoslavija, Ljudska republika Slovenija, vložila proti Avstriji (brani Ministrstvo za kulturo RS, INDOK center, Arhiv spisov 75/1959).

dokaznega gradiva o vseh odnesenih, poškodovanih in uničenih kulturno-zgodovinskih predmetih ter priprava vsega potrebnega za izročitev in prenos kulturno-zgodovinskega gradiva v domovino, ki je glede na vsebino in provenienco pripadalo jugoslovanskemu oziroma slovenskemu ozemlju in se je nahajalo v institucijah držav in rokah posameznikov zunaj jugoslovanskega oziroma slovenskega ozemlja.⁵⁰ Povezavo med vojno škodo in restitucijo dokazuje tudi dejstvo, da je postopek ugotavljanja vojne škode za predmete kulturne dediščine koordiniral takratni

zavod za varstvo kulturne dediščine pod vodstvom direktorja, umetnostnega zgodovinarja Frana Šijanca (1901–1964), prav tako pa je zavod nekoliko kasneje pod vodstvom direktorja, kulturnega delavca Eda Turnerja (1896–1969) koordiniral tudi oblikovanje restitucijskih zahtevkov za predmete kulturne dediščine.⁵¹ Prepletenosti procesov pa je mogoče slediti tudi na podlagi vloge posameznih ključnih osebnosti.⁵²

Poverjeništvu prosvete AVNOJ je 9. februarja 1945 sprejelo *Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugo-*

⁵⁰ ARS, AS 231/I, Komisija za ugotavljanje škode na kulturno-zgodovinskih predmetih pri Ministrstvu za prosveto Narodne vlade Slovenije, 1944–1949: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=626060> (11. 5. 2020).

⁵¹ Zbirne sezname vojne škode muzejskih ustanov, ki jih je sestavljala zavod na podlagi spisov ustanov, hrani Arhiv Jugoslavije, fond 218 (Jugoslovanski institut za zaščito spomenika kulture).

⁵² Več o tem: Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 101–120.

R E K A P I T U L A C I J A	
kulturne škode, prizadejane muzejskim ustanovam na področju Slovenije in izkazane v priloženem seznamu.	
1. Pokrajinski muzej v Mariboru	140.000.--
2. Pokrajinski muzej v Mariboru	12.000.--
3. Pokrajinski muzej v Mariboru	3.000.--
4. Pokrajinski muzej Maribor	3.200.--
5. Mestni muzej v Celju	6.000.--
6. Mestni muzej v Ptuju	8.000.--
7. Mestni muzej v Ptuju	8.000.--
8. Mestni muzej v Ptuju	40.000.--

	220.200.--
9. Narodni muzej v Ljubljani	525.000.--

	745.200.--
10. Etnografski muzej v Ljubljani	
11. Prirodoslovni muzej v Ljubljani	

*Rekapitulacija vojne škode na ozemlju Slovenije, prizadejane muzejskim ustanovam
(hrani Arhiv Jugoslavije, AJ, fond 218 (Jugoslovenski institut za zaščito spomenika kulture),
Spiskovi odnetih predmeta u toku rata iz Slovenije i njihova procena vrednosti - ratna šteta, 1946, šk. 63.*

tavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino« pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije.⁵³ Namena odloka sta bila vzpostavitev sistema za ugotovitev škode, ki so jo na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih v deželah Jugoslavije povzročili okupatorji, in uvedba postopka za vrnitev odnesenih predmetov v Jugoslavijo (1. člen). Člane komisije je po odloku

imenoval poverjenik prosvete (ob sprejetju odloka je bil to Edvard Kocbek (1904-1981)), ki mu je bilo z odlokom naloženo, da v sporazumu z Državno komisijo za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev delovanje komisije uredi s pravilnikom (2. člen). Ta pravilnik je ministrstvo za prosveto sprejelo sočasno. *Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije*⁵⁴ je urejal delovanje komisije in do-

⁵³ Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino« pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije. Ur. l. DFJ, št. 3/45, z dne 9. 2. 1945.

⁵⁴ Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za nji-

27

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
ZAHTEVA PO RESTITUCIJI KULTURNO-UMETNIŠKIH PREDMETOV
IZ ITALIJE (člen 75)

L.R.Slovenija 00229
Štev.....

1.) Lastnik ali posestnik kulturno-umetniškega predmeta
MLO prosvetni oddelk v Ljubljani

2.) Opis zahtevanega kulturno-umetniškega predmeta.
spomenik kralja Petra I., delo kiparja Dolinarja,
izklesan iz podpeškega kamna v vrednosti 2.000.000 din

3.) Poslednji kraj, kjer se je kulturno-umetniški predmet nahajal
v Jugoslaviji pred prenosom v Italijo. Datum prenosa.
pred magistratom v Ljubljani 1942

4.) Detajli prenosa. (Kdo je predmet odnesel; dekazi). Na kakšen
način je bil izvršen prenos. (rep, rekvizicija, nasilna predaja)
Pariški spomenik nastilni na kose in te kose potopili
v Soto. med Balkanov in Gorico. Posrežilo se je izvisi samo
poškodovano glavo
*Stati R. Spomenik restituiran je odpeljati po prelazu
Kuljanski vzhodni upravn - Italija
Datum ošte.*
Priča Janko Velen, upravnik Muzeja mesta

5.) Kam je kulturno-umetniški predmet odnesen. Poslednje znane
nahajališče predmeta v Italiji.

5

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
ZAHTEVA PO RESTITUCIJI KULTURNO-UMETNIŠKIH PREDMETOV
IZ ITALIJE (člen 75)

L.R.Slovenija 00206
Štev.....

1.) Lastnik ali posestnik kulturno-umetniškega predmeta
OLO, Ljubljana, okolica

2.) Opis zahtevanega kulturno-umetniškega predmeta.
Dve cerkveni sliki v olju (30 x 70)
Šta je to? Slike v olju v koži je radev?

3.) Poslednji kraj, kjer se je kulturno-umetniški predmet nahajal
v Jugoslaviji pred prenosom v Italijo. Datum prenosa.
v gradu na Igu - med italijansko okupacijo

4.) Detajli prenosa. (Kdo je predmet odnesel; dekazi). Na kakšen
način je bil izvršen prenos. (rep, rekvizicija, nasilna predaja)
italijanski vojaki ukradli in odnesli ~~posredno~~
Priča Franjo Polme, lastnik predmeta

5.) Kam je kulturno-umetniški predmet odnesen. Poslednje znane
nahajališče predmeta v Italiji.
Italija

RESTITUCIJA

zahtev L.R.Slovenije št. 00206..... po restituciji kulturno-
umetniških predmetov iz Italije (člen 75)

Op. št.	Podrobni opis	Opomba
1.	neznan avtor: Sv. Magdalena, o.pl. 18. stol.	
2.	" " : Sv. Družina. o.pl., 18 stol	

Primer dveh zahtevkov za restitucijo kulturno-umetniških predmetov, ki ga je Federativna ljudska republika Jugoslavija, Ljudska republika Slovenija vložila proti Italiji (hrani Arhiv Jugoslavije, AJ, fond 218 (Jugoslovenski institut za zaščito spomenika kulture), Restitucija kulturno umetniških dobrar – zahtevi Slovenije prema Italiji, 1948, sk. 69).

ločal njene naloge (zbiranje podatkov o škodi, ugotavljanje odgovornosti za škodo, oblikovanje predlogov za vrnitev predmetov v Jugoslavijo ali za nadomestilo, če so poškodovani ali uničeni, zbiranje dokaznega gradiva o »plenitvi, poškodovanju in uničevanju vseh kulturno-zgodovinskih predmetov« (1. in 4. člen)), način delovanja (komisija deluje v posameznih federalnih enotah po svojih odposlancih oziroma predstavnikih (2. člen)) in odgovornost (komisija je za delovanje odgovorna poverjeniku prosvete v NKOJ (3. člen)). Pravilnik je dokazno gradivo razvrstil po strokah (šole, akademije znanosti, muzeji, arhivi, javne knjižnice, gledališča, državne in samoupravne tiskarne, cerkve vseh veroizpovedi, javni spomeniki in zgradbe kulturno-zgodovinskega pomena (4. člen)) in določil vrste dokaznega gradiva (med drugim izpovedi prič, uradna poročila ustanov, fotografije (5. člen)). Dne 9. marca 1945 je bila ustanovljena *Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* pri Odseku za prosveto pri Predsedstvu SNOS.

Uredbo o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo je 24. aprila 1945 sprejel ministrski svet kot najvišji organ v državi s podpisanim predsednikom Josipom Brozom-Titom (1892–1980).⁵⁵ Uredba, ki je ustanovila Državno komisijo za vojno škodo, je njene naloge opredelila v 1. členu: zbiranje podatkov o celotni vojni škodi v državi, presoja in ocena prijavljene vojne škode, izdelava načrta o porazdelitvi vojne škode, organizacija dela za zbiranje in urejanje podatkov o vojni škodi v federalnih edinicah in nadzor njihovega dela. V 3. členu je uredba opredelila vojno škodo (med drugim uničenje in poškodovanje imetja od 6. aprila 1941 do konca vojne bodisi s strani vojnih sovražnikov in njihovih pomagačev bodisi s strani NOV in POJ), 4. člen pa je določal, da predsednika in člane komisije imenuje predsednik ministrskega sveta, torej Josip Broz-Tito. Uredba je še določala, da se v federalnih edinicah ustanovijo deželne komisije za vojno škodo, ki bodo zbirale podatke o vojni škodi ter presojale in ocenjevale prijavljeno škodo, njihovo delo pa bo vodila in nadzorovala državna komisija (5. člen).

Dobra dva meseca kasneje, 26. junija 1945, je ministrski svet sprejel še *Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode*, ki je natančno opredelil pojem vojne škode, način prijave vojne škode, organe in njihove pristojnosti ter način uveljavljanja vojne škode.⁵⁶ Med predmete vojne škode je uvrstil tudi pohištvo, knjige, slike, dragocenosti, zemljišča, gozdove ter kmetijska posestva z objekti in inventarjem

(2. člen). Pravilnik je določal tudi načine povzročitve vojne škode; med njimi za imovino navaja »... uničenje ali poškodovanje zaradi (...) uničevanja kulture, ropanja, tatvine, rekvizicije, konfiskacije, kontribucije, denarne kazni (...), nasilnega odvzema premičnin« (6. člen). Členi 18–24 so določali način prijave vojne škode, 19. člen pa navaja, da mora biti prijava podana na predpisanih obrazcih.

Členi 25–32 so podrobneje določali organe in pristojnosti. Državna komisija za vojno škodo je bila določena kot vrhovni organ za vprašanja vojne škode (člen 25), organi za vojno škodo v federalnih enotah so postale federalne komisije za vojno škodo (člen 26; zbirajo podatke, ugotavljajo in ocenjujejo škodo, delujejo po navodilih državne komisije), na lokalni ravni pa so bile vzpostavljene okrajne komisije za vojno škodo in krajevni narodni odbori. Ugotavljanje vojne škode je uzvajala tudi Komisija za ugotavljanje škode, izvršene po okupatorju na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije in za njih vrnitev v domovino in jugoslovanska zastopstva v tujini (27. člen). Za predmete kulturne dediščine je zelo pomemben 31. člen, ki je določal, da škodo na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije zbira, ugotavlja in ocenjuje Komisija za ugotavljanje škode, izvršene od okupatorja na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije, in za njih vrnitev v domovino. To škodo je po določilih pravilnika državni komisiji za vojno škodo prijavljalo prosvetno ministrstvo. Členi 33–46 so določali postopek priznavanja vojne škode. Krajevni narodni odbori na lokalni ravni so imenovali poverjenike; ti so bili pogosto učitelji ali duhovniki, ki so pomagali pri prijavi in preverjali prijavo škode (člen 35). Poverjeniki so prijave posredovali okrajnim komisijam za vojno škodo, ki so nato izdale sklep o višini škode (člen 38); zbirne spiske so dostavljale federalni komisiji, ta pa državni komisiji (45. člen).

Državna komisija za vojno škodo je 14. septembra 1945 izdala *Naredbo o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo*.⁵⁷ Naredba se je nanašala na prijave škode podjetij, pri katerih so bili udeleženi Nemčija ali nemške fizične in pravne osebe na dan 6. aprila 1941. Predmeti kulturne dediščine niso bili omenjeni, je pa komisija teden dni kasneje izdala še *Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo*.⁵⁸ Ta poziv se je prav tako nanašal na prijave škode Državni komisiji za vojno škodo s strani podjetij, pri katerih so bili udeleženi Nemčija ali nemške fizične in pravne osebe na dan 6. aprila 1941. Med zahtevanimi podatki pa je tudi »posest umetniških predmetov«.

hovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45, z dne 9. 2. 1945.

⁵⁵ Uredba o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 24/45, z dne 24. 4. 1945.

⁵⁶ Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, Ur. l. DFJ, št. 44/45, z dne 26. 6. 1945.

⁵⁷ Naredba o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 70/45, z dne 14. 9. 1945.

⁵⁸ Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 72/45, z dne 21. 9. 1945.

Evidentiranje vojne škode na terenu so torej vodile naslednje ustanove: Vrhovni inštitut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti (ustanovljen 13. novembra 1945), Komisija za vojno škodo pri Predsedstvu SNOS (ustanovljena 9. februarja 1945 – 31. decembra 1946), Državna komisija za vojno škodo (ustanovljena 24. aprila 1945), skupaj s federalnimi komisijami za vojno škodo, okrajnimi komisijami za vojno škodo in krajevnimi narodnimi odbori, Komisija za ugotavljanje škode, izvršene po okupatorju na kulturno zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije in za njih vrnitev v domovino ter zastopstva v tujini.

Ministrstvo za trgovino in preskrbo DFJ je 23. novembra 1945 izdalo *Uredbo o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve*,⁵⁹ ki je bil pristojen tudi za restitucijo, s čimer je država dejansko prešla v fazo opredelitve reparacijskih in restitucijskih zahtev. Za restitucijo z izjemo navedene uredbe na zvezni ravni ni bilo sprejetih posebnih zakonodajnih aktov, saj so za temeljne pravne podlage veljala določila mirovnih pogodb in mednarodnih sporazumov.

Z restitucijo so se na zvezni ravni ukvarjale naslednje ustanove: Zavod za reparacijske terjatve (ustanovljen 23. novembra 1945), Državna komisija za vojno škodo (april 1945 – februar 1946) ter na ravni republik federalne komisije za vojno škodo in Reparacijska komisija pri Vladi FLRJ (februar 1946 – marec 1954), ki je prevzela delokrog Državne komisije za vojno škodo in nadzor nad federalnimi komisijami, v njenem okviru pa so delovale tudi restitucijske delegacije DFJ oziroma FLRJ v tujini. Na ravni Slovenije so bile ključne ustanove: Ministrstvo za prosveto LRS (maj 1945 – september 1949), kasneje Ministrstvo za znanost in kulturo LRS (september 1949 – april 1951), Restitucijska komisija pri Ministrstvu za prosveto LRS (marec 1948 – februar 1949), Restitucijski referat pri Ministrstvu za prosveto LRS (ustanovljen 6. maja 1949) in Komisija za upravo narodne imovine, KUNI (oktober 1945 – marec 1946).⁶⁰

Pri restituciji predmetov kulturne dediščine po drugi svetovni vojni je za slovenski prostor gotovo temeljno vprašanje, v kakšni meri je bila realizirana predvsem iz Avstrije, Italije in Nemčije in katere okoliščine so vplivale na njeno realizacijo,⁶¹ kar terja nadaljnje raziskovalno delo.

Sklep

Pregled zakonodajnega in institucionalnega okvira transferjev predmetov kulturne dediščine po letu 1945 v Jugoslaviji ponuja okvir, znotraj katerega je mogoče umeščati razlage, povezane z raziskovanjem provenience posameznih umetnin in zbirk, ter izvajati študije posameznih primerov transferjev umetnin in njihove usode. Hkrati pregled in analiza ključnih pravnih aktov in ustanov poglobljata razumevanje delovanja DFJ oziroma FLRJ v prvih letih po drugi svetovni vojni, zlasti v odnosu do preoblikovanja zasebne lastnine v splošno ljudsko premoženje, vključno s predmeti kulturne dediščine, ter vzpostavitev državnih ustanov varstva kulturne dediščine in njihovih zbirk. V prispevku poudarjamo nujnost opazovanja in interpretacije transferjev predmetov kulturne dediščine z vidika prepletenosti štirih procesov, ki so podražavljanje lastnine, ugotavljanje vojne škode, vzpostavljanje načel spomeniškega varstva in s tem nadzora nad transferji kulturne dediščine, kot so prodaja, izvoz in uvoz ter restitucija kot element kulturne diplomacije DFJ oziroma FLRJ. Trden okvir pravnih aktov in ustanov, ki ga postavljamo, pa ne sme biti razumljen kot edina podlaga za raziskovanje, saj je treba upoštevati tako družbene in politične razmere kot mednarodne okoliščine, ki so vplivale na ravnanje takratnih jugoslovanskih oblasti. Iz literature in arhivskih dokumentov je mogoče razbrati, da je pri uporabi zakonodaje na terenu prihajalo do odklonov in različnih praks pri neposrednem izvažanju transferjev predmetov kulturne dediščine; nadaljnje študije teh praks na terenu se s tem ponujajo kot novo, obširno raziskovalno področje. Prav tako tematike ne smemo opazovati zgolj v luči dogajanja po letu 1945. Čeprav socialistična Jugoslavija s stališča lastništva premoženja pomeni korenito politično prelomnico, moramo razvoj določenih vidikov transferja in ravnanja s predmeti kulturne dediščine, tu imamo v mislih predvsem spomeniško varstvo, opazovati vsaj od konca 19. in začetka 20. stoletja naprej. Naslednji koraki raziskave se morajo tako usmeriti v poglobljeno analizo delovanja in vloge posameznih ustanov in vsakega od štirih procesov, ki jih v prispevku prikazujemo kot ključne pri ravnanju povojne Jugoslavije s predmeti kulturne dediščine.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AJ – Arhiv Jugoslavije
AJ, fond 218, Jugoslovanski inštitut za zaščito spomenika kulture.

⁵⁹ Uredba o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve, Ur. l. DFJ, št. 91/45, z dne 23. 11. 1945.

⁶⁰ Več o KUNI: Radulovič, Komisija za upravo narodne imovine, str. 11–15; Kozina, Komisija za upravo narodne imovine, str. 15–19.

⁶¹ Glej na primer: Hoyer in Hočevar, *V Italiji zadržane umetnine*; Žnidaršič, *Nemčija še ni plačala vojne škode*; Vodopivec, *Restitucija predmetov*, str. 101–120.

ZAKONODAJNI VIRI

- Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin, Ur. l. deželne vlade za Slovenijo, 14. 6. 1921
- Naredba o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 70/45.
- Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 52/45.
- Odlok AVNOJa o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, Ur. l. DFJ, št. 2/45.
- Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino« pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45.
- Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, Ur. l. DFJ, št. 10/45.
- Odlok Predsedstva SNOS-a o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte, št. 3/45.
- Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 72/45.
- Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokradske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45.
- Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, Ur. l. DFJ, št. 44/45.
- Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, Ur. l. DFJ, št. 88/45.
- Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45.
- Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokradske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 88/45.
- Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete, Ur. l. SNOS in NVS, 8. 9. 1945.
- Uredba o postavitvi uvoza in izvoza pod državno nadzorstvo, Ur. l. DFJ, št. 14/45.
- Uredba o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 24/45.
- Uredba o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve, Ur. l. DFJ, št. 91/45.
- Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91, s spremembami.

- Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Ur. l. DFJ, št. 66/45.
- Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije, Ur. l. DFJ, št. 40/45.
- Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 36/45.
- Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja, Ur. l. DFJ, št. 36/45.
- Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokradske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45.
- Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944, Ur. l. DFJ, št. 36/45.

LITERATURA

- Baš, Franjo: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. *Varstvo spomenikov* 5, 1955, str. 13–37.
- Brguljan, Vladimir: *Spomeničko pravo*. Beograd: Republički zavod za zaščito spomenika kulture, 2006.
- Deželak Barič, Vida: Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 367–398.
- Ferenčak, Ivan in Komić Marn, Renata: Kam so vse umetnine šle? Odtujitve predmetov kulturne dediščine med 1914 in 1989/1991 – regija Alpe-Adria v primerjalni perspektivi. *Umetnostna kronika* 61, 2018, str. 2–7.
- Glažar, Natalija: Izvoz in uvoz arhivskega gradiva ter restitucija kulturne dediščine, Slovenska zakonska določila ter mednarodni pravni instrumenti. *Arhivi* 33, 2010, str. 319–336.
- Grafenauer, Bogo: Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se pojavili v avstrijskem tisku in parlamentu letos poleti. Ali se pripravlja z avstrijske strani že tretjič blokiranje izvedbe tega sporazuma? *Arhivi* 4, 1987, str. 101–106.
- Hoyer, Sonja Ana: Spomeniško varstvo. *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 214–217.
- Hoyer, Sonja Ana: V Italiji ostale umetnine iz Kopra, Izole in Pirana = Le opere d'arte di Capodistria, Isola e Pirano rimaste in Italia = Art works from Koper, Izola and Piran still in Italy. *V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana = Le opere d'arte di Capodistria, Isola, Pirano trattenute in Italia = Art works from Koper, Izola, Piran retained in Italy* (ur. Janez Hočevar). Piran, Ljubljana: Delo, 2005, str. 36–51.

- Iskra, Anja et al.: *Kam so vse umetnine šle? Transferji in odtujitve predmetov kulturne dediščine v Sloveniji med drugo svetovno vojno*. Razstava mednarodnega HERA projekta Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju (TransCultAA). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Atrij ZRC SAZU, 3. 5.–18. 5. 2018.
- Jogan, Savin: *Pravno varstvo dediščine: ogrožanje in uničevanje kulturne in naravne dediščine ter pravni vidiki njenega varstva*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2008.
- Kocbek, Edvard: *Dnevnik: 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.
- Kodrič Dačić, Eva: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. *Knjižnica. Revija za področje bibliotekarstva in informacijske znanosti* 44, 2000, št. 4, str. 51–63.
- Kodrič Dačić, Eva: Univerzitetna biblioteka v Ljubljani: od kapitulacije fašistične Italije do konca druge svetovne vojne (1943–1945). *Knjižnica* 47, 2003, str. 169–185.
- Komelj, Ivan: Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. *Varstvo spomenikov* 20, 1976, str. 5–52.
- Komić Marn, Renata: Če bo hotel muzej pridobiti kaj boljših stvari, bo moral za nakup tvegati večje vsote. Nakupi za Narodni muzej na dražbi Szapáryjeve zbirke v Murski Soboti. *AHAS* 24, 2019, str. 83–110.
- Košir, Matevž: Dolga pot domov – arhivska restitucija. Poseben pomen arhivov, kot se kaže na primeru arhivske restitucije iz Rusije. *Arhivi* 35, 2012, str. 129–148.
- Kozina, Brane: Komisija za upravo narodne imovine. *Arhivi* 13, 1990, str. 15–19.
- Kozina, Brane: Republiški upravni organi v letih 1945–1963. *Arhivi* 20, 1997, str. 103–120.
- Koželj, Zvezdana: Pregled stavbnih predpisov na Slovenskem. *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 51–52.
- Krstić, Branislav: *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*. Beograd: Republički zavod za zaščito spomenika kulture, 2006.
- Lazarini, Franci: Slovenske grajske stavbe in leto 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 731–748.
- Melik, Jelka in Jeraj, Mateja: Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 449–465.
- Oblak Čarni, Marija: »Arhivarji pa lahko pridejo, kadar želijo ...«. Odprto pismo o neizpolnjenem arhivskem sporazumu med Jugoslavijo in Avstrijo (1973). *Arhivi* 27, 2004, str. 51–56.
- Oblak Čarni, Marija: Arhivi v Sloveniji v letih 1945–1950. *Arhivi* 12, 1990, str. 83–92.
- Oblak Čarni, Marija: Restitucije arhivov, kulturno umetniških predmetov in bibliotek ter delitev arhivov med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni. *Arhivi* 31, 2008, str. 279–295.
- Pančur, Andrej: *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju. Zaključno poročilo o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela na projektu v okviru ciljno-raziskovalnega programa (CRP) Konkurenčnost Slovenije 2006–2013*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Ministrstvo RS za pravosodje, 2008.
- Peskar, Robert: 60 let Varstva spomenikov. *Varstvo spomenikov* 44, 2008, str. 7–16.
- Petrič, Magdalena: Restitucija kulturnih dobrin. *Pravnik* 60, 2005, str. 521–542.
- Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Podbersič, Renato in Hančič, Damjan: Povojne zaplembe judovskega premoženja. *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst. Pregled raziskovalnih tematik* (ur. Irena Šumi in Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012, str. 283–287.
- Prinčič, Jože: *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Provenienca, transferji in lastništvo umetnin. Sodobni izzivi za raziskovalce in lastnike. Knjiga povzetkov 8. posveta slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Maribor, 30. november–1. december 2018* (ur. Tina Košak in Barbara Murovec). Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- Radulovič, Branko: Komisija za upravo narodne imovine in zaplembe imetja. Nastanek organizacije KUNI. *Arhivi* 12, 1990, str. 11–19.
- Režek, Mateja: *Med resničnostjo in iluzijo*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Rozman, Ksenija: FCC – The Federal Collecting Centre; the Government, Official buildings, Government Offices, etc. *European Paintings. Catalogue of the Collection, National Gallery of Slovenia* (ur. Federico Zeri in Ksenija Rozman). Ljubljana: Narodna galerija, 2000, str. 22–24.
- Seražin, Helena: *Nastanek in razvoj knjižnic Filozofske fakultete v Ljubljani*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1996 (tipkopis diplomske naloge).
- Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Stele, France: Iz konservatorskih spominov. *Varstvo spomenikov* 10, 1966, str. 13–38.
- Škerl, France: Znanstveni inštitut. *Zgodovinski časopis* 19–20, 1965–1966 (Zwitterjev zbornik), str. 30–63.

The Restitution of Looted Art in the Twentieth Century – Transnational and Global Perspectives (ur. Bianca Gaudenzi, Astrid Swenson in Mary-Ann Middelkoop). *Journal of Contemporary History*, 52, 2017, št. 3.

Tomić, Stevan: *Pravna zaščita spomenika kulture u Jugoslaviji*. Beograd: Savezni institut za zaščito spomenika kulture, 1958.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. 1: Fondi in zbirke s področja uprave (ur. Vladimir Kološa). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Vodopivec, Barbara: Restitucija predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945. *Acta Historiae Artis Slovenica* 24, 2019, str. 101–120.

Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Zwitter, Fran: Naše kulturne revindikacije v novih mirovnih pogodbah. *Zgodovinski časopis* 2–3, 1948–1949, str. 157–165.

Žnidaršič, Ivica: *Nemčija še ni plačala vojne škode. Vojna škoda in vojne odškodnine*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, 2015.

Žontar, Jože: Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja. *Arhivi* 12, 1990, str. 5–11.

SPLETNI VIRI

UNESCO, *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (17. 12. 2019).

UNIDROIT, *Unidroit convention on stolen or illegally exported cultural objects*: <https://www.unidroit.org/102-instruments/cultural-property/cultural-property-convention-1995/173-unidroit-convention-on-stolen-or-illegally-exported-cultural-objects-1995-rome> (17. 12. 2019).

Zakon o ratifikaciji Konvencije Unidroit-a o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO3899> (17. 12. 2019).

Uredba Sveta (EGS) št. 3911/92 z dne 9. 12. 1992 o izvozu predmetov kulturne dediščine (kodificirana različica, 2008): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A32009R0116> (17. 12. 2019).

Direktiva 2014/60/EU Evropskega parlamenta in Sveta z dne 15. maja 2014 o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=celex%3A32014L0060> (17. 12. 2019).

Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art: <https://www.state.gov/p/eur/rt/hl-cst/270431.htm> (9. 3. 2019).

S U M M A R Y

Legislative and institutional frameworks for transferring objects of cultural heritage in the postwar Yugoslavia

Drawing on legal sources and selected literature, the contribution sheds light on the legislative and institutional frameworks for transferring objects of cultural heritage – that is, physical transfers, which especially took place during the war, and changes in ownership, which resulted from transforming private property into public property after 1945. Although in part also reaching back into the time of war, the contribution is conceptually based on the creation of the foundations and the functioning of the Democratic Federal Yugoslavia and the Federal People's Republic of Yugoslavia, respectively, and the then international situation. The substantive starting point for the analysis is the interplay between the key processes of physical transfers and changes in the ownership of cultural heritage objects – namely, the nationalization of property, the survey of war damage, the introduction of monument protection principles, which affected the sales, imports and exports, and restitution. The presented study is thus placed at the intersection between historiography and art history, with its results offering a broad enough platform for further research in both disciplines, especially for expanding it to include analyses of materials of individual institutions, investigations into the provenance and fate of individual artworks, examinations of the establishment of individual state institutions and their collections after the war, and for introducing wider comparative aspects concerning the transfers of cultural heritage objects after 1945 in the neighbouring countries, e.g. the repatriation of artworks from Italy, Austria, and Germany.

After 1945, Yugoslavia transformed private property into public property, first through confiscation and sequestration, and later through nationalization. The baseline act for this transformation was passed by AVNOJ (the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) already in 1944. The key legal bases adopted in 1945 contained provisions introducing, among other things, the principle of priority allocation of confiscated and sequestered property to national institutions. Regarding objects of cultural heritage, the procedure for allocations to these institutions was laid down by the law governing the collection, safekeeping, and distribution of books as well as other cultural, scientific, and art objects while giving the executive role to the federal Ministry of Education and its republic counterparts. The Slovenian Ministry of Education, also having

jurisdiction over federal collection centres and their operations, established itself as the central republic institution for handling objects of cultural heritage. It was already during the Second World War that first republic and then federal decrees were adopted, each in its own right introducing the protection of objects of cultural heritage. Immediately after the war, the state adopted further legal bases for setting up the system of monument protection, by which it introduced state control over the entire management of cultural heritage, including any potential transfers, such as e.g. restitution, sales or exports. Still prior to the end of the Second World War, AVNOJ also passed legal bases for the determination of war damage. The federal commission for determining war damage to objects of cultural heritage was set up in February 1945 and its republic counterparts somewhat later that same year. The then institute for the protection of cultural heritage (founded in July 1945) was appointed to coordinate the assessment of war damage to objects of cultural heritage; subsequently, especially in the period 1947–1949 and later on, it also led the preparation of restitution claims

and lists in collaboration with the republic institutes (founded in November 1945). This attests to the close intermeshing between both procedures and to the important role that institutes for the protection of monuments had in the direct handling of objects of cultural heritage in the new state. Restitution was led by the federal Ministry of Foreign Affairs, which also appointed members of restitution delegations abroad, thus placing the procedure within the framework of the new state diplomacy. At the republic level, the procedures related to restitution were led by the Ministry of Education, which also disposed of repatriated objects of cultural heritage. Because international peace treaties served as the fundamental legal bases for restitution, in the years immediately following the war, Yugoslavia did not regulate this area with laws but rather with decrees, rules, and regulations (similarly as war damage). However, despite those legal bases, certain questions regarding the restitution of objects of cultural heritage have continued to be raised decades after the war, requiring not only state diplomatic activity but also further research into this topic.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 719:711.438(497.473Slapnik)

Prejeto: 16. 12. 2019

Andrejka Ščukovt

univ. dipl. etn. in soc., konservatorska svetnica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije,
območna enota Nova Gorica, Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: andrejka.scukovt@zvksd.si

Katja Kosič

u. d. i. a., konservatorica, Delpinova 16, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije,
območna enota Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: katja.kosic@zvksd.si

Vas Slapnik v Goriških brdih**IZVLEČEK**

V prispevku je predstavljen naselbinski spomenik – vas Slapnik in njena stavbna dediščina –, ki je bil zaradi organske prostorske umestitve naselja in svojstvene arhitekture z občinskim odlokom iz leta 1985 razglašen za kulturni spomenik lokalnega pomena. Največji razvoj je Slapnik doživel na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Iz vasi so se pričeli izseljevati po letu 1947, po vzpostavitvi nove državne meje med Italijo in Jugoslavijo, ki je prebivalce gospodarsko in prometno odrezala od zgodovinske navezanosti na Furlanijo. V Slapniku danes ni več stalnih prebivalcev in objekti v vasi propadajo. Kraj je v zadnjem času doživel veliko pozornost ob napovedi, da bodo v njem snemali resničnostni šov.

KLJUČNE BESEDE

Slapnik, Goriška brda, naselbinski spomenik, vrednotenje, obnova, resničnostni šov

ABSTRACT**THE VILLAGE OF SLAPNIK IN THE GORIŠKA BRDA**

The contribution presents a settlement monument – the village of Slapnik and its architectural heritage. Due to its organic spatial setting and unique architecture, Slapnik was proclaimed the cultural monument of local significance with a municipal decree of 1985. After reaching its maximum development at the turn of the twentieth century, the village experienced the greatest emigration wave after 1947, following the demarcation of the new state border between Italy and Yugoslavia, which cut its inhabitants' economic and transport historical ties from Friuli. Today, Slapnik no longer has permanent residents and the buildings are falling to ruin. The village has recently come into the limelight at the announcement that it would be the site of filming a reality show.

KEY WORDS

Slapnik, Goriška Brda, settlement monument, evaluation, restoration, reality show

Uvod

Članek obravnava opuščeno vas Slapnik v Zgornjih Brdih, ki je v zadnjem času doživela veliko pozornost ob napovedi, da bodo v njej snemali resničnostni šov. Glede na veliko medijsko pozornost je lastnikom nepremičnin ta napoved prinesla predvsem nevšečnosti. Mediji so povzročili novodobni »romarski turizem« s številnimi obiskovalci, ki so iz Slapnika pričeli odnašati »spominke« o načinu življenja oziroma dejavnosti, ki se je odražal v tem delu Brd. ZVKDS, območna enota Nova Gorica, je za razumevanje spomeniških vrednot potencialnemu investitorju pripravil zgodovinski vpogled v razvoj dogodkov, ki so vodili v današnje stanje Slapnika, ter analizo stanja objektov vasi s konservatorskimi usmeritvami, ki bodo v pomoč pri morebitni pripravi projektne dokumentacije za obnovo vasi.

Vsaka zgodovinska stavba ali naselje ima lastno, pogosto burno zgodovino, ki jo lahko razberemo iz njene marsikdaj kompleksne grajene strukture. Ta je avtentičen dokaz življenja in ustvarjanja preteklih generacij ter obdobj. Pričujoči prispevek je dopolnjen verzija strokovnega elaborata¹ Konservatorske smernice za ohranjanje in varovanje naselbinskega spomenika Slapnik – Vas, EŠD 4760, ki sta ga konservatorji ZVKDS, območna enota Nova Gorica, pripravili za investitorja napovedanega resničnostnega šova, ki naj bi potekal v Slapniku.

Postopek za ugotavljanje stanja naselbinskega in stavbnega tkiva na območju Slapnika je potekal na podlagi terenskih ogledov konservatorj, pisnih virov ter primerjave razpoložljivih katastrskih map in dveh diplomskih nalog,² ki obravnavata to naselje. Na terenu smo območje naselbinske dediščine vrednotili tako, da smo analizirali stanje obstoječega stavbnega tkiva in pripadajoče nepozidane površine. V času terenskega dela so bili posneti še številni fotografski posnetki objektov v vasi. Po pregledu celotnega naselja smo označili stopnjo ohranjenosti objektov ter usklajenosti z zasnovno in morfologijo naselja ter prevladujočo stavbno tipologijo. Za oceno stanja ohranjenosti naselja v prostoru so bile v skladu z veljavno metodologijo ZVKDS za vrednotenje naselbinske dediščine³ ocenjene naslednje prvine:

- objekti z lastnostmi dediščine, za katere smo ugotovili, da imajo ohranjene prvine, ki jih prepoznavamo kot vrednote,
- moteči objekti, ki so grajeni na lokacijah zunaj vaskne gruče in s tem degradirajo poselitveni model Slapnika,
- ruševine oziroma porušeni objekti,

- zelene površine in odprt prostor kot pripadajoča nepozidana funkcionalna površina znotraj naselja ali v neposredni bližini.

Na podlagi starih katastrskih map, dveh diplomskih nalog, fotografskih posnetkov iz leta 1953, t. i. Orlovih ekip Slovenskega etnografskega muzeja in obstoječega stanja smo izdelali tudi simulacijo razvoja naselja skozi čas. Nazadnje so bili obdelani še posamezni elementi oblikovanja oziroma t. i. naselbinski detajli, kot so strehe, dimniki, strešni venci, stavbno pohištvo, spahnjence, okenski okvirji in portali.

Vas Slapnik v Zgornjih Brdih

Vas Slapnik⁴ leži v Goriških brdih, ki so gričevnata pokrajina na zahodni meji med Slovenijo in Italijo. Domačini Brda delijo na Zahodna in Vzhodna Brda oziroma tudi na Zgornja in Spodnja Brda. Slapnik leži v Zgornjih Brdih na sončnem pobočju Korade,⁵ na 360 metrih nadmorske višine in zahodno od izvira potoka Kožbanjščka. Vas sestavljata dve gruči stavb. Prva obsega južni del naselja in predstavlja ruševine dveh domačij (Hrast in Skalar), medtem ko se je severni naselitveni prostor izoblikoval ob glavni vaški cesti kot stavbni niz treh domačij (Medar, Brzoni – po nekaterih podatkih Kobaj – in Grbun), ki se proti zahodu ponovno formira v dve večji gručasti domačiji (Lajner in Gocer).

Slapnik danes obdajajo zaraščajoči se vinogradi, senožeti, pašniki in obdelovalne površine, ki pričajo o načinu življenja in gospodarjenju prebivalcev v Zgornjih Brdih do prve polovice 20. stoletja. Vpliv sredozemskega podnebja, posebni mikroklimatski pogoji ter rodovitna tla iz plasti peščenjaka in laporja so omogočili pridelavo pridelka v terasah in na njivskih površinah skoraj skozi celoletni cikel. Zato je bilo nekoč v okolici vasi več teras in njiv posejanih s trto, ječmenom, ovsom, fižolom in repo. Pomemben vir zaslužka je bila tudi prodaja oglja v Čedad in Krmin, po izgradnji občinskih cest konec 19. stoletja pa prodaja drv v Furlanijo.⁶ Od sadnih dreves so prvi zaslužek v letu prinesle češnje. Zaradi zatišne lege so rasli vinogradi z dobrim grozdem. Jeseni so v Gorico vozili prodajat še kostanj: sprva z vozovi, po izgradnji železnice pa so ga pričeli prevažati do železniške postaje v Plave ob Soči in od tu naprej z vlakom. Doho-

¹ ZVKDS OE Nova Gorica: Kosič in Ščukovt: *Konservatorske smernice za ohranjanje in varovanje naselbinskega spomenika Slapnik – Vas, EŠD 4760*.

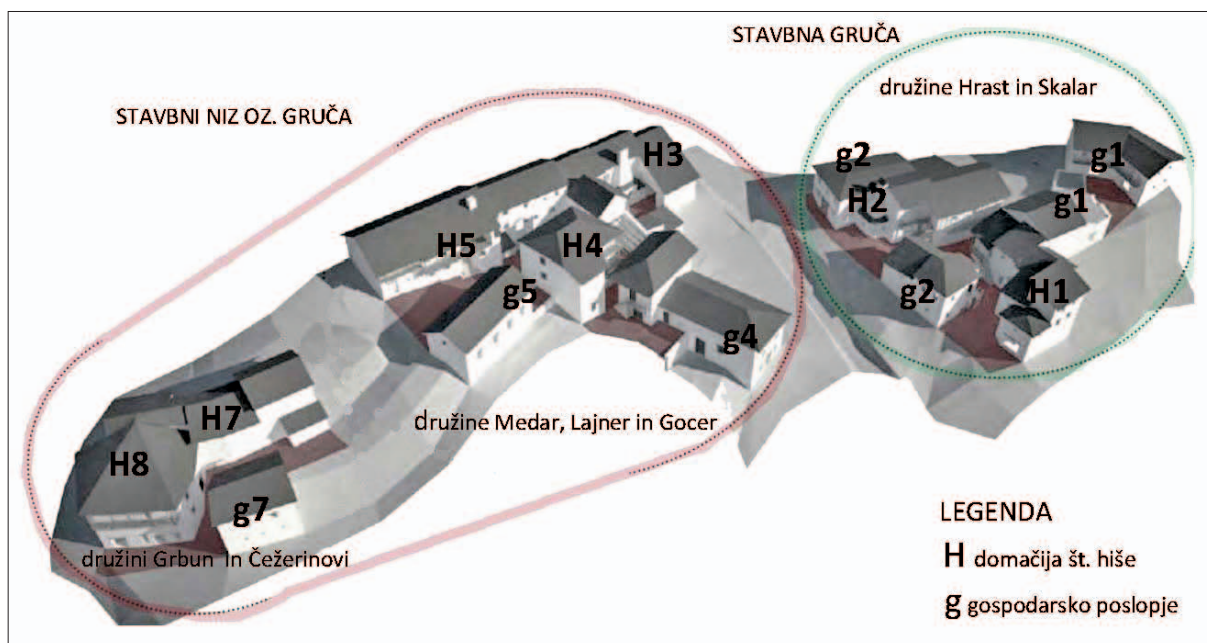
² Prinčič, *Arhitekturni izris*; Šolar, *Idejna zasnova*.

³ ZVKDS OE Nova Gorica: *Navodila – splošne strokovne usmeritve*, str. 1–2.

⁴ Vas Slapnik je z »Odlokem o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica« razglašena za naselbinski (etnološki) spomenik (Uradno glasilo občin, št. 8/1985).

⁵ Hrib Korada stoji zahodno od reke Soče, na severnem robu Goriških brd. Z njenega vrha je lep pogled na večino gora nad reko Sočo. Ob lepem vremenu lahko poleg Julijskih Alp vidimo tudi Dolomite, Karnijske Alpe, Kamniško-Savinjske Alpe, Golake in Snežnik. V bližini vrha, proti vzhodu stoji cerkev svete Gerderce (<http://www.hribi.net/gora/korada/> (11. 3. 2019)).

⁶ Gomiršek, Speča Trnjučica, str. 41.

Poselitev Slapnika (izdelala: Katja Kosič na podlagi izrisa Blaža Šolarja, 2019).

dek so menda prinašale tudi oljke in prodaja žganja. Vsaka hiša v vasi je imela krave in par volov ter je vzrejala prašiče in kokoši. Po izročilu je bil Slapnik med najpremožnejšimi vasi v Zgornjih Brdih.⁷

Naselje se s svojo lego vklaplja v okoliško kulturno krajino. Zaradi urbanistične zasnove in arhitekture je edinstveno v briškem prostoru. Večina prebivalcev se je iz Slapnika izselila po koncu druge svetovne vojne, po vzpostavitvi italijansko-jugoslovanske državne meje, ko so kmetje izgubili trg za prodajo pridelka. Življenje v Slapniku je postalo težko, ustrezne cestne povezave, ki bi jih povezovala s slovenskim zaledjem, pa tudi niso nikoli zgradili. Zadnji prebivalci so vas zapustili po furlanskem potresu leta 1976 oziroma na začetku osemdesetih let 20. stoletja. Veliko se jih je izselilo v tujino, v Italijo in druge evropske države ter Avstralijo, nekaj pa v bližnja industrijska središča, kot na primer v Novo Gorico.

O nekdanjem dobrem gospodarskem položaju prebivalcev Slapnika pričajo tudi stanovanjske stavbe in gospodarska poslopja. Vas je danes opuščena in objekti propadajo. Čeprav je vas pretežno v ruševinah, razgibani stavbni volumni, oblikovni elementi in detajli na njih, pa tudi uporaba lokalnega materiala, kot so les, kamen in prvotna kamnita kritina – skrle, danes še vedno opozarjajo na premožnost prebivalcev oziroma naselja. Med kakovostne oblikovne elemente na objektih štejemo kamnite okenske in vratne okvirje, razvejane ganke, plitke korčne strehe z mogočnimi dimniki ter široke strešne napušče nad glavnimi fasadami, ki jih krasijo barvane planete ali

skrle. Od ohranjene notranje opreme so pomembna ognjišča v *spahnjencah* oziroma *žbatafurjih* in krušne peči. Etaže med seboj povezujejo kamnite ali lesene stopnice.⁸

Z vplivi gradnje in oblikovnimi elementi sredozemskega stavbnega tipa in bližnjega furlanskega vpliva, izhajajoč iz lokalnega okolja in načina življenja, je stavbarstvo v Slapniku dobilo samosvojo identiteto. Tipično zanj je, da se stanovanjski in gospodarski objekti drug na drugega navezujejo tudi s podhodi, stopnišči in z uporabo javnih površin, kot so dostopi in poti do objektov.

Zaradi posebnosti terena in racionalne izrabe kmetijskih zemljišč je za Brda značilno, da so v glavnem poseljena z manjšimi naselji. V Brdih je osnovni stavbni tip hiša, ki pod eno streho združuje stanovanjsko in gospodarsko namembnost. Nadgradnja osnovnega tipa je domačija, ki poleg stanovanjske hiše obsega še posamezna gospodarska poslopja, ki se povezujejo v stegnjene stavbne nize. Za nekatere vasi v Brdih so značilne tudi domačije z gručo objektov znotraj dvorišča. Gradnja objektov je v Brdih od nekdanj potekala aditivno, glede na gospodarsko stanje, potrebe, prostorske možnosti in tudi glede na »modo«, bližnje furlanske vplive. Tradicionalni gradbeni material v Brdih je kamen; fliš ali oponka, tj. zrnata eocenska sedimentna kamnina, sestavljena iz menjajočih se plasti peska, peščenjaka in laporja. Strešna konstrukcija je iz lesa (velikokrat kostanjev les). Prvotna kritina v Brdih so bile kamnite skrle,

⁷ Prav tam.

⁸ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

danes korci. Ponekod je za kritino izpričana tudi slama.⁹

Za Brda je značilno, da je bila do prve polovice 20. stoletja večina zemljiške posesti v lasti plemiških družin, ki so ponekod posedovale cele vasi. Kmečko prebivalstvo – koloni – so imeli zemljo in stavbe v dednem zakupu ali v obliki kratkoročne, srednjeročne ali dolgoročne pogodbe. Kolon je dobil objekte in zemljišče v obdelavo, v zameno pa je moral posestniku dati del pridelka.¹⁰

Naselbinski razvoj Slapnika

Najstarejša znana (sicer posredna) omemba Slapnika je iz 15. oziroma 16. stoletja in potrjuje, da je vas zagotovo obstajala med letoma 1505 in 1510, saj so bili njeni prebivalci *Foscha, Lovrenc in Gendrud uxor Marshonitz ys Slapnika*.¹¹

V 18. in v prvi polovici 19. stoletja je Slapnik obsegal deset hišnih števil. Z vsemi zemljišči vred je bil last grofov Colloredo iz Melsa oziroma Gorice. Do kdaj so prebivalci Slapnika imeli status kolonov, ni znano. Predvidevamo, da so grofje Colloredo svojim kolonom zemljo in hiše prodali šele konec 19. stoletja.¹²

Meje naselja Slapnik je jožefinski kataster leta 1789 zamejil takole: »Slapnik meji na vzhodu na cesto, ki pelje iz Žarščine v Vrhovlje in se začne s kamnom, ki leži na kraju, ki mu rečejo Verhslatno, pa do zadnjega kamna na kraju, ki mu rečejo Verhgrapa. Od tam poteka meja do križišča cest v kotu travnika, ki ga imata Erze-

tič (Ersetig) in Sirk. Na zahodu poteka do potoka Kukava (Ciukava) do grebena, imenovanega Tern, v bližini travnika, imenovanega Zaslatnu, ki je last Erzetiča (Arsetig). Od tam poteka proti zahodu do kamna, imenovanega Verhslatno, v bližini ceste, ki vodi iz Vrhovlja v Žarščino in se konča v kotu travnika, last Tomaža Erzetiča (Arsetig). Na jug meji cesta, ki vodi iz Vrhovlja v Slapnik do kamna, imenovanega Naverh, nato poteka po potoku Kolimber, in ko hodimo proti jugu po omenjeni cesti vzdolž imenovanega potoka vse do sotočja potokov Teja in Kukava. Na severu so iste meje kot na zahodu. Deli se na dva okoliša: okoliš vasi in okoliš Podberda.«¹³

Za analizo naselbinskega razvoja Slapnika so bili v pomoč zgodovinski zemljevidi: jožefinski vojaški zemljevid, nastal v letih 1763–1787 (1803), franciscejski kataster (1812) in italijanski kataster (1923). Zasnova in morfologija naselja oziroma berljivost naselbinske strukture iz navedenih zgodovinskih zemljevidov pokažejo, da lahko prepoznavamo dve večji razvojni fazi. Prvo fazo predstavlja poselitev območja, kot je izpričana na vojaškem zemljevidu iz srede 18. stoletja.¹⁴ Druga faza zajema čas preloma iz 18. v 19. stoletje in prvo polovico 19. stoletja, ko se je rast naselja zaključila. V drugi polovici 20. stoletja so postavili še dve novi gradnji ob današnji vstopni poti v naselje.

Na zemljevidu iz let 1763–1783, izdelanem za vojaške potrebe, na katerem so popisane poti, naselja, zgradbe, reke, potoki ter gozdne in obdelovalne površine, je naselbina poimenovana *Slapnik* in zapisana z malimi črkami. To pove, da so Slapnik obravnavali

Slapnik na Vojaškem zemljevidu 1763–1783 (1804)
(Rajšp (ur.) Slovenija na vojaškem zemljevidu, zvezek 3, sekcija 156).

⁹ ZVKDS OE Nova Gorica, Mapa Slapnik in terensko delo, januar–marec 2019.

¹⁰ Vilfan, Izročilo o kolonatu, str. 137–151.

¹¹ Gomiršek, Speča Trnjulčica, str. 41.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, str. 39.

¹⁴ Rajšp (ur.), Slovenija na vojaškem zemljevidu, zvezek 3, sekcija 156.

Slapnik na franciscejskem katastru (ARS, AS 179, k. o. Kožbana).

kot manjše naselje, ki je bilo del sosednjega naselja Nozno jugozahodno od Slapnika, ki je »oddaljeno 1/4 ure in od slemenske ceste Vrtače, ki povezuje Brda s Soško dolino, pa 5/8 ure«. ¹⁵

Franciscejski kataster za k. o. Kožbana, kamor sodi vas Slapnik, je bil izdelan v prvi četrtini 19. stoletja in je v merilu 1 : 2880. Objekti so pobarvani z rdečo, kar pomeni, da so bili zidani. Okrog naselbine so zarisane še obdelovalne površine. Ta katastrska mapa predstavlja tudi največji naselitveni obseg vasi. ¹⁶

Italijanski zemljiški kataster iz prve polovice 20. stoletja prav tako kaže podobo strnjene vasi. Vas so takrat obdajali vinogradi, senožeti oziroma travniki

ter gozdne, njivske in pašne površine. Spisovni del iz katastra pokaže, da je bilo v vasi okrog 20 stavbnih in 26 zemljiških parcel. Vse stavbe so bile zidane iz kamna. Stanovanjske hiše so bile večinoma nadstropne, z dostopi preko notranjih ali zunanjih stopnišč. K domačiji so poleg hiše sodili vinska klet, hlev s skednjem/senik, svinjak, shramba za pridelke/mesnine, kokošnjak in drvarnica. Vstop do nekaterih domačij so bili podhodi. Hlevi s seniki, kleti, shrambe in drvarnice so bili običajno samostojno stoječi objekti. Med večje kmetijske površine so prištevali vinograde in gozd, sledili so pašniki in senožeti. Nekaj je bilo njiv in zelenjavnih vrtov. Dvorišča so pripadala večjim domačijam. ¹⁷

Situacija strešin v Slapniku, stanje 2019 (izris: Katja Kosič).

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ ARS, AS 179, k. o. Kožbana.

¹⁷ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

Goucari, stanje leta 1953 (SEM, Teren 10).

Glede na analogije iz briškega prostora predstavlja najstarejši tip bivališča hiša, ki je eno- ali dvodelen objekt z bivalnim prostorom v pritličju, kjer je stala kuhinja z (nizkim) ognjiščem. K hiši so nato glede na potrebe prizidali gospodarsko poslopje, ki je lahko služilo kot hlev za govejo živino ali kot vinska klet. V kleti so poleg vina lahko hranili tudi pridelek. Do povečanja obsega stanovanjskih površin je prišlo v 18. in 19. stoletju. Uveljavil se je nadstropen objekt, ki je obsegal pritličje, nadstropje in nizko podstrešje. Prostori so se prostorsko ločili po etažah glede na funkcijo. V pritličju so bili namenjeni bivanju in shranjevanju pridelka, v nadstropju pa so bile sobe za spanje in shranjevanje pridelka (*kašča*: suhe mesnine, žito).

Do pomembnega napredka v stavbnem razvoju je prišlo v 19. stoletju, ko so k hiši prizidali *spahnjenco* – izzidek pravokotnega ali večkotnega (redko krožnega) tlorisa. Prvotno kamnito kritino – skrle – so takrat nadomestili *korci*. V začetku 20. stoletja se je uveljavilo še notranje stopnišče s hodnikom.

Grajena struktura v Slapniku

Hiše v Slapniku so postavili premišljeno.¹⁸ Stojijo na sončni legi in so zavarovane pred neugodnimi vremenskimi vplivi, še zlasti burjo. Objekti so zgrajeni po sredozemskem vzorcu v okviru dvorišča ali z dodajanjem poslopij v stegnjene stavbne nize. V slednjem primeru stavni nizi zamejujejo tudi vaško pot.

Poudarjeni kamniti arhitekturni členi, kot so

Goucari, stanje leta 2019 (foto: Andrejka Ščukovt).

¹⁸ <https://www.geoprostor.net/piso/Brda> (15. 2. 2019).

kamniti okenski in vratni okvirji, ki so pomembni dekorativni elementi hiš, so pogosto *špičeni* in brez posebnih detajlov.¹⁹ V glavnem so okenski okvirji preproste kvadratne ali pravokotne pokončne oblike. Vratna odprtina je na vrhu navadno zaključena z ravno preklado. Okvirji so širine med 12 in 17 cm, globina pa je okrog 20 cm. Kamniti okvirji iz apnenca segajo malenkost izven ravnine fasadnega pasu, tj. ometa. Kamniti okvirji iz flišnega peščenjaka so običajno poravnani s fasado. Nekaj gospodarskih objektov, predvsem vinskih kleti, ima značilno polkrožno zaključeno vratno odprtino. Na stavbah je prisotna tudi imitacija kamnite obrobe v ometu.

Zaradi varnosti so ponekod v pritličju ter nadstropju stanovanjskih in gospodarskih objektov okenske odprtine zavarovali s kovanimi rešetkami. Stavbno pohištvo je bilo leseno. Historična okna v nadstropju so dvokrilna in deljena na križ ali s trojno členitvijo. Lesena okna z enojno zasteklitvijo imajo polna polkna. Vrata so lesena in eno- ali dvokrilna. Novejša okna so dvokrilna s polkni na lopute. *Škure* (polkna) so v vasi samo tam, kjer je njihova funkcija nujno potrebna.²⁰

Zunanje stopnice so lahko enoramne, preproste, lesene ali kamnite iz enega obdelanega kosa kamna, lahko tudi zidane. Notranje stopnice so v glavnem lesene, pri tem so prve tri oziroma štiri kamnite.²¹

Uvajanje dimnika in stropa v kuhinji je v mediteranskem stavbarstvu posledica nastanka večnadstro-

Primer ganka z lesenim zunanjim stopniščem na kamniti podlagi (SEM, Teren 10, 1953).

¹⁹ Manj kakovostni flišni peščenjak za kamnoseške detajle ni primeren.

²⁰ Določitev barv stavbnega pohištva bo opravljena na podlagi sondiranja oken in vrat v poznejši fazi obdelave naselja.

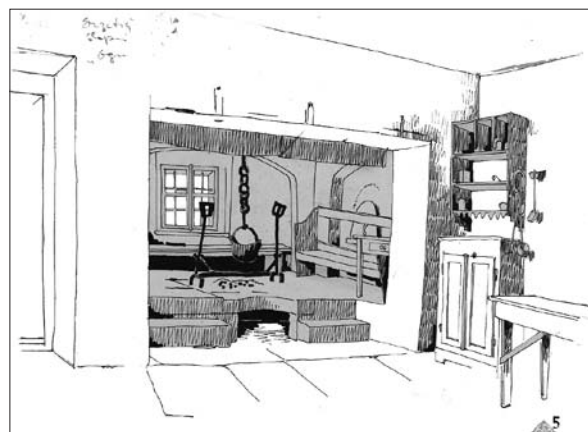
²¹ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

pne stanovanjske stavbe. Tam, kjer prevladuje nadstropnost, je to najbrž tudi glavni vzrok, da so hišam že zelo zgodaj prizidali dimnik za odvajanje dima.²² Tradicionalno stoji na strehi hiše le en večji dimnik.

Kuhinja je bila vedno najpomembnejši družinski prostor. V Slapniku so dokumentirana štiri ognjišča. Pozidana so iz kamna in ometana. Površino kurišča zaključuje lesen tram, kamniti rob ali planete dimenzije 12 x 25 cm. Ognjišče je od tal dvignjeno okrog 50–60 cm. Odvod dima z ognjišča je bil v napo in od tu v zidan dimnik. Napa stoji okrog meter in pol nad ognjiščem in je lahko pritrjena na dva okrogla stebra ali grede in spojena z dimnikom. Na napi je običajno stala lesena polica za posodo. Sprednja stran ognjišča je bila namenjena gospodinji. Za lažji dostop gospodinje do kurišča je sprednja stran pogosto konkavno zaključena.²³

Dokumentirana ognjišča v Slapniku so postavljena na sredino *spahnjence*. V hišah Slapnik št. 3 in Slapnik št. 5 so tla kurišnega prostora dvignili od tal za toliko, da so lahko nanj položili lesen pod ali kamnit tlak ter postavili klop. Na podest dostopamo po stopnicah (2 višini). Najizrazitejši del ognjiščne opreme so kovana stojala, verige trpiž.²⁴

Leta 1898 rojena domačinka Roza Erzetič je povedala, da je »od starejših ljudi slišala, da so na ognjišču kurili t. i. osvetino, staro šego kurjenja pomladanskega panja, ki je bila pomembna šega na prehodu iz zimskega v pomladni čas in povezana z opravili, v tem času. Povedala je, kako so panj pripravili, prej kot so ga prinesli na dvorišče. Na dvorišču so na sprednji (prežgani) del zavrtali štiri luknje na križ in vanje potem zabili lesene AČLE (kline). Če je osvatin potem na ognjišču tako pogorel, da je OČALIN z AČALAMI ostal cel, so rekli: 'Očalin odganja zim, zatuo uen z njim', in so ga vrgli na

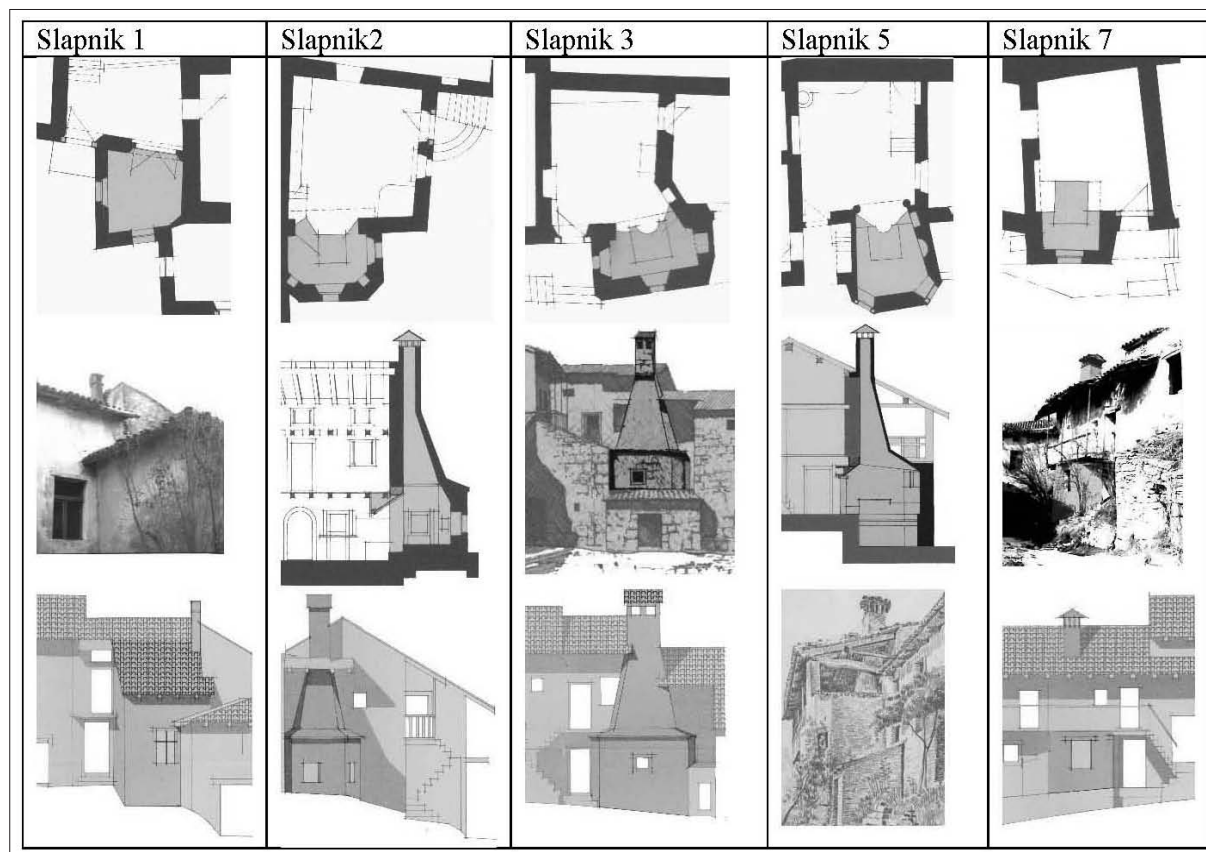

Dokumentirana ognjišča v Slapniku (SEM, Teren 10, 1953).

²² Ščukovt, Kuhinja v Vipavski dolini, str. 425.

²³ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

²⁴ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

Dokumentirane spahnjence v Slapniku (izris: Aleš Princič, 1983).

dvorišče. Panj je lahko prižgal na ognjišču z osmoljenimi subimi leskami le gospodar. Ko je zgorel, so po njem od časa do časa posipali iglice MRENJA (brina). Prvo ZIMJANKO (vrč za vino), ki se je natočilo tisti večer, je gospodar počasi polival po osvatinu. Gorenje panja je od časa do časa povzročalo presketanje. To je glas drevesnega duha. Razumeli pa so ga le nekateri, predvsem tisti, ki so štrijali (vedeževali) in zdravili. Takrat so tudi verjeli, da bo, če se tistega dne prikaže kušarica, leto za leto slabo in da preti lakota. Prav zato so jo nekateri tudi ubili, misleč, da bodo s tem preprečili nesrečo. V navadi je bilo tudi, da so tisti večer izrezljali leseno žlico ali polentar, ki naj bi imel moč odganjati lakoto. Osvetinski mlaj je pomenil tudi konec sečnje lesa za vse potrebe in namene. Takrat so tudi verjeli, da je kstanjev panj neprimeren za osvatin, ker da je bila iz takega lesa iztesana Noetova barka.«²⁵

Pod italijanskim vplivom je briška kuhinja doživela pomembno spremembo zaradi pozidave posebnega prizidka – spahnjenice oziroma žbatafurja, kot mu pravijo v Brdih. Prvotno kuhinjo so posodobili tako, da so jo povečali z izbočenim zidom. Tako je ob prvotni stavbi nastal izpahnjen prizidek – spahnjenica –, ki funkcionalno pomeni uvedbo posebnega prostora, namenjenega izključno kuhanju. Spahnjenico,

v kateri še vedno stoji odprto ognjišče, so na vrhu zaprli z napo okroglega ali večkotnega tlorisa in iz nje speljali dimnik. Ognjišče v spahnjenici obvladuje skoraj ves prostor. Visoko je do $\frac{3}{4}$ metra. V podnožju na sprednji strani ima izsek, da se je gospodinja lažje premikala ob ognjišču. Izsek je služil še spravilu drv. Ognjišča v Slapniku niso krasili, kot je bilo v navadi v Vipavski dolini ali na Krasu.²⁶

Lesen odprt hodnik – gank – »paju«, kot mu pravijo v Brdih, je zunanja komunikacija v nadstropje hiše. Praviloma leži na vzdolžni fasadi. Nosijo ga notranji podaljšani stropni tramovi. Pohodna površina na ganku so deske. Ograja je izdelana iz pokončnih razmaknjenih desk (lat). Poleg ganka na stanovanjski hiši so ga imeli navado postaviti tudi na gospodarsko poslopje. Ti ganki so imeli funkcijo sušenja pridelka. Gank je bil preprost, s pohodnimi deskami in latami, ki so jih vpeli v strešni napušč. V 20. stoletju so lesene ganke z uvajanjem konstrukcijskih novosti in z novimi gradivi nadomestili armiranobetonski balkoni.

Strešni napušč nad glavnim pročeljem hiše je daljši. Njegova funkcija je bila zaščita odprtih in ganka, lahko pa je služil tudi za senčenje prostorov in sušenje pridelka. Napušč tvorijo špirovci z obdelanimi glavami. Pravokotno nad njimi so letve, ki nosijo

²⁵ Medvešček, Osvatina, str. 153.

²⁶ Ščukovt, Kuhinja v Vipavski dolini, str. 423–432.

planete in so dimenzij 12 x 25 cm. *Planete* so okrasili s pomakanjem vogalov v apno. Ponavljajoči se vzorec je v obliki romba. Napušči na stranskih fasadah so kratki ali jih sploh ni. Na nekaterih stanovanjskih hišah, še pogosteje pa na gospodarskih poslopijih, so *planete* nadomestile deske. Pri starejših historičnih kritinah so na letve dimenzij okoli 5 x 7 m položene skrle in nanje korci.

Hišni inventar

V Slapniku je danes mogoče videti le še nekaj ohranjenega inventarja, na primer lesene vzdane omare, žitne skrinje, nekaj kuhinjske opreme in v vinskih kleteh sode ter prešo. Sicer pa je poleg skrinje, ki je sodila v glavno opremo in je služila za shranjevanje obleke, med osnovno hišno opremo sodila še miza, ki je imela pod ploščo korito za mesenje testa. Sledijo klopi in stoli različnih oblik, sklednik in zibelka. Premožnejše družine so si v prvi polovici 20. stoletja privoščile še omaro in posteljo. V shrambi so stale večje skrinje za žito.²⁷

Historični *tlak* v hiši je bil obdelan kamen pravokotne oblike ali pa so to bile kamnite plošče nepravilnih oblik. Kamniti tlak so položili v kuhinjo in v prostore z gospodarsko namembnostjo. Poleg kamna so bile v uporabi deske. V dveh primerih so bile tlak barvane šesterkotne betonske plošče, ki so jih izdelali v prvi polovici 20. stoletja.

Gospodarski objekti

Vinska klet je samostojen objekt. Stoji v neposredni bližini hiše ali je prizidana kuhinji. V slednjem primeru je vhod v klet tudi skozi vrata v kuhinji. V kleti so stali leseni vinski sodi na hrastovih legah, ki so bili dolgi tudi do 10 m. Lege slonijo na kamnitih podstavkih. Podobno kot drugod v Brdih so lahko v

klet poleg vina spravili tudi suhomesne izdelke ali v posebne lonce shranjeno mast. Vinske kleti pravokotnega tlorisa so sezidane iz kamna in tankoslojno ometane. Tlak v kletih so bile kamnite plošče. Predel kleti, kjer so hranili sode, ni bil tlakovan oziroma je bila pod sodi zbita zemlja. Strop je bil lesen.

V briškem prostoru se je pričela hlevska živinoreja uveljavljati v 19. stoletju. Hlevi v Slapniku stojijo kot samostojne stavbe v stavbnem nizu ali v stavbni gruči domačije. Služili so bivanju goveje živine. Tako kot drugi objekti v Slapniku so tudi hlevi zidani s kamnom. Njihova velikost je bila odvisna od premožnosti lastnika. Navadno je prostor nad hlevom služil za shranjevanje stelje in sena. V hlevu so stale jasli za par glav goveje živine. Hleve pokriva korčna kritina, korci pa so postavljeni na kamniti kritini – *skrle* –, ki jo nosijo močnejše late.

Kokošnjak je poseben zaprt prostor za kokoši. Lahko je del hleva ali samostojno stoječ pritličen prizidek, zgrajen iz kamna, ki ga pokriva enokapna streha.

Svinjak je samostojno stoječa pritlična stavba, prislonjena ali prizidana na drug objekt. Pokriva ga enokapna streha, krita s korci. Ohranjen primer v Slapniku je svinjak v gospodarskem objektu.

Svinjski kotel je bil iz kamna ali opeke pozidana peč z vgrajenim litoželeznim kotlom, pod katerim je bilo kurišče. V njem so kuhali krmo za prašiče, postavljen pa je bil v gospodarskem objektu. V enem primeru je svinjski kotel v Slapniku stal na prostem, v vogalu portona, ki je še edini ohranjen vhod na dvorišče domačije v Slapniku.²⁸

Pomen vode

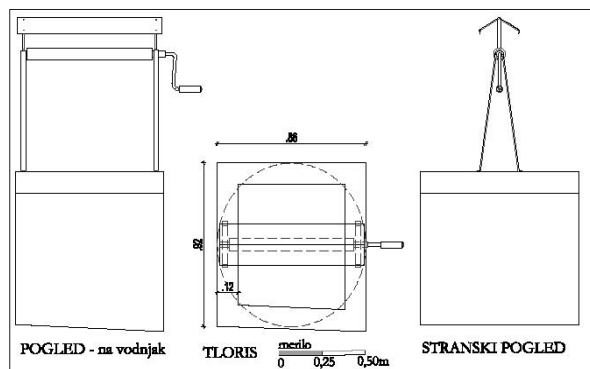
Lasten vodnjak so si lahko privoščili le premožnejši kmetje. Večina je vodo najprej uporabljala iz bližnjega studenca. Vodnjaki, v katere se iz streh

Dokumentirani vhodi v vinske kleti z ločnim zaključkom vhodnih vrat (izris: Alenka Ferfolja, 2019).

²⁷ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

²⁸ Domačija Lajner, Erzetič.

Primer vodnjaka ob gospodarskem poslopju Slapnik 2 (izris: Katja Kosič, 2019).

zbira kapnica, so stali v bližini stanovanjske hiše. O pomenu in dragocenosti vode v Slapniku pričata ohranjena vodnjaka, ki stojita na domačiji Hrast in Skalar. Vodnjak sestavlja podzemni valjasti del, kjer se zbira kapnica, zgornji del vodnjaka pa je pozidan in ometan. Za zajemanje vode je služil nastavek za škripčevje oziroma vreteno.

Na severnem robu vasi stoji vodni zbiralnik iz leta 1916. Takrat je italijanska vojska v vasi položila prve vodovodne cevi. Podoben vodni zbiralnik stoji jugovzhodno nad Slapnikom. Oba rezervoarja sta betonske izvedbe, pravokotne tlorisne oblike in krita z banjastim obokom.²⁹

Severovzhodno od Slapnika, ob stari pešpoti, je ohranjen t. i. *zdenec* – izvir vode –, kamor so hodili po pitno vodo. *Zdenec* so v drugi polovici 20. stoletja obzidali.³⁰

Edino betonsko napajalno korito pravokotne tlorisne oblike in recentne izdelave v vasi je ohranjeno ob ruševini hiše Slapnik št. 6. Po pričevanju je bilo v vasi več kamnitih napajalnih korit.³¹

Stenske poslikave

Poleg kamnoseškega okrasja o pomenu in značaju objekta govorijo tudi slikarije na fasadah. V Slapniku sta dokumentirana dva primera stenske poslikave, ki sta v nadstropju glavnega pročelja hiš Slapnik št. 2 in Slapnik št. 5. V primerjavi s stenskimi slikami na fasadah hiš in gospodarskih objektih iz Posočja, kjer so navadno upodobljeni različni svetniki oziroma zavetniki (sv. Florijan, sv. Jurij, Božjepotna Devica Marija, Križani ...), sta slikariji atipični, ker ni upodobljena značilna sakralna motivika priljubljenih zavetnikov. V enem primeru je na hiši v Slapniku v barvi oker narisani križ, levo in desno od njega pa črti polkrožne oblike, domnevno črki *g* in *b*, v spodnjem delu pa *m*. V drugem primeru je narisana t. i. roža vetrov oziroma pentagram, ki po ljudskem verovanju ljudi in živino obvaruje pred nevšečnostmi, simbolizira posebno moč ter odpira vrata do skrivnosti. V dveh primerih smo dokumentirali še v omet vrezan

Hiša Skalarji s stensko poslikavo (foto: Andrejka Ščukovt, izris: Katja Kosič, 2019).

²⁹ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

³⁰ ZVKDS OE Nova Gorica, Mapa Slapnik in terensko delo, januar–marec 2019.

³¹ Ustni vir: Franko Markočič, Nova Gorica.

Domačija Slapnik št. 5 s stensko poslikavo (foto: Andrejka Ščukovt, 2010).

motiv t. i. šivanega roba in narisane okenske okvir. V več objektih je v bivalnih prostorih dokumentirana dekorativna poslikava s *šablonami* in *valjčki*. To so ponavljajoči se vzorci, ki imajo estetsko vrednost.³²

Krajinski elementi

K oblikovanju grajenega prostora domačij so veliko prispevali naravni krajinski elementi, kot so trte in sadna drevesa ter razne okrasne zelene površine. Med grajene krajinske elemente uvrščamo na primer latnike in podporne zidove. Mediteransko zelenje z latniki za trte in sadno drevje je raslo na osončeni legi, ob glavnih fasadah stanovanjskih in gospodarskih objektov. Sadovnjaki in vrtovi pa so stali na jugozahodni strani naselja in so omogočali prepletenost ter postopen prehod bivalnega prostora domačije v odprt prostor.

Podporni zidovi so pomemben horizontalni poudarek v krajini. Tehnika zidanja je suhozidna, iz neobdelanega lokalnega kamna, z zgoraj ravnim zaključkom. Podporni zidovi so se prilagajali konfiguraciji terena, stali so ob poti skozi vas in ob starih poteh, ki so Slapnik povezovale s sosednjimi kraji.

Dokumentiran zunanji tlak na starih poteh je izveden v naravno podlago s pokončno nabitimi

kamnitimi ploščami brez veziva. Material je iz lokalnega okolja, različnih oblik, dimenzij in debelin. Vmesni prostor med kamnom je zatravljen in zarasčen. Tlak na dvoriščih je bil podoben.

Strelna postaja

V 19. stoletju so vinogradnikom pridelok zmanjševale pozebe, suše ali trtne bolezni. Veliko škode v vinogradu je naredila tudi toča. Zato so proti koncu 19. stoletja v kranjskih, štajerskih in goriških vinorodnih okoliših začeli streljati proti toči, da bi tako močno pretresli oblake toče, tako da bi namesto toče pričel padati dež. Tik nad vaškim jedrom Slapnika so v ta namen postavili strelna postajo, kjer so spravili možnarje in smodnik. Objekt je bil manjša stavba, pozidana iz grobo obdelanih gradnikov iz flišnega peščenjaka, pravokotne tlorisne oblike, ki jo je pokrivala dvokapna korčna streha. Danes je strelna postaja v ruševinah.³³

Zaključek

Po drugi svetovni vojni so prebivalci Slapnika zaradi izgube trga za prodajo pridelka v Čedad in Krmin v sosednji državi Italiji, zaradi spremenjenih

³² ZVKDS OE Nova Gorica, Mapa Slapnik in terensko delo, januar–marec 2019.

³³ ZVKDS OE Nova Gorica, Terensko delo, januar–marec 2019.

Pogled na Slapnik (foto: Andrejka Ščukovt, 2019).

političnih in gospodarskih razmer v novi jugoslovanski državi in tudi zaradi neurejenih cestnih povezav pričeli postopoma zapuščati vas. Izsledili so se v okolico Gorice v Italiji, nekateri so odšli tudi v Avstralijo. Mnogi so se naselili v okolico Nove Gorice.

Objekti v vasi danes niso predelani, zato so, kar zadeva pričevanje o kontinuiteti načina življenja od 19. do prve polovice 20. stoletja, redkost v briškem prostoru. Slapnik predstavlja tudi vpogled v način kmečkega življenja, še posebej v delovni in letni cikel, ki je izhajal iz soodvisnosti z naravnim okoljem in nam omogočil razumevanje tako nesovne kot materialne kulturne dediščine območja.

Slapnik je popolnoma izpraznjena vas od leta 1985, ko se je izselila zadnja prebivalka. Zaradi nezdrževanja daje vtis zanemarjenosti. Dve domačiji, Slapnik št. 7 in št. 6, sta v celoti porušeni. Na preostalih strehah in fasadah že dolgo niso bila izvedena obnovitvena ali vzdrževalna dela. Vdrte strehe in luknje v strehah pa so pripomogle k porušenju stropnih konstrukcij, namakanju nosilnih konstrukcij, luščenju ometov in poškodovanju notranje opreme. Na fasadah je še rastje, ki dodatno vpliva na degradacijo materiala.

Zavedamo se, da se časi spreminjajo in da nekaterih kulturnih spomenikov ne bo mogoče ohraniti. Kljub zapuščenim in izropanim hišam, k propadanju hiš je pripomogla tudi človeška grabežljivost, ima Slapnik še vedno čitljivo naseljitveno in bivanjsko

kontinuiteto, z ohranjenim prepletom materialnih, družbenih in gospodarskih razmerij skozi čas, ki predstavljajo tudi identiteto Brd.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 179, Franciscejski kataster za Primorsko, 1811–1869.

SEM – Slovenski etnografski muzej

Fotografije in risbe dokumentacijskega oddelka t. i. Orlovih ekip, 1953. Goriška Brda, Teren 10.

ZVKDS OE Nova Gorica – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica

Delovna skupina za naselbinsko dediščino ZVKDS: *Navodila – splošne strokovne usmeritve za določanje kulturnovarstvenih pogojev za nezahtevne posege na objektih in območjih kulturne dediščine po Uredbi o vrstah objektov glede na zahtevnost (Ur. l. RS, št. 37/08, 99/08)*. Ljubljana, interno gradivo, 10. 2. 2011.

Kosič, Katja in Ščukovt, Andrejka: *Konservatorske smernice za ohranjanje in varovanje naselbinskega*

spomenika Slapnik – Vas, EŠD 4760. Usmeritve za obnovo vasi I. del in Usmeritve za obnovo objektov II. del. ZVKDS, območna enota Nova Gorica, 2019.

Mapa Slapnik – Vas, št. EŠD 4760: terenski zapiški, fotografije, risbe.

Terensko delo, januar–marec 2019.

USTNI VIR

Franko Markočič (1956), rojen v Slapniku, upokojenec, Nova Gorica

LITERATURA

Bratina, Patricija in Fikfak, Alenka in Gomiršek, Tanja in Ščukovt, Andrejka: *Briška hiša. Katalog k stalni razstavi v Šmartnem*. Dobrovo: TD+M biro, 2015.

Dular, Andrej: Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33/34, 1988/90, str. 61–82.

Gomiršek, Tanja: Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi. *Kronika* 61, 2013, str. 273–286.

Gomiršek, Tanja: Speča Trnjulčica se že prebuja. *Briški časnik* 23, št. 94, 2019, str. 39–41.

Medvešček, Pavle: Osvatina – poganski ogenj. *Etnolog* 53, 1992, str. 153.

Prinčič, Aleš: *Arhitekturni izris stavb vasi Slapnik. Prenova arhitekturne dediščine. Tipologija in identiteta naselja Slapnik* (diplomska naloga). Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, 1983.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*. Zvezek 3. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1997.

Reja, Magda in Sirk, Tatjana: *Briška kuhinja. Kuhinja in kulinarčna kultura v Goriških Brdih*. Ljubljana: Viharnik, 1997.

Sivec, Iva: Slapnik, draga vas domača ... Pretresljivo lepo in zapuščeno. *Goriška*, 16. 5. 2007, št. 5, str. 7.

Ščukovt, Andrejka: Kuhinja v Vipavski dolini v luči razvoja ognjišča in spreminjanja hišnih tipov. *Kronika* 55, 2007, str. 423–432.

Šolar, Blaž: *Idejna zasnova razpršenega hotela v vasi Slapnik* (diplomska naloga). Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, 2014.

Vilfan, Sergij: Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih. *Etnolog* 53, 1992, str. 137–151.

SPLETNI VIRI

<https://www.hribi.net/gora/korada/26/870>

<https://mapire.eu/en/euenmapfirstsurveylayers/>

<https://www.geoprostor.net/piso Brda/>

S U M M A R Y

The village of Slapnik in the Goriška brda

The article at hand sheds light on the principle of the spatial setting of the Slapnik settlement, the architecture and building typology of the village, the interplay of the lifestyle of its inhabitants with nature, and the work of master craftsmen who employed their skills and practices in building the settlement with the use of local materials.

Slapnik is a settlement in the Zgornja Brda which, due to its setting, fits well into the cultural landscape. A unique settlement in the Goriška brda region due to its urban concept and architecture, it was proclaimed the cultural monument of local significance. The oldest known information indirectly relating to Slapnik dates to the fifteenth or, rather, sixteenth century. The village experienced its greatest demographic growth at the turn of the twentieth century, when it counted about twenty building plots in the settlement itself and twenty-six land plots in its surroundings. Constructed strictly from stone, most buildings had more than one storey and they were accessible via interior or exterior staircases. Apart from the residential building, the typical homestead also comprised a wine cellar, a stable with a barn/a haybarn, a pigsty, a storage room for crops and meat products, a henhouse, and a woodshed. Most stables with haybarns, cellars, storage rooms, and woodsheds were freestanding buildings. Large agricultural surfaces were represented by vineyards and forests, followed by hay and grazing meadows. There were some fields and vegetable gardens. Courtyards only formed part of major homesteads.

Given its recognized cultural importance, we conclude that the houses with emphasized stone architectural elements were constructed deliberately. They are exposed to the sun and protected from unfavourable weather conditions, especially gale. Other important preserved buildings in the village are *spabnjenci* (outdoor kitchens) and wine cellars reflecting the characteristic local lifestyle at that time.

Today, the village is left abandoned, and the buildings are falling to ruin. Slapnik witnessed the greatest emigration after the Second World War, on the demarcation of the state border between Italy and Yugoslavia causing farmers to lose their crops market. Life in Slapnik became hard and the road network to connect the village with its Slovenian hinterland was never built. The last inhabitants left the village after the Friuli earthquake in 1976 and in the early 1980s.

Slapnik has recently come into the limelight at the announcement that the village would be the site of filming a reality show.

Vhodni porton na domačiji Slapnik št. 7 in št. 8 (foto: Andrejka Ščukovt, 2018).

Po razstavah

Žele(z)na dama. Kneginja s Kapiteljske njive

Na arheološki razstavi *Žele(z)na dama*¹ predstavljamo izjemen starejšeželeznodobni grob 34 v gomili XVI, raziskan leta 2004. Vseboval je izjemno bogate in številne pridatke, ki ga opredeljujejo kot knežji grob. Grob je datiran v drugo polovico 7. stoletja pr. n. št. s »podedovanimi« predmeti iz konca 8. stoletja pr. n. št.

Gradivo je bilo na restavriranju v restavratorskih delavnicah Römisch-Germanisches Zentralmuseum v Mainz (Nemčija), s katerimi Dolenjski muzej Novo mesto odlično sodeluje že od časa prvega kustosa arheologa Toneta Kneza. Gradivo je bilo leta 2012 predano v restavriranje in konzerviranje. No-

vembra 2019 je bilo vrnjeno nazaj »domov« in smo ga prav zaradi izjemnega pomena za razumevanje zgodnje faze starejše železne dobe kmalu predstavili javnosti. Razstava v Knezovi sobi stalne arheološke razstave Dolenjskega muzeja Novo mesto je bila odprta 13. decembra 2019 in bo na ogled do septembra 2020. Besedila so na voljo v slovenskem in angleškem jeziku.

Predstavitev groba XVI/34

Starejšeželeznodobno gomilo XVI na Kapiteljski njivi v Novem mestu je leta 2004 raziskala arheološka ekipa Dolenjskega muzeja Novo mesto pod vodstvom dr. Boruta Križa. Gomila, žal danes v kon-

Novo mesto, Kapiteljska njiva. Grob XVI/34 z najdbami in kamnito oblogo ob odkritju (foto: dr. Borut Križ).

¹ Arheološka razstava: *Žele(z)na dama. Kneginja s Kapiteljske njive*. Dolenjski muzej Novo mesto (zanj: Jasna Dokl Osolnik). Avtorica razstave: Petra Stipančič. Oblikovanje: Maja Rudolf Markovič. Prevod v angleški jezik: Amidas. Jezikovni pregled: Alenka Klemenc. Fotografije: dr. Borut Križ.

figuraciji terena neopazna, v tlorisu nekoliko ovalne oblike, velikosti 16 x 14 m, je vsebovala še 40 pokopov (34 opredeljenih skeletnih grobov ter 6 najdb). Ti so po večini pravokotne oblike s skrbno oblikova-

nimi stranicami, razporejeni v krogu, različno globoko vkopani v sterilno osnovo hriba. Glede na velikost grobne jame in pridatke v njej opredeljujemo, ali gre za pokop moškega, ženske ali celo otroka. V 25 primerih omenjene gomile so se ohranile sledi lesenih krst oziroma sledi grobne lesene konstrukcije, drugi organski ostanki, kot so kost, tkanina in usnje, pa so zelo redki. Grobni pridatki, zlasti kovinski, so prav tako zelo poškodovani. Poškodbe in uničenja grobnih pridatkov so posledica delovanja kislega dežja in obdelave poljedelske površine, saj je bila v preteklosti na območju grobišča njiva, kjer so uporabljali umetna gnojila in škropiva.

Gomila XVI je bila v uporabi skoraj 300 let. Najstarejši ohranjen grob v njej je centralni grob kneginje XVI/34 in predstavlja razkošno nošo dame starejše železne dobe v drugi polovici 7. stoletja pr. n. št.

Grob XVI/34 je v tlorisu pravokotna grobna jama, velikosti 315 x 145 cm, ki je bila do 60 cm globoko vkopana v sterilno osnovo hriba. Vsekakor gre za grob izjemno pomembne dame, o čemer pričajo številni pridatki. Centralna lega groba znotraj razporeditve grobov v gomili nakazuje poseben status pokojnice. To potrjuje domnevo o socialni strukturi družbe, kjer je pokojnica s tako bogatimi pridatki začetnica družine, ki je nato v gomilo za pokope uporabljala nadaljnjih 300 let. V jamo je bila položena krsta ali lesena konstrukcija, nanjo pa je bila naložena kamnita groblja. Kamnita obloga groba je izdelana iz

manjših dolomitnih kosov apnenca. Kamenje ni bilo položeno samo kot stranska obloga, ampak je verjetno pokrivalo tudi zgornji del krste. Na dnu grobne jame je bila zemlja črne barve s posameznimi deli pooglenele deske. Nad grobom so ležale kosti konja, njihova radiokarbonska analiza pa je pokazala, da je bil konj zakopan v prvi polovici 4. stoletja pr. n. št., kar je veliko kasneje od pokopa bogate dame.

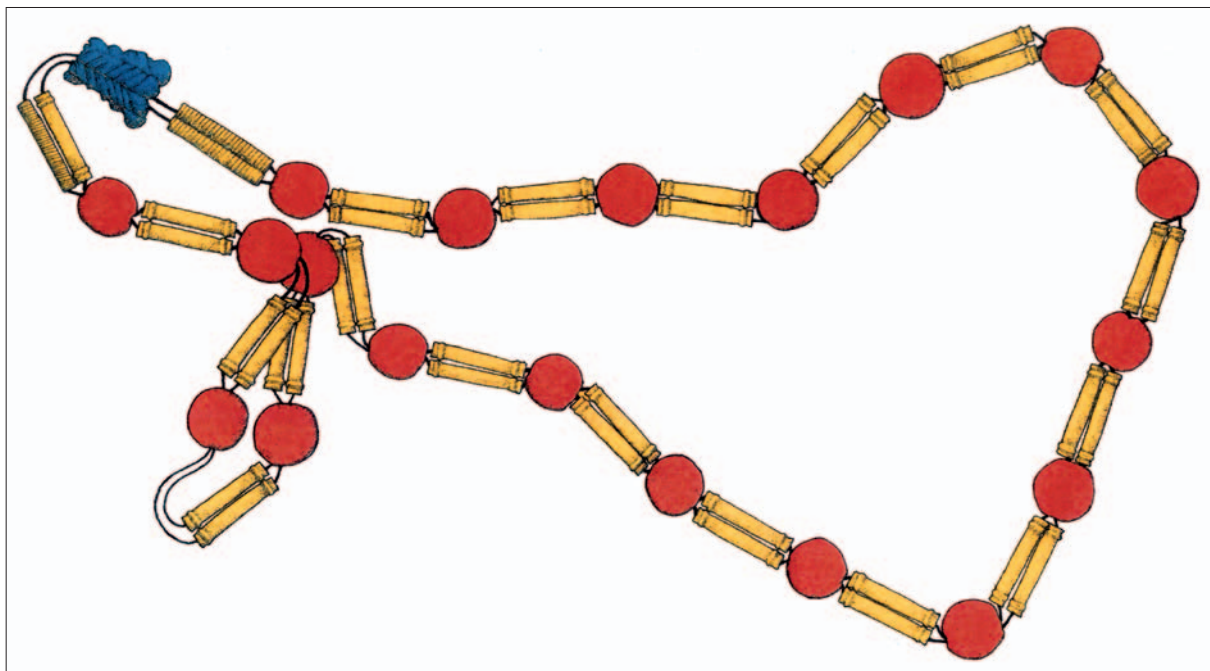
V grobu so se na predelu glave, med jagodami ogrlic, ohranili človeški zobje, deloma vidni že na terenu. Zobje so bili makroskopsko analizirani in fotografsko dokumentirani. Analize je opravila dr. Tamera Leskovar na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Zobje so zaradi prisotnosti bronaste zelenkaste barve, med konservacijo pa so bili premazani in se svetijo. Analize so pokazale, da gre za 30 zob. Večinoma gre za votle ostanke zobnih kron oz. sklenine, redko se je ohranil notranji del krone ali korenina. Glede na razvito korenino tretjega kočnika in obrabo griznih površin gre verjetno za osebo, ki je umrla v starosti med 20 in 30 let.

Grobni pridatki v grobu

Na podlagi položaja grobnih pridatkov opredeljujemo, da je bila pokojnica visoka med 160 in 165 cm. V zgornjem delu grobne jame (SZ del) so ležale ogrlice iz večjih in manjših jantarnih jagod, drobnih steklenih jagod ter jantarnih jagod z vmesnimi bro-

Novo mesto, Kapiteljska njiva, grob XVI/34. Bronaste fibule, jantarne in steklene jagode, bronaste in železne zapestnice ob odkritju (foto: dr. Borut Križ).

Risarska rekonstrukcija ogrlice iz jantarnih in steklene jagode ter bronastih razdelilcev (RGZM Mainz).

nastimi cevkami, ki so bile uporabljene kot razdelilci. Ob ogrlici je ležalo pet fibul-sponk za spenjanje obleke. Na vsaki roki je ležal komplet železnih zapestnic in votla bronasta zapestnica okrašena z iztolčenimi buncicami. Uporaba in prisotnost železnega

nakita, kot so železne zapestnice in bimetalne fibule, so značilne za zgodnjo fazo starejše železne dobe. Železen obročast nakit je znanilec nove prihajajoče dobe in poudarja pomembnost in prestiž pokojnice. Na SZ strani, v predelu pasu, sta bila železen nož in

Novo mesto, Kapiteljska njiva, grob XVI/34. Bronasto železna vaška vozlasta fibula (foto: dr. Borut Križ).

Risarska rekonstrukcija dame iz druge polovice 7. stoletja pr. n. št. (risba: Tamara Korošec).

šilo. Tik ob JZ vogalu na dnu grobne jame sta ležali lončeni vretenci. Pokojnica je imela ob svojem kompletu nakita, značilnem za drugo polovico 7. stoletja pr. n. št., dodano še nekaj nakitnih kosov iz konca 8. stoletja pr. n. št., ki sodijo po svojih značilnostih med dediščino oz. podedovane predmete. To so bronasto železni vaški vozlasti fibule, železne zapestnice in jantarna ogrlica v kombinaciji s bronastimi cevkami.

Takšni grobni inventarji s pridatki iz dveh različnih časovnih stopenj nam omogočajo ugotavljanje kontinuitete v skupnosti.

Med izjemne pridatke razstavljenega groba sodi bronasto železna dvozankasta ločna fibula tipa 5a/varianta 3 ali vaška vozlasta fibula. Ne samo oblika, tudi njena velikost potrjuje pomembnost pokojnice. Ob veliki fibuli je bila manjša bronasto železna fibula istega tipa 5a/varianta 2 z 10 bronastimi vozli.

Večja fibula je narejena iz dveh kovin. Osnova – lok, igla in noga – so narejeni iz železa, dodatno je na lok fibule vlitih 8 bronastih vozlov, noga fibule je prevlečena s fino okrašeno bronasto pločevino. Izjemoma se je ohranilo nekaj ostankov tkanine-oblačila, ki ga je fibula spenjala. Fibula je bila v postopku konzervacije rentgensko posneta. Izkazalo se je, da so bronasti vozli votli in vsebujejo manjše kovinske koščke, ki so ob premikanju povzročali ropot. Tako je imel bleščec in bogat nakit še zvočni dodatek.

Bogata in pomembna pokojnica, katere status odraža položaj groba v centralni legi, je svojo vlogo začetnice, ustanoviteljice družine, obogatila tudi s podedovanim nakitom.

Razstavo smo nadgradili z risarsko rekonstrukcijo dame, opremljeno z bogato nošo v naravni velikosti. Iskrena hvala Tamari Korošec za opravljeno delo. Arheološki predmeti so povečini zelo poškodovani. Ogrlica, sestavljena iz jantarnih jagod, steklene jagode in bronastih cevok, ni v celoti ohranjena. Ohranjene bronaste cevke, ki so služile kot razdelilci med jantarnimi jagodami, so precej poškodovane. Zato smo se odločili za izdelavo njihovega 3D modela in jih za predstavitev na razstavi tudi natisnili. Za optično konfokalno 3D mikroskopiranje arheološkega predmeta se zahvaljujem kolegom na Fakulteti za strojništvo v Ljubljani, Katedra za menedžment obdelovalnih tehnologij, Laboratorij za odrezavanje. Pri tisku 3D modela arheološkega predmeta pa nam je pomagal kolega dr. Rafko Urankar. Za končno podobo 3D razdelilcev je poskrbela mag. Zdenka Šalmič Pungerčar.

Arheološka razstava *Žele(z)na dama* je prikaz bogate noše izjemne dame – kneginje iz časa starejše železne dobe, ki je bila pomembna predstavnica vodilnega sloja takratne družbe. Ne samo za časa življenja v 7. stoletju pr. n. št., temveč tudi danes vzbuja občudovanje in zanimanje.

Petra Stipančič

Jubilej

Šestdeset let Marte Verginella

Da so šestdeseta nova štirideseta, ne bi moglo bolj veljati pri pisanju pričujočega teksta. Profesorica dr. Marta Verginella je namreč polna energije in raziskovalnih idej in razen njene bogate bibliografije, številnih raziskovalnih dosežkov in že prav zavirljive množice študentov, ki jim je predavala in nekaterim bila mentorica, prav nič ne kaže na to, da si po tradiciji slovenskega zgodovinopisja pravzaprav že zasluži tovrstni zapis. Obe avtorici tega zapisa, njeni podiplomski študentki, ki sva se spoznali čakajoč na govorilne ure prav pred profesoričnim kabinetom, sva se kar nekaj časa spraševali, če jo je na takšen način sploh smiselno predstavljati. Prof. dr. Marta Verginella je namreč v svoji raziskovalni in univerzitetni pedagoški karieri spremenila kar nekaj v svetu slovenske historiografije trdno zasidranih predstav in v marsičem posodobila in predrugačila študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Vsekakor študentov zgodovine tretjega letnika, ki nas je v svojem prvem študijskem letu na Oddelku za zgodovino FF UL poučevala Občo zgodovino 19. stoletja s seminarjem (1995/96), ni pustila indiferentnih. Njena predavanja so bila za razliko od mnogih drugih takrat, zanimiva, drugačna, barvna. V študij je uvedla literaturo mediteranskega prostora in predvsem nam študentom vzbudila občutek enakovrednih partnerjev v študijskem procesu, kar takrat še zdaleč ni bilo samoumevno. Mnoge študente v takratnem 3. letniku je povsem na novo navdušila za zgodovino, za socialno zgodovino, za mikrozgodovino, in nam pokazala, da je lahko pouk zgodovine dialog, da lahko svoje poglede izražamo, da je potrebna kritičnost, in da je interdisciplinarnost in vstopanje antropoloških, socioloških, filozofskih konceptov lahko pomemben sestavni del pouka zgodovine. Širila nam je obzorja tudi s pomočjo morda najbolj vsestransko dinamičnega obdobja v zgodovini sploh, dolgega 19. stoletja. Vsekakor je takrat na Oddelku za zgodovino po njeni zaslugi zapihal svež morski veter, ki je pregnal kar nekaj ljubljanske sivine, zamegljenosti in osrednjeslovenske samozadostnosti. Kot tržaški Slovenki, pripadnici slovenske manjšine v Italiji, ji je z obrobja slovenskega etničnega prostora uspelo prodreti v moški svet Oddelka za zgodovino FF UL, kjer je postala šele druga redna profesorica in ob prihodu edina ženska profesorica zgodovine na Oddelku.

(foto: Sašo Kovačič)

Primarno raziskovalno zanimanje dr. Marte Verginella je področje socialne zgodovine. S tega področja je svojo raziskovalno radovednost usmerjala v logično nadgrajevane tematike, kot so ustna zgodovina, zgodovina žensk in spola, spominske študije, mejne študije, nacionalne študije. Bila je ena prvih, ki je v slovensko zgodovinopisje uvedla metodološke pristope francoske historične antropologije in italijanske mikrozgodovine. Njene raziskave na področju zgodovine družine in historične antropologije predstavljajo pionirsko delo v slovenskem zgodovinopisju. Je ena od začetnic raziskovanja socialne in kulturne zgodovine prve in druge svetovne vojne, zgodovine žensk, antisemitizma in holokavsta v Sloveniji. Na teh področjih je poskušala z metodološkimi pristopi, ki so predstavljali novost v slovenskem zgodovinopisju, preseči primanjkljaj, ki je izhajal iz razdrobljenega stanja arhivskih virov. To je dosegla predvsem s preučevanjem biografskih in ustnih virov (rezultat katerih je bila posebna številka revije *Acta Histriae*, posvečena biografskim študijam). Njen glavni cilj je bil, da bi slovensko zgodovinopisje vzpostavilo stik z najnovejšimi evropskimi zgodovinopisnimi dognanji, zlasti tistimi iz romanskega sveta. Pogosto je sprožila kritične razprave o stanju in kakovosti zgodovinopisnih del ter o politični uporabi in zlorabah zgodovinopisja v Sloveniji in v širši regiji Severnega Jadrana. Leta 1999 in 2007 je na primer uredila dve posebni izdaji znanstvene revije *Quaestoria*, ki sta se ukvarjali prav s temi tematikami. Vseskozi se oglašča kot kritična intelektualka ob krepitvi sovranističnega gibanja in fašizma v Italiji.

Pomemben del njenega dela predstavljajo tudi t. i. mejne študije (*border studies*). V tem kontekstu se ukvarja zlasti z epistemološkimi vprašanji, ki izhajajo iz pisanja zgodovine v multietničnem okolju. Prof. dr. Marta Verginella se v njih osredotoča na zgodovinske akterje in akterke, ki jih običajne zgodovinske študije pogosto prezrejo, pripadnike manjšin, ženske. V svojih raziskavah je namenila posebno pozornost dnevnim migracijam žensk na slovensko-italijanski meji in preprostemu slovenskemu človeku, ki ga zaznamuje tok velikih dogodkov, vojne, vzpon fašizma. Rezultat tega dela je posebna izdaja znanstvene revije *Qualestoria* z naslovom »Sconfinamenti storiografici e attraversamenti di confine«, ki jo je uredila leta 2016.

Marta Verginella je leta 1984 diplomirala iz zgodovine na Leposlovni fakulteti Univerze v Trstu pri priznani profesorici dr. Luisi Accati z nalogo *Družinske strategije v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Leta 1995 je pod mentorstvom dr. Petra Vodopivca doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z disertacijo *Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Oporoke v Bregu (1819–1904)*. Njena disertacija je bila kasneje objavljena kot znanstvena monografija v slovenščini. Da je tema disertacije še vedno aktualna, priča denimo članek, ki je trenutno pred izidom v tujini in ki povzema nekatere ugotovitve iz disertacije, dopolnjene z novimi uvidi.

Poučevala je na slovenskih srednjih šolah v Trstu in Gorici in se v študijskem letu 1992/93 zaposlila kot stažistka asistentka Sociologije kulture na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V študijskem letu 1995/96 je predavala Občo zgodovino 19. stoletja na Oddelku za zgodovino in Historično antropologijo na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Od leta 1997 je kot docentka predavala Občo zgodovino 19. stoletja in Teorijo zgodovine na Oddelku za zgodovino FF UL, leta 2001 je bila izvoljena v naziv izredne profesorice, leta 2006 pa v naziv redne profesorice za področji Obča zgodovina 19. stoletja in Teorija zgodovine. Bila je štipendistka na Univerzi Ca' Foscari v Benetkah (1992), ustanove Alpe Adria na Univerzi v Celovcu (1994) in École des Hautes Études en Sciences Sociales v Parizu (2002).

Med letoma 1999 in 2001 je bila namestnica predstojnika Oddelka za zgodovino, v letih 2004/2005 pa njegova predstojnica. Od leta 2006 do leta 2010 je bila nacionalni koordinator za področje zgodovinskega pri Agenciji za raziskovanje Republike Slovenije.

Kot gostujoča profesorica je predavala in sodelovala tako z ISH – Fakulteto za podiplomski študij v Ljubljani kot na Univerzi na Primorskem, kjer je pomagala formirati tudi nekatere priznane zgodovinarje. V tujini je kot gostujoča profesorica sodelovala na številnih italijanskih, avstrijskih, nemških, španskih in hrvaških univerzah: na Univerzi Federico II

v Neaplju, Univerzi v Sassariju, Univerzi v Trstu, Univerzi na Dunaju, Univerzi v Zagrebu, Univerzi v Alessandriji, Univerzi v Hamburgu in Univerzi v Padovi. Leta 2005 je bila nosilka predmeta na Mediteranski katedri, ki jo je Unesco ustanovil na Univerzi v Valenciji. Še vedno se vsako leto udeležuje seminarjev na prestižni École des hautes études en sciences sociales (EHESS) v Parizu.

Marta Verginella je avtorica in soavtorica 12 znanstvenih monografij; nekatere so bile prevedene v druge jezike. Monografija *Il Confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena* je bila prevedena tudi v slovenščino in hrvaščino, potem ko je bila leta 2008 uvrščena na seznam najbolj branih zgodovinskih esejev v Italiji. Objavila je več kot 110 znanstvenih člankov in monografskih poglavij ter številna druga strokovna besedila. Napisala je 11 spremnih študij in 86 ocen in recenzij. Aktivno promovira slovenske historiografske dosežke v tujini in spodbuja izdajo prevodov tujih zgodovinskega študij v slovenskem jeziku. V nekaterih od teh prevodov je prispevala predgovore ali spremne besede (na primer: Luisa Passerini: *Ustna zgodovina, spol in utopija. Izbrani spisi*; Primo Levi: *Potopljeni in rešeni*; Carlo Ginzburg: *Sir in črvi*; in Mary Beard: *Ženske in oblast*). Kot urednica ali soavtorica je sodelovala pri izdaji več domačih in tujih zbirk znanstvenih člankov, vključno z enciklopedično zbirko biografij pomembnih slovenskih žensk z naslovom *Pozabljena polovica*, za katero je napisala uvodno študijo. Njena bibliografija odraža regionalno pomembnost in socialno mreženje v mednarodnih akademskih krogih, saj svoje znanstveno delo objavlja ne samo v slovenščini in italijanščini, temveč tudi v nemškem, hrvaškem, španskem, poljskem in drugih jezikih. Nekatera dela so bila prevedena v druge jezike, mnoga so bila objavljena pri priznanih mednarodnih založbah. Prav tako poskuša svoje ugotovitve in raziskave predstaviti tudi najširši javnosti in s tem prispevati k popularizaciji zgodovine in družboslovja.

Je članica različnih raziskovalnih ustanov in združenj, kot so: Slovenska matica v Ljubljani, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu, Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Društvo slovenskih zgodovinarjev, SISSCO ter uredništev (založba *Studia humanitatis*). Od leta 2015 je članica znanstvenega sveta vsedržavnega inštituta INSMLI v Milanu, od leta 2017 pa članica delovne skupine *Science to Science – Human TESI* (Trieste Encounters for Science and Innovation) v Trstu, ki pripravlja organizacijo dogodka Euroscience Open Forum (ESOF) 2020. Gre za bienalni dogodek posvečen znanosti, ki so ga od leta 2004 gostile različne evropske države. Posebnost tržaškega dogodka pa je program proESOF, s katerim želijo povezati in vključiti celotno regijo.

Na njeno pobudo so v Sloveniji predavali številni svetovno priznani raziskovalci, kot na primer: Luisa Passerini, Hervé le Bras, Maurizio Gribaudi, Sabina

Loriga, Luisa Accati, Giacomo Todeschini, Giovanni Levi, Claudio Povolo. Je članica uredništva *Acta Histriae*, *DEP: deportate, esuli, profuge, Europea*, *Philosophy kitchen: rivista di filosofia contemporanea*, *Quaestoria: bollettino dell'istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* in *Zgodovinskega časopisa: glasila Zveze zgodovinskih društev Slovenije*.

Vodila je tri nacionalne raziskovalne projekte: Pravna in politična zgodovina žensk na slovenskem (2009–2012), Multikulturalna prijateljstva in narodne vezi na presečiščih slovenskega, italijanskega in nemškega sveta 1848–1941 (2013–2016) in Ženske in prva svetovna vojna (2014–2017), in bila vključena v številne druge. Je prva slovenska prejemnica ERC projekta za uveljavljene raziskovalce na področju družboslovja in humanistike: EIRENE – Post-war transitions in gendered perspective: the case of the North-Eastern Adriatic region (2017). V tem projektu se ukvarja s prostorom severovzhodnega Jadrana, ki jo je zaznamoval in profiliral, z območjem, ki je vedno doživljalo pretese, premikanje meja, mednarodne konflikte, a tudi oblike iskrenega medetničnega sodelovanja. Skupina raziskovalk in raziskovalcev pod njenim vodstvom ugotavlja, kakšna je bila vloga žensk v teh procesih v prelomnih obdobjih

ob koncu prve in druge svetovne vojne ter po razpadu Jugoslavije, kako so na položaj žensk vplivali narodna in razredna pripadnost, poklic, starost, jezik, ekonomski položaj in migracije.

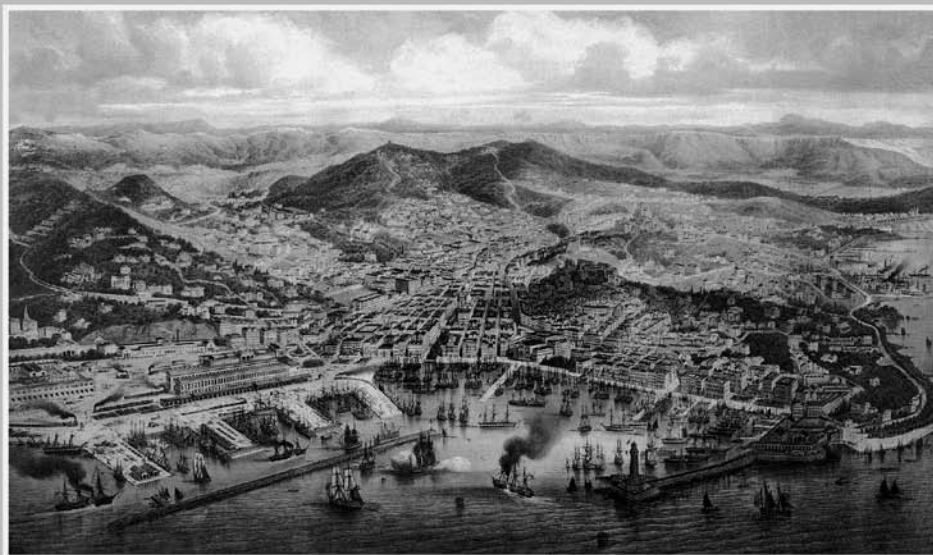
Veliko svojega časa je vseskozi posvečala mentorstvu in formiranju mlajših generacij zgodovinarjev in zgodovinarjev. Pod njenim mentorstvom so program mladega raziskovalca doslej zaključili trije zgodovinarji, bila je mentorica 17 doktorskim študentom in somentorica enemu doktorskemu študentu ter mentorica 9 študentom znanstvenega magisterija. Trenutno pod njenim mentorstvom raziskuje mlada raziskovalka Sindi Časar.

Profesorica dr. Marta Verginella nenehno snuje nove raziskovalne načrte in ideje, ki jih nato z vso vnemo uresničuje. Z mednarodnih konferenc in gostovanj prinaša nove zamisli, seznanjenost z najnovejšo literaturo, koncepti in teorijo, kar deli tudi s svojimi kolegi in kolegicami. S seboj prinaša dragoceno širino in tudi človeško prijaznost in odkritosrčnost, k njej se njeni študenti in študentke ter kolegi in kolegice namreč lahko vedno zatečemo po nasvet, ko ga potrebujemo.

Katarina Keber in Irena Selišnik

3 KRONIKA²⁰¹⁹ 67

IZ ZGODOVINE TRSTA

Ocene in poročila

Martin Bele: Pogumni vojaki in zviti politiki. Boji in spletke spodnještajerskih plemičev v 13. stoletju. Zbirka Studia historica Slovenica 13. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018, 151 strani.

Delo posega na področje politične zgodovine Štajerske v drugi polovici 13. stoletja, v čas, ko je vojvodina skozi boje in živahno politično dogajanje prešla izpod babenberške pod habsburško oblast in obenem izoblikovala korporacijo deželnega plemstva. Avtor se omejuje predvsem na Spodnjo, Slovensko Štajersko, pri čemer pa ne izpušča iz vidika za širše razumevanje pomembnih dogajanj na ravni vojvodine in cesarstva. Vendarle imamo pred seboj zaokroženo sliko spodnještajerskega plemstva, oris najpomembnejših rodbin ter njihovega vojaškega in političnega udejstvovanja.

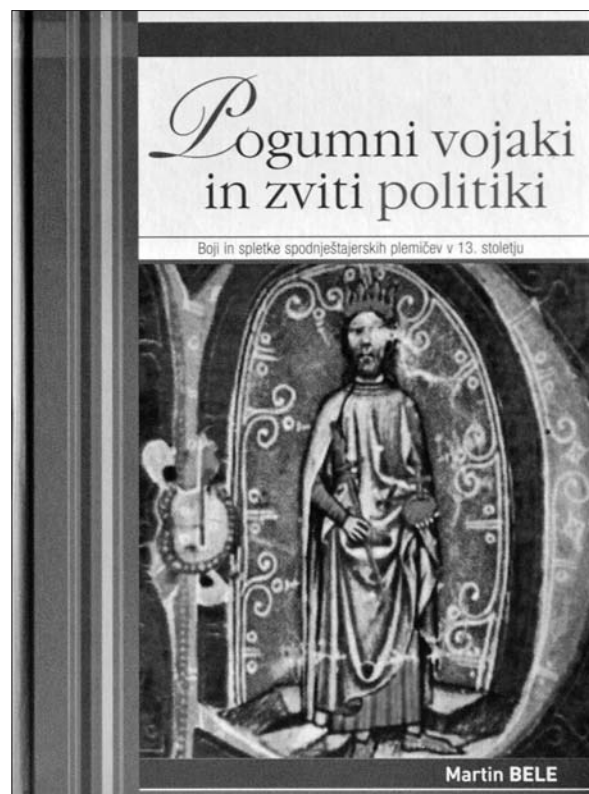
Avtor v prvem delu oriše politične razmere v širši regiji; izumrtje Babenberžanov, boj za njihovo dediščino in uveljavitev Habsburžanov v avstrijsko-štajerskem prostoru, v drugem pa izostri sliko na Slovensko Štajersko in njene plemiške rodbine, ki jih predstavi v kontekstu ministerialne pripadnosti, udeležbe v upravni strukturi in političnem dogajanju ter ustanavljanja samostanov – vmes zaradi boljšega razumevanja nekoliko širše razpravlja o deželnih zborih in upravni strukturi na nivoju celotne dežele.

Rdeča nit Beletovega prikaza političnih razmer v slovenskem delu Štajerske je vključevanje in delovanje posameznih rodbin v okviru štajerske deželne zveze oziroma sodelovanje v vojaških in političnih podvigih vsakokratnih vodilnih akterjev (štajerskega in koroškega vojvode, ogrskega in češkega kralja). V obravnavanem obdobju v tem pogledu izstopata dve rodbini; Ptujski, ki so se izvili izpod oblasti salzburških nadškofov in v rokah držali politični primatec v regiji celo drugo polovico 13. stoletja, in pa Žovneški, visokosvobodna plemiška rodbina, ki do konca 13. stoletja ni kazala političnih ambicij, vendar se je v začetku 14. stoletja bliskovito povzpela v krog štajerske politične elite. Poleg njih so opazno vlogo odigrali deželnoknežji ministeriali Mariborski, Vuzeniški, Rogaški in Marenberški, precej manj dejavne pa so bile ministerialne rodbine cerkvenih knezov. Le redkim se je uspelo izviti izpod nadzora svojih gospodov. Med plemstvom krškega škofa je to za

kratko obdobje uspevalo Ranšperško-Lemberškim, v okviru salzburške klientele pa takšnih primerov (z izjemo Ptujskih) sploh ni bilo. Do določene mere se je v štajerski politični prostor zaradi močnih posestnih oporišč (Planina in Podsreda) vključevala tudi izvorno kranjska formalno svobodna rodbina Svibenskih.

Prizorišče političnih razprav so v srednjeveških deželah predstavljali deželni zbori. Izvorno sodni zbori za deželno plemstvo, ki jim je načeloval deželni gospod – dežela je bila namreč skupnost deželnega plemstva, ki je bilo z gospodom povezano v personalni uniji – so obravnavali tudi najrazličnejša odprta vprašanja v deželi. V luči dokumentiranih štajerskih deželnih zborov v obravnavanem obdobju je v danes slovenskem delu dežele edino Maribor predstavljal pomembnejše politično središče; gostil je šest od okroglo štiridesetih deželnih zborov.

Aktivnost in vpliv posameznih plemiških rodbin sta se kazala tudi v opravljanju različnih upravnih služb. Na Štajerskem so v skladu z običajno srednjeveško ureditvijo obstajale tradicionalne dvorne službe

(maršal, komornik, stolnik in točaj), ki so se iz dvornih upravnih organov razvile v deželne in so tekom poznega srednjega veka postale dedne v posesti nekaterih vplivnih plemiških rodbin. V obravnavanem času so še imele pomembno vlogo v upravi dežele, pozneje pa je njihov pomen bistveno upadel na račun novih upravnih uradov, ki so se začeli pojavljati od zgodnjega 13. stoletja dalje. Najpomembnejši med njimi je bil urad deželnega glavarja s funkcijo namestnika odsotnega deželnega kneza, obenem pa sta se uveljavila še deželni sodnik in deželni pisar kot najvišji finančni uradnik (nekakšen ekvivalent kranjskemu in koroškemu vicedomu). Povsem v skladu s širšo sliko najdemo na teh funkcijah od slovenještajerskih rodbin v izdatnejši meri le Ptujске (v vlogi deželnih glavarjev, deželnih sodnikov in maršalov), mestoma pa še Mariborske, Treunske in Dravograjске.

Do neke mere, vendar ne povsem, se je vpliv posameznih rodbin kazal tudi v ustanavljanju samostanov. Ustanovitveni akt in obdarovanje cerkvenih ustanov sta nedvomno vsebovala komponento izkazovanja gospodarske in politične moči (Ptujski), še večjo težo pa je pri tem verjetno imela skrb za dušni blagor, izražena predvsem pri nekaterih obrobnejših rodbinah.

Knjigo zaključujejo in povzemajo solidno odmerjene sklepe misli, bralec pa se ob branju ali študiju lahko nasloni na številne nazorne tabele, zemljevide in genealoške preglednice. Delo lahko označimo kot prvo zaključeno obravnavo politične zgodovine prelomnega obdobja druge polovice 13. stoletja za ozemlje Slovenske Štajerske in predstavlja dobrodošlo pridobitev predvsem za slovenski nacionalni koncept srednjeveške zgodovine, ki se iz očitnih razlogov ne more omejevati na tedanje zaključene politične tvorbe, temveč se v precejšnji meri osredotoča na slovensko narodnostno ozemlje. Obenem pa v knjigi ne manjka novih ugotovitev, ki presegajo meje tega prostora, kar ji zagotavlja širši regionalni pomen.

Matjaž Bizjak

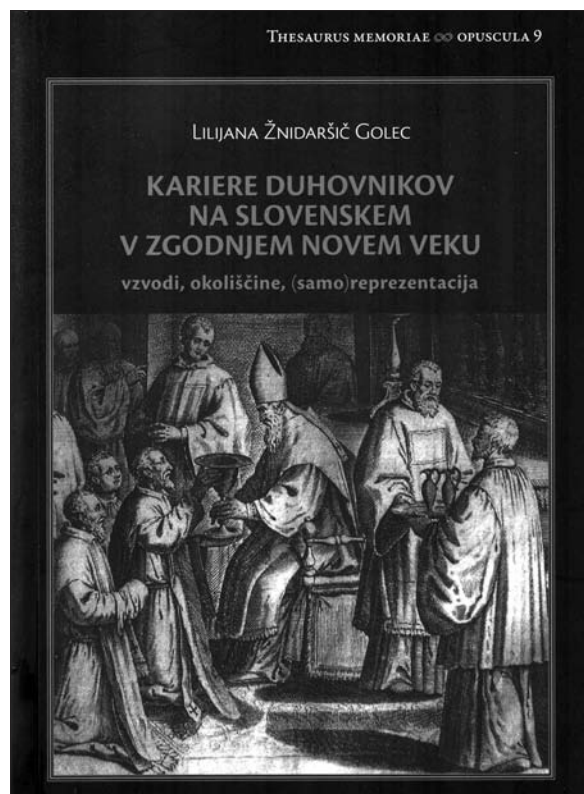
Lilijana Žnidaršič Golec: Kariera duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. Vzvodi, okoliščine, (samo)prezentacija. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, 223 strani.

Avtorica doc. dr. Lilijana Žnidaršič Golec je napisala izjemno pomembno delo, ki na podlagi premišljenega izbora protagonistov odstira ozadja življenj in delovanj duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. V berljivo pripoved ji je uspelo spretno povezati številne podatke, ki jih je zajela iz relevantne

literature, predvsem pa iz arhivskih virov. Tovrstno delo lahko napiše le avtor, ki zares do obisti pozna kontekst obravnavanega časa in specifičnost duhovniških služb ter njihovih nosilcev.

V uvodnem delu bralec predstavi smernice in kriterije tridentinskega koncila, ki so pogojevali oblikovanje zgodnje novoveške duhovščine, ki se je bistveno razlikovalo od predhodne dobe. Uvedba semenšč, vloga jezuitov in resnejši pristop pri poučevanju filozofskih in teoloških disciplin so razvidno prikazani na izbranih primerih duhovnikov, ki so se uspešno dvignili iz povprečja in za seboj pustili še v naš čas segajoče sledi svojega delovanja. Avtorici je uspelo dokazati interakcijo sorodstvenih, prijateljskih in interesnih mrež, ki so kandidatom za duhovništvo gmotno omogočile bivanje, študij (zlasti v tujini) in prejem višjih kleriških redov. Pri večini predstavljenih duhovnikov je moč opaziti vsestransko nadarjenost, ki se je kazala na glasbenem, umetnostnem, jezikovnem in intelektualnem področju. Številni od njih so postali mecen bratovščin, cerkvenih gradbenih podvigov in predvsem podporniki novih duhovniških kandidatov. Tovrstna skrb se je izražala v alumnatskih in štipendijskih ustanovah ter beneficijah in kanonikatih zasebnih kleriških ustanoviteljev.

K objektivnosti dela veliko prispeva tudi predstavitve kariernih nazadovanj in zastojev posameznih duhovnikov zaradi moralnih pregreh; zlasti priležništva in alkoholizma. Nekatere je za to doletela »pokora« v zaporu, zopet drugim se je disciplinskim sankcijam uspelo izmakniti.

Najuspešnejši so ustvarili bleščečo duhovniško in družbeno kariero, ki so jo znali tudi promovirati. Zelo posrečeno je avtorica v pripoved vtakala držo duhovnikov, ko se je približalo njihovo slovo s tega sveta. Zapuščinski inventarji so svojevrstno spričevalo njihove »marljivosti« pri pridobivanju zemeljskih dobrin, ki pa so jih ob koncu življenja v oporokah večinoma namenili za štipendijske, karitativne in mašne namene. Kakor da bi želeli prihodnjim rodovom duhovnikov omogočiti vse tisto, kar so prejeli sami; vse, kar imamo, je nenazadnje samo zastonjski dar, ki ga človek prejme v preudarno upravljanje. Svojevrstno popotnico živčim izražajo tudi nagrobni in drugi napisi, saj so tudi duhovniki umrljivi ljudje, ki pa so v svoji službi prvi poklicani oznanjati evangelijske vrednote, nenavezanost na dobrine, zemeljsko minljivost in končni smisel človeškega bivanja pri Bogu v nebesih. Duhovniške »karieriste«, ki so to razumeli, še danes slavimo, drugih pa se spominjamo za opomin, kakšen duhovnik pač ne sme biti.

Delo dopolnjujejo slikovne priloge, ki odgovarjajo posameznim vsebinskim sklopom. Seznam virov in literature je zares obširen in dokazuje avtoričino suverenost pri obvladovanju predstavljenih tematike. Posebno dodano vrednost njenemu delu daje občudovanja vredno število konzultiranih arhivskih dokumentov. Prav zaradi njih delo zapolnjuje dosedanje sive konture zgodovinopisnega vedenja o predstavljenih tematikah.

Metodološko in interpretativno je avtorica nalogo opravila odlično. Pri tem velja poudariti, da se je srečala s problematiko razpršenosti virov, ki jo je razrešila in sešila v berljivo pripoved navkljub množici raznovrstnih in na prvi pogled nezdržljivih podatkov. Študij arhivskega gradiva ji je omogočil, da je popravila tudi nekatere napake iz predhodno izdane literature. Delo je izvirno, saj je avtorici uspelo napraviti sintetično-analitični pregled obravnavane tematike in s tem zapolniti še eno vrzel v našem zgodovinopisju. Iskrene čestitke!

Matjaž Ambrožič

Drago Kolenc: Grajska gospoda iz raja na Krasu. Pivški graščini Ravne in Šilentabor. Pivka: Občina Pivka, 2019, 159 strani.

V lanskem letu je izšla knjiga Draga Kolenca za naslovom *Grajska gospoda iz raja na Krasu. Pivški graščini Ravne in Šilentabor*. V njej se avtor, ki se je tematike nekoliko dotaknil že v svojem predhodnem delu *Dober dan, Krpanova dežela: sprehodi po notranjskih poteh*, posveča zgodovini ter zgodbam dveh markantnih znamenitosti na območju današnje občine

Pivka in plemiškim rodbinam, ki so tam pustile svoj pečat. Knjiga je opremljena s številnimi slikami, ilustracijami, shemami in grbi. V njej nam avtor na poljuden, slikovit in bralcu prijazen način pripoveduje zgodbo o dvorcu Ravne v košanski dolini ter taboru oz. graščini Šilentabor na skalnatem robu, strateškem položaju na samem razvodju med Jadranskim in Črnim morjem. Obe graščini, ki sta med seboj oddaljeni približno 3 km zračne linije, se lahko opazi s ceste, ki od Pivke skozi dolino reke Reke pelje proti Ilirski Bistrici.

V prvem poglavju nam avtor želi nazorno prikazati izgled pivških krajev v 15. stoletju ter opisuje ljudski vsakdan, da si bralec lažje predstavlja pretekle čase. Pokrajina, ki je bila v Valvasorjevem času kamnita, je bila do leta 1507 pretežno pokrita z gozdovi. Hiše v 26 naseljih naj bi bile skromne, lesene ali kamnite in pokrite s slamnatimi strehami. V tistem času so razsajale različne epidemije, stalna grožnja pa so bili tudi turški vpadi. Cerkevno je bilo območje razdeljeno med župniji Slavina in Košana, prebivalstvo pa podložno graščinam v Postojni in na Premu. Tretji center, ki se je postopoma uveljavljal, pa so bile Ravne.

Prvotni lastniki gradu Ravne so bili plemiči Raunachi, ena najstarejših rodbin na Kranjskem. Po njih naj bi dvorec, prvič omenjen leta 1313 kot obrambni stolp, tudi dobil svoje ime. Sicer pa je rodbina, ki je med drugim služila oglejskemu patriarhu, devinskemu gospodom, goriškemu grofom in nazadnje Habsburžanom, nekoliko skrivnostnega izvora. Po nekaterih podatkih naj bi izhajali iz Italije in naj bi se pisali Ravignani, po drugih podatkih pa naj bi bili doma iz Ravenne in so nazadnje svoj priimek spremenili v nemško obliko – Raunach. Med njimi gre izpostaviti najslavnejšega med njimi, Bernardina Raunacha (1450–1526/31), kateremu avtor posveča tudi večji del poglavja. Bernardin je bil vojak in nosilec visokih državnih funkcij, upravljal je tudi s posestmi na Krasu in v Istri. Dal je zgraditi protitursko utrdbo Šilentabor, bil je cesarski dvorni svetnik, član kranjskega deželnega zbora, proslavil se je tudi v vojni z Benečani v letih 1509–1512. Kot izvrsten turnirski borec naj bi premagal tudi znamenitega Gašperja Lambergarja.

Bernardinov vnuk Baltazar Raunach (ok. 1537–1605) se je posvetil duhovniškemu poklicu in je postal stolni prošt v Salzburgu, kjer je tudi pokopan. Andrej Danijel pl. Raunach (1627–1686), ki je postal pičenski škof, pa je bil na lastno željo pokopan v domačem kraju, in sicer v cerkvi sv. Martina na Šilentaboru.

V poglavju o rodoslovlju nam avtor v opisni obliki predstavi pripadnike rodbine Raunach ter njihova sorodstvena razmerja in povezave. Zanimiv je npr. podatek, preko katerih dedičev in v kolikšnem lastniškem delu je ravenska posest prehajala iz roda v rod. Poleg tega lahko tudi izvemo, s katerimi rodbinami so bili v sorodu: npr. Lamberg, Lazarini, Rosetti, Barbo-Waxenstein, Porcia ...

Naslednje poglavje je namenjeno tržaški rodbini baronov De Leo. Jurij pl. Raunach je namreč leta 1617 posestvo Ravne prodal Francu Karlu iz tržaške patricijske rodbine De Leo. Ta je na Ravnah zdržala dobrih 100 let. Med njenimi (ravenskimi) člani se je kot dober gospodar in nadzornik protiturškega tabora zapisal zlasti Karlov sin Jeremija Peter (1591–1644).

Novo poglavje se je za gospostvo Ravne pričelo leta 1725, ko je prešlo v last rodbine Hohenwart. Po svoji pokojni soprogi Mariji Ani Šarloti pl. De Leo je Ravne podedoval Franc Karel grof Hohenwart. V tistem času je bila stavba prezidana iz renesančnega dvorca v baročno rezidenco z grajskim vrtom, ki je lepo viden na karti franciscejskega katastra in tudi na naslovnici obravnavane knjige. Rodbina Hohenwart naj bi iz nemških dežel prišla v slovenske kraje okoli leta 1000. Med njenimi pomembnimi člani, ki so imeli v lasti дворец Ravne, je treba omeniti zlasti Franca Jožefa Hanibala (1771–1844), ki se je živo zanimal za naravoslovje. Leta 1832 je izdal prvi vodnik po Postojnski jami, prav tako pa je pripomogel k ustanovitvi in razvoju Kranjskega deželnega muzeja (oz. današnjega Narodnega muzeja) ter napisal vodnik po njegovih zbirkah. Sledil mu je nečak Karl Žiga Hohenwart (1824–1899), politik, ki je zasedal pomembne funkcije: bil je dolgoletni član avstrijskega državnega zbora, kranjski deželni glavar, koroški deželni predsednik, cesarski namestnik v Zgornji

Avstriji, leta 1871 pa je postal ministrski predsednik avstrijskega dela monarhije. Lastnik gradu in Karlov naslednik je postal sin Hugo (1849–1905), ki je bil poročen z Izabelo (1858–1928) iz tržaške rodbine Marenzi, a je bil zakon brez otok. Po prezgodnji Hugovi smrti so ravensko posest podedovali Hugovi bratje skupaj z Izabelo, ki je po nekaj zapletih, z nakupom postala edina lastnica. Njena brata Karel in Gabrijel Marenzi sta kot dediča leta 1932 prodala posestvo Elittu Fornasariju, ki je bil lastnik domnevno vse do leta 1945. Kaj se je z dvorcem dogajalo med drugo svetovno vojno, ostaja v veliki meri neznano.

Podobno kot s preostalimi slovenskimi dvorci se je po drugi svetovni vojni z nacionalizacijo in preureditvijo začela njegova postopna degradacija. Sprva je v gradu potekal učiteljski tečaj, leta 1945 celo prvi na Primorskem. Med letoma 1953 in 1959 je bila v njem nižja kmetijska šola za učence iz vse Slovenije. S preselitvijo kmetijske šole na Ptuj se je začelo zanemarjanje, intenzivno izkoriščanje in propadanje dvorca, vse dokler ni dela posestva leta 2001 preuredila kobilarna Lipica.

Zaradi svoje posebnosti in usode sta zanimivo poglavje dobila tudi ravenska grajska knjižnica in arhiv grofov Hohenwartov. Grajski arhiv je bil ob prodaji posestva leta 1932 odpeljan na Dunaj oz. v Trst. Po ljudskem izročilu je veljalo, da so knjige in listine ob preurejanju gradu v stanovanja leta 1959 na dvorišču sežgali, vendar je bil to le del knjižne zbirke.

Drugi del naj bi po drugi svetovni vojni prepeljali v osnovno šolo v Prestranku, kjer je tudi ta v požaru stavbe leta 1976 zgorel. Tako se je ohranilo le kakih 50 knjig, ki so jih domačini kot zavržene predmete odnesli domov. Avtor nam v poglavju izpostavi nekatere od njih, npr. *Traite du vrai merite de l'homme* francoskega filozofa Charlesa François Nicolasa le Maitre de Clavilla. O vsebini vseh ohranjenih knjig pa pove več v prilogi.

Naslednje poglavje se z gradu Ravne osredotoči na grad in protiturško zavetišče Šilentabor. Ta je bil sprva postavljen kot protiturško zavetišče, s katerega so tudi opozarjali na prihajajočo turško nevarnost. Kot eno od najmogočnejših utrdb na Slovenskem ga niso osvojili ne Turki niti kmečki puntarji leta 1635, ampak ga je načel zob časa. Po zmanjšanju turške nevarnosti na začetku 17. stoletja ga niti dežela Kranjska niti domačini niso hoteli več vzdrževati, zato je začel propadati. V tamkajšnjem stolpu so si prebivališče uredili Raunachi, potem ko so prodali двореc Ravne, ter tam prebivali vse do konca 18. stoletja, ko je umrla zadnja lastnica. Ker od »silnega tabora« dandanes ni ostalo veliko, saj je v preteklosti služil kot priročan kamnolom za domačine, nam avtor poleg slik nekdanje veličine ter fotografij njegovih temeljev ponudi še opis zunanosti in notranjosti srednjeveške cerkve sv. Martina kot edinega vidnejšega ostanka tega kompleksa. Precej zanimanja nameni freskam v notranjosti, nastalih med letoma 1450 in 1460, ki prikazujejo prizore Kristusovega trpljenja, sv. Martina ter sv. Ahaca. Temu sledijo še tri nagrobne plošče članov rodbine Raunach: viteza Boltežarja († 1639), zmagovalca nad kmečkimi puntarji pri Šilentaboru, tržaškega glavarja Janeza Jakoba (1621–1665) in pičenskega škofa Andreja Danijela (1627–1686).

Na koncu poglavja se avtor poglobi še v prazgodovino in arheologijo lokacije Šilentabora, saj ta predstavlja eno od gradišč v verigi od Nanosa do Reke. Kot kaže, se je vojaška tradicija nadaljevala vse od prazgodovine preko Rimljanov, srednjega veka in novoveških dni.

V naslednjem poglavju nam avtor predstavi Ravne in Šilentabor kot graščini oz. gospoščini in poda vpogled v imenske sezname kmetov oz. kajžarjev ter obseg kmetij in kajž v urbarialnih registrih za gospoščini Ravne in Šilentabor v 18. stoletju. Pri tem ugotavlja, da je ravensko gospostvo obsegalo 129 kmetij, davek od pridvorne zemlje je znašal okoli 436 goldinarjev, od podložniške pa 222 goldinarjev, s kontribucijo 222 goldinarjev. Za razliko je takrat gospoščina Šilentabor premogla le šest kmetij, skupni davek je znašal okoli 111 goldinarjev, kontribucija pa 36 goldinarjev.

V zadnjem delu knjige nam avtor nudi vpogled v priloge, povezane s plemiškimi rodbinami in graščinami, velikokrat tudi s slikami originalnih dokumentov. Začne s seznamom podložnikov »pivških vasi« v urbarju graščine Prem leta 1498 ter »pivških pod-

ložnikov« v urbarju graščine Postojna iz istega leta. Zanimiv je tudi seznam ohranjenih knjig iz ravenske knjižnice. Ta obsega 49 knjig, izdanih večinoma v 18. stoletju, v nemškem, italijanskem, francoskem in slovenskem jeziku. Ne glede na to, da je to le fragment iz celotne knjižnične zbirke, lahko vidimo, kakšna tematika je zanimala plemiče z gradu Ravne. Sledi slovenski prevod listine o podelitvi baronskega naslova za Raunache iz leta 1661, ki ga je podelil cesar Leopold I. Nadaljuje z osmrtnico grofa Huga Hohenwarta v časopisu *Laibacher Zeitung*, z dne 5. aprila 1905. Nato sledita transkripcija in slovenski prevodi latinskih napisov na ploščah, vzdanih na cerkvi sv. Martina v Šilentaboru. Nazadnje nam predstavi odgovor dr. Marka Snoja z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU na vprašanje, kateri zapis imena posestva za graščino pri Pivki je primernejši – Ravne ali Rovne?

Kot zaključek Dragica Jaksetič v poglavju z naslovom »Stavbna dediščina za novi čas« skozi pripovedovanje predstavi zunanost in notranost dvorca Ravne, vrt, posestvo in okoliške stavbe v stanju, kakršno je dandanes v luči načrtov občine Pivka za eventualno revitalizacijo dvorca skupaj z izpostavo kobilarne Lipica kot novo komplementarno in reprezentančno turistično znamenitost na območju občine.

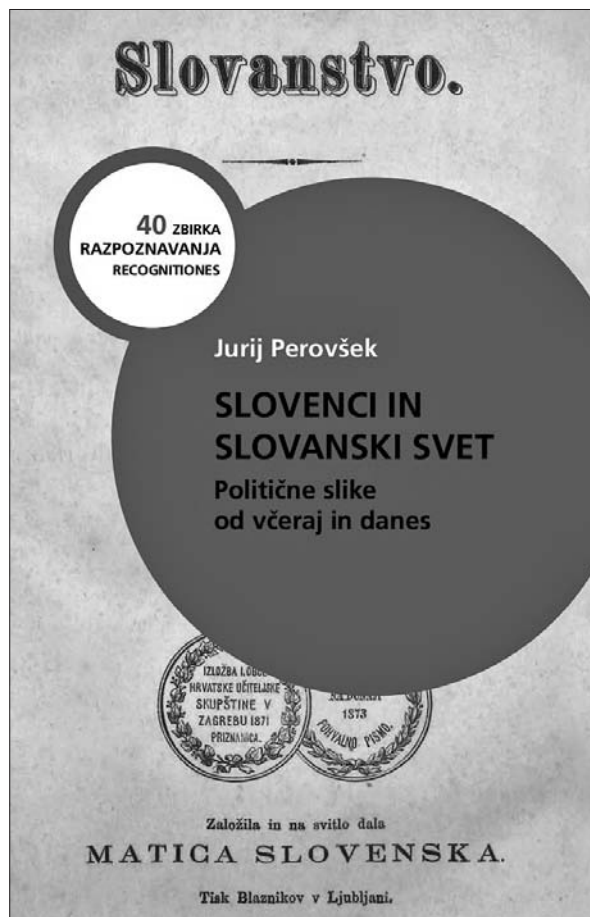
Gledano v celoti, je avtorju z vsemi podatki, ki jih je imel na voljo, uspelo napisati pomembno delo o plemstvu, gradovih ter njihovih usodah skozi čas na območju današnje občine Pivka. Knjiga tako predstavlja temeljno izhodišče za vsakogar, ki se želi poglobiti v nadaljnje raziskovanje plemiških rodbin Raunach, De Leo in Hohenwart ter zgodovine dvorca Ravne in Šilentabora. Je zanimiva in berljiva, zato se jo lahko bere tudi kot pripoved o davno minulih časih ter o življenju pomembnih in slavnih ljudi modre krvi v krajih, kjer je spomin na plemstvo nekoliko zbledel. Knjiga Draga Kolenca zato poskrbi, da te plemenite zgodbe ne utonejo v pozabo.

Igor Gardelin

Jurij Perovšek: Slovenci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, 303 strani.

Ko govorimo o vezeh, ki so jih Slovenci v preteklosti stkali s preostalimi slovanskimi narodi, nemara najprej pomislimo na njene pozitivne komponente, recimo navdušene izlive naklonjenosti ter zagotovila o medсловanski vzajemnosti, krvnem bratstvu in podobnem, ki so jih ob slavnostnih dogodkih pred sto

in več leti izrekli gostje iz drugih slovanskih držav. Morda se spomnimo tudi na zagrete povezovalne poskuse navdušenega slovanofila Ivana Hribarja, masykovstvo med slovensko mladino in romantične panslovanske koncepte, ki so v slovanski povezanosti videli močno fronto, ki se je sposobna boriti proti germanskim in romanskim vplivom. Odnosi med »bratskimi« Slovani pa vendarle niso bili konstantno tako prijetni in neproblematični.

V delu *Slovinci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes* je znanstveni svetnik za področje sodobne zgodovine z Inštituta za novejšo zgodovino dr. Jurij Perovšek osvetlil slovenske stike s slovanskimi narodi, ki, predvsem s pomočjo časopisja, zarišejo dogodke, osebe in pojave, ki so bili zlasti v prvi polovici 20. stoletja deležni pozornosti in polemik. Knjiga ni sintezni pregled, temveč gre za izbrana poglavja. V delo je vključena večina slovanskih narodov, manjkajo pa Slovaki in Poljaki. Odsotnost prvih je avtor utemeljil z že obstoječo kvalitetno študijo (*Med Tatrami in Triglavom* dr. Toneta Kregarja), glede drugih pa je ugotovil, da so bili poljsko-slovenski stiki pred drugo svetovno vojno le sporadični. V sklepu uvoda je avtor izpostavil ključno ugotovitev svojega dela, namreč »da je slovanstvo v prejšnjem stoletju vseskozi spremljalo slovensko politiko ter idejno in družbeno misel in s

svojim širokim razvojnim obsegom vplivalo na različne vrednostne zgodovinske položaje in odločitve slovenske skupnosti.«

V prvem sklopu z naslovom *Narodni boji in coup d'état* sta analizirana primera iz Češke in iz Bolgarije. Slovenski stiki s Češko so analizirani v kontekstu dogajanja v avstrijski socialnodemokratski stranki, ki se je leta 1897 preoblikovala v federacijo nacionalnih strank, pri čemer pa naj bi pri strokovnem boju za pravice avstrijskega delavstva vodili internacionalno politiko. Temu so se med letoma 1910 in 1912 uprli v Češkoslovaški socialnodemokratski stranki, kjer so nasprotovali centralističnemu načinu vodenja boja, saj se je izkazalo, da nemški socialni demokrati izrabljajo internacionalizem za izvajanje nemške hegemonije. Kljub domnevno nadnacionalni naravi stranke je postalo jasno, da ima nacionalna identiteta tudi tu pomembno vlogo. V Jugoslovanski socialdemokratski stranki so se z zapisi v domačem tisku postavili na avstrijsko stran in češki protest razumeli kot separatistično kršenje internacionalističnega načela. Po drugi strani so tako v slovenskem liberalnem kot katoliškem taboru dali prav Čehom, svojo podporo pa so utemeljevali zlasti s slovansko vzajemnostjo v boju proti nemškim nasprotnikom.

Stiki z Bolgarijo so raziskani na primeru premiera Aleksandra Stambolijskega, ki je bil leta 1923 kot že tretji bolgarski premier ubit v atentatu. Stambolijski je vodil specifično prokmečko, toda nekomunistično politiko, s Kraljevino SHS pa je bil v dobrih odnosih, saj se je obvezal preganjati člane protijugoslovanske organizacije VMRO z bolgarskega ozemlja (četudi je bil za kralja Aleksandra usoden atentator, rojen v Bolgariji), zarisal pa je tudi prve načrte za združenje obeh držav v eno federativno entiteto. To je bila edina pozitivna stvar, ki jo je večina slovenskih strank in časopisov imela povedati o njem, saj so ga sicer vsak po svoje ocenjevali kritično in negativno, z edino izjemo Samostojne kmetijske stranke, ki je delila podobna prepričanja. Tako o Stambolijskem kot o Bolgariji na splošno je slovenski tisk skozi celotno medvojni obdobje pogosto poročal.

V naslednjem sklopu (*Rusija, Rusi in oktobrski revolucionarni prelom*) so zbrana poglavja, posvečena carski Rusiji in Sovjetski zvezi od začetka prve do začetka druge svetovne vojne. Prvo poglavje se osredotoča na leto 1914 in analizira poročanje slovenskega tiska o Rusiji v nekajtedenskem obdobju med smrtjo ruskega poslanika Hartwiga v Srbiji in začetkom spopadov. Slovenska katoliški in liberalni tabor sta vsak na svoj način poročala o vse večji ruski vpletenosti v avstrijsko-srbsko konfrontacijo, pri čemer sta izražala vse ostrejša protiruska stališča in na koncu zatrjevala, da je Rusija povedla svet v vojno. V časopisnih stolpcih *Slovenca* in *Slovenskega naroda* je bila Rusija naslikana kot hladno preračunljiva, uničujoča tvorba, ki s svojim domnevnim patronatom nad Slovani povzroča le razdor in trpljenje.

Nastavki iz tega poglavja se smiselno razvijajo v naslednjem poglavju, ki tematizira pisanje slovenskega tiska o spopadih z rusko vojsko. Za oba osrednja slovenska časopisa spopadanje Slovencev z Rusi, pa tudi Srbi in Crnogorci, ni bilo nekaj spornega ali problematičnega; *Kaisertreue* je bila še vedno močnejša od občutka slovanske vzajemnosti, četudi so se ruski vojaki včasih sklicevali na to povezanost in skušali doseči prekinitev streljanja. Slovenska hladnost do pozivov z druge strani frontne črte je presešla bojna polja in se v presenetljivo brutalni obliki odrazila v odnosu do srbskih civilistov. Perovšek v poglavju naniza vrsto pričevanj, med katerimi morda najgloblji vtis pusti poročanje Frana Milčinskega o dogodkih v Šabcu. Le občasno so se v slovenskem tisku pojavljale nekoliko boljše ocene ruskih nasprotnikov, recimo priznanje njihove vztrajnosti in poguma ali pa misli iz razprave dr. Franceta Grivca, ki je Ruse predstavil v bolj kompleksni luči kot zgolj krvoločne sovražnike.

Naslednje poglavje je posvečeno wranglovcem, vojakom ruske carske vojske pod poveljstvom generala Petra Nikolajeviča Wrangla, ki so se po ruski državljanski vojni naselili v Jugoslaviji – in za katere se v zadnjih letih zanima tudi širša javnost, ki je spremljala srbsko serijo *Senca nad Balkanom*. Jugoslovanske oblasti so wranglovcem med drugim namenile službo obmejne straže, tudi na slovenskem območju, kjer pa so hitro postali nepriljubljeni. Domačini in slovenski tisk so se ne glede na svojo politično usmerjenost v en glas pritoževali nad njihovim surovim obnašanjem, gospodovalnostjo, nošenjem tujih (carističnih) simbolov in tudi zločinskostjo, med katerimi izstopa posilstvo osemletnice na Štajerskem. Zaradi pritožb in komentarjev so bili wranglovci leta 1922 na slovensko olajšanje odpoklicani z meja, vojaki pa so v naslednjih letih postali dober teren za gojenje profašističnih in pronacističnih stališč.

Med osebnostmi Sovjetske zveze, ki so pritegnile največ pozornosti slovenskega tiska, je bil nedvomno Vladimir Iljič Uljanov – Lenin. Perovšek je ugotovil, da je kovačeva kobila res bosa, saj so o Leninu ob njegovih smrti leta 1924 paradoksalno še najmanj pisali slovenski komunisti, precej več prostora pa so mu namenili časniki liberalne in katoliške proveniencije. Razumljivo je, da so ga tu ocenjevali precej bolj kritično, toda zanimiva je Perovškova ugotovitev, da so pisci in novinarji v katoliškem taboru voditelja oktobrske revolucije na svojstven način občudovali, četudi bi bili v ideoloških načelih le stežka bolj vsaksebi. Kljub poudarjanju njegovih avtokratskih prepričanj, ki so stremela h krvavi preobrazbi vseh in vsakega, so Lenina ocenjevali tudi kot svojevrstnega genija. Ne glede na vse žrtve je z izredno energijo in odločnostjo dejanj dosegel stvari, ki so bile pred letom 1917 nepredstavljive, s čimer se je za vedno zapisal v svetovno zgodovino; slovenskemu katoliškemu taboru morda ni bilo pogodu, da se je to zgodilo, vendar je to dejstvo sprejel.

Naslednje poglavje se podaja na polje slovenskega časopisnega diskurza o menihu, domnevem čudodelnem zdravilcu in zaupniku carskega para Grigoriju Jefimoviču Rasputinu, eni najbolj razvpitih oseb zadnjih dni carske Rusije. Slovenski tisk ga je prvič omenil že leta 1912 in o njem vsakič pisal nenaklonjeno. Ob svoji nasilni smrti leta 1917 je ponovno pristal v središču zanimanja, ki se je brez prekinitve nadaljevalo v medvojnem času, saj so o njem objavljali številne senzacionalistične članke in feljtone, ki so iz razvpitega pokojnika ustvarjali mitsko osebnost. Na ta pojav so kritično opozorili le v delavskem taboru. Zanimanje se je nadaljevalo celo skozi drugo svetovno vojno, po njej pa je za več desetletij potihnilo. Slovenec, ki se je morda najbolj poglobljeno ukvarjal s fenomenom Rasputina, je bil Vladimir Bartol, ki so ga, kot je dokazal z *Alamutom*, pritegovale mitske osebe z domnevno nadzemskimi močmi. Rasputin za Bartola ni bil slepar ali blaznež, posedoval pa je specifično moč, s katero je zlahka pritegnil ljudi.

V zadnjem poglavju »ruskega« sklopa knjige, ki je tudi najboljše od vseh, je predstavljen odnos slovenske meščanske politike do oktobrske revolucije in novega sistema, ki je iz nje nastal. Stališče, ki je prevladovalo med meščanskimi strankami, je bilo kakopak odklonilno, saj so politiki ter pisci opozarjali na totalitarizem novonastale Sovjetske zveze, antireligiozno usmerjenost, slabe gospodarske rezultate, teror nad nasprotniki režima in civilisti, utopičnost njenih ciljev itd. Če je katoliški tabor Leninu še priznaval poteze genija, pa je državo, ki je nastala iz njegovega boja, obravnaval izključno negativno, tako da je izjavljanje antikomunistične usmerjenosti postala in ostala stalnica slovenskih meščanskih strank. Kljub temu stališča niso ostala omejena le na pavšalne napade v časopisju, saj je publicist Fran Erjavec, ideološko blizu stališčem SLS, leta 1937 izdal nad 500-stransko študijo *Komunizem in komunistična Rusija*, ki jo je Perovšek kot prvi slovenski zgodovinar podrobneje razčlenil in dokazal, da je to malo znano delo dobro informirano in strokovno utemeljeno.

Sledi še tretji in zadnji sklop, *Od jugoslovanstva do slovenske države*, ki obsega dve poglavji. Prvo poglavje je v resnici koncizen pregled jugoslovanske ideje od njenih prvih zametkov do ukinitve naziva ZR Jugoslavija. Bralec se sprehodi skozi vse ključne razvojne točke tega koncepta, od njene »prazgodovine« pri Vinku Pribojeviću in rojstva v okviru Gajevega ilirizma do prvih izrab ideje z Garašaninovim *Nacertanijem* in Starčevičevimi prohrvaškimi idejami. Sledijo še preporod koncepta s škofom Strossmayerjem na čelu, razne interpretacije iz časa pred in med prvo svetovno vojno, kompleksen nastanek Kraljevine SHS, državna politika jugoslovanskega unitarizma (ki je imela v ozadju poteze srbske hegemonije) in njeni nasprotniki, preformuliranje pomena jugoslovanstva v federativno smer, ki je nastalo v okviru partizanskega gibanja, ter kopicenje problemov, ki so

se kljub deklarativni uveljavitvi tega načela v povojni Jugoslaviji pojavljali vse do eskalacije ob začetku devetdesetih let 20. stoletja in krvavega razpada države – in s tem (verjetno) propada ideje jugoslovanstva. Jedrnatost tega poglavja ne omejuje njegove informativnosti, saj je na le 24 straneh podan kvaliteten pregled razvoja jugoslovanske ideje, ki bo nedvomno koristil tako študentom zgodovine kot tudi širši javnosti (morda tudi zainteresiranim tujcem, če bo zapis preveden v angleščino).

Zadnje poglavje, *Iz razmisleka o Sloveniji*, sega onkraj zgodovinopisnega okvira, ki je bil merodajen za preostanek knjige, saj v obliki eseja raziskuje slovensko sedanost. Perovšek pri pretresu in končni bilanci treh desetletij slovenske samostojnosti ni najbolj optimističen. S pomočjo razmeroma svežih citatov iz slovenskega časopisja (zgodovinar se, morda po poklicni deformaciji, niti v zapisu esejističnega karakterja vendarle ne more ogniti citiranju) opozarja na zločine, napake, pomanjkljivosti, neumnost, pohlep in druge človeške šibkosti, ki so krive, da današnja slovenska realnost še zdaleč ne dosega svetlih idealov iz leta 1991. Perovšek sproti opozarja tudi na dosedanje zgodovinopisne raziskave o tej najnovejši slovenski zgodovini in ugotavlja, da o tematiki že obstaja več kvalitetnih raziskav, vseeno pa je področje še vedno polno novih izzivov.

V zaključku dela sledijo še povzetek vseh poglavij v slovenščini in angleščini, seznam virov in literature na 24 straneh, imensko kazalo ter beležka o avtorju.

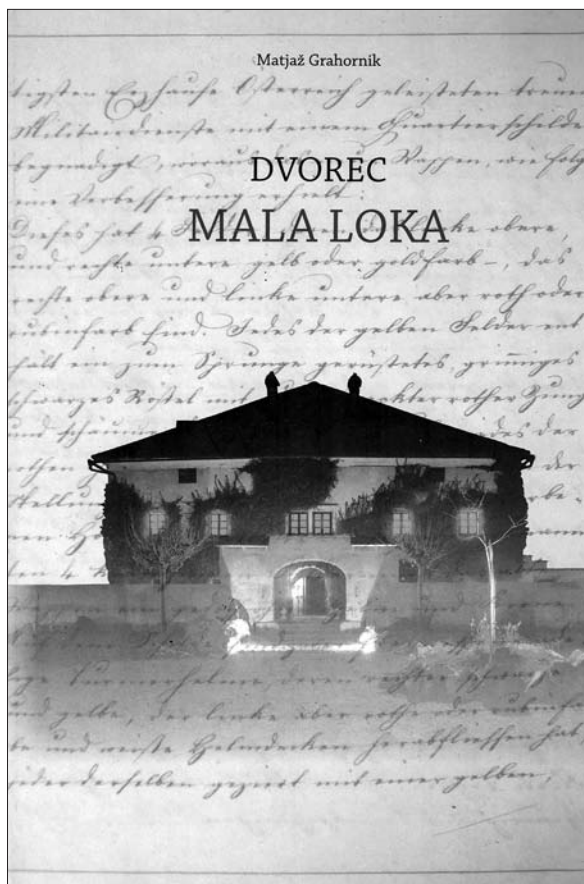
Slovenci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes je delo, v katerem je s pomočjo izbranih oseb, dogodkov ali pojavov, ki so zbujali pozornost Slovencev in slovenskega tiska, naslikana podoba slovensko-slovanskih odnosov, ki so bili konfliktni pogostejše, kot bi si morda predstavljali. Slovansko bratstvo, ki so ga navdušeno poudarjali, je imelo svoje meje; politične, ideološke, kulturne in druge razlike so pogosto prevladale nad percipiranim bratstvom. Perovškova knjiga je v tem smislu prispevek k razbijanju nekaterih sicer ne pogosto javno izrečenih, toda vseeno prisotnih, »naravnih« prepičanj o tem, da so Slovani vedno držali skupaj, s čimer so se lahko zoperstavili nakanam vseh sovražnikov. Obilica citiranih časopišnih člankov, ki se večkrat razlijejo čez dobro polovico strani, temeljito utemljuje predstavljena spoznanja in omogoča posebej zainteresiranemu bralcu, da sam raziskuje naprej. Zaključno, esejistično poglavje pa ponuja ne ravno optimističen, toda vseeno logičen sklep, da Slovenci niso (bili) le v sporih z drugimi pripadniki iste etnične in jezikovne skupine, temveč da najbolj trdovraten in neprijeten boj vse do danes bijejo sami s sabo.

Ivan Smiljanič

Matjaž Grahornik: Dvorec Mala Loka. Sledi časa in lastnikov. Trebnje: Knjižnica Pavla Golie, 2017, 205 strani.

Slovenska kastelološka literatura je od leta 2017 bogatejša za monografsko delo o zgodovini še enega zgodnjenovoveškega dvorca. Knjiga Matjaža Grahornika o Mali Loki pri Trebnjem je nekoliko posebna po tem, da je nastala na pobudo oziroma po naročilu lastnika dvorca, slikarja Dušana Vincenca Sparowitza Malološkega, ki je razpadajoči malološki dvorec kupil pred dobrimi tremi desetletji, ga postopoma obnovil in mu navdihnil novo vsebino. Zgodovinar je več kot štiristoletno zgodovino dvorca ovekovečil v skladu s postulati stroke, a je imel od samega začetka pred očmi tudi širši spekter bralcev oziroma uporabnikov, saj jim je vrsto pojmov pojasnil na karseda razumljiv in prijazen način. Tako se v uvodni besedi pomudi pri razlagi načina pisanja osebnih imen in priimkov, plemiških nazivov in citatov iz izvornikov, v nadaljevanju (Kaj je grad?) pa predstavi grajsko terminologijo in s tem utemljuje odločitve, zakaj bo Malo Loko dosledno označeval kot dvorec. Na koncu ne postreže le s seznamom virov in literature ter z imenskim kazalom, ampak ponudi bralcu še koristen slovarček manj znanih besed.

Grahornikova monografija se uvršča med tiste »grajske zgodovine«, ki so rezultat dela enega samega avtorja, po stroki zgodovinarja. Slednje se prepoznavno izraža v načinu pristopa in ubeseditve, vendar pri tem niso ostali zanemarjeni izsledki drugih ved, začenši z arheologijo. Kot uvodoma navaja avtor, so posamezna obdobja malološkega kraja in dvorca predstavljena na osnovi (ne)objavljenega arhivskega gradiva, arheoloških, zgodovinskih in drugih študij, člankov, publikacij in spominov, besedilo pa dopolnjuje bogato ilustrativno gradivo.

Knjiga je razdeljena v osem glavnih poglavij, od katerih so daljša in težiščna smiselno razdeljena v podpoglavja, nekatera od teh pa se členijo še v eno stopnjo podpoglavij. Bralca bo morda presenetilo, da je avtor v prvem poglavju posegel vse do najzgodnejše prisotnosti človeka na širšem območju Male Loke in na kar 15 straneh obdelal (pra)zgodovino do prihoda Slovanov. Tega ni storil brez razloga, saj stoji dvorec na mestu prazgodovinske naselbine, kjer so našli kamnito sekuro in poznejše ostanke rimskih grobov in poslopij. Na podlagi literature je v naslednjem poglavju podan precej natančen pregled razvoja malološkega območja v srednjem veku s poudarkom na posesti cistercijanske opatije v Reinu pri Gradcu, iz katere se je v 16. stoletju izločila posest novonastalega dvorca Mala Loka. Okoliščine njegovega nastanka, povezane s finančno krizo reinskega samostana, obravnava tretje poglavje, v katerem spoznamo zakupe in zastave samostanske posesti na Dolenjskem v 16. stoletju, ko se sam dvorec in njegova posest v razpoložljivih virih še spretno izogibata izrecni omembi. Do zgraditve neutrjenega stolpastega dvora, kot ga na najzgodnejši upodobitvi prikazuje Valvasor (1679), bi glede na ohranjene viře lahko prišlo v drugi polovici 16. stoletja, posest plemiškega sedeža v Mali Loki pa je prvič neposredno omenjena v začetku 17. stoletja, potem ko je leta 1607 z dokončno prodajo prešla iz samostanskih v zasebne roke. Še skoraj vse 17. stoletje je o dvorcu, njegovi posesti in lastnikih znanega zelo malo, nakar se leta 1686 z vidika virov odpre povsem drugačno obdobje.

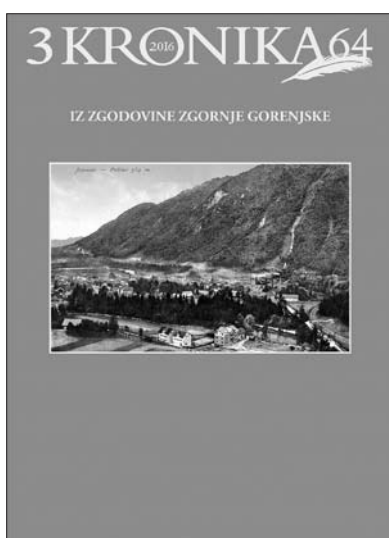
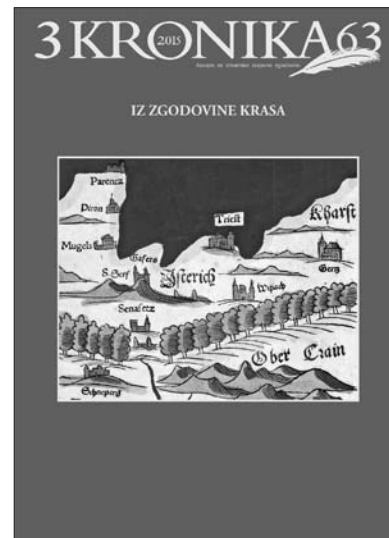
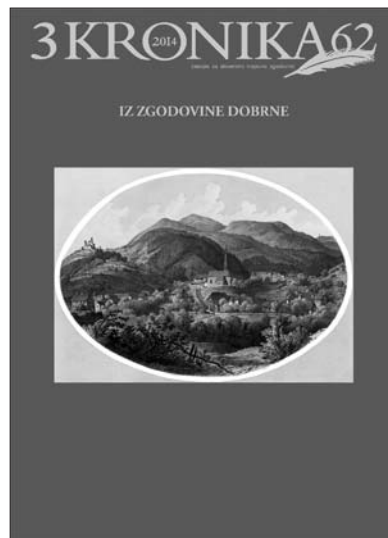
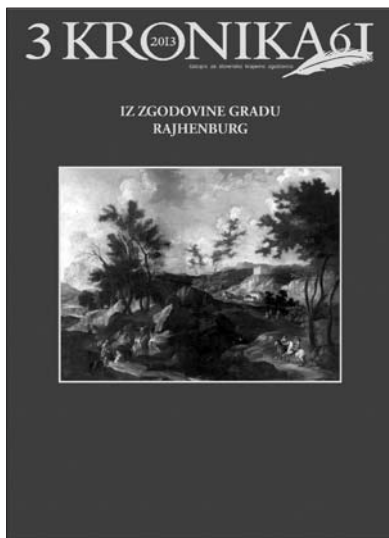
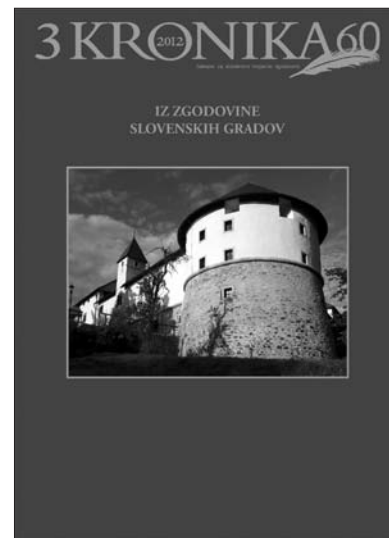
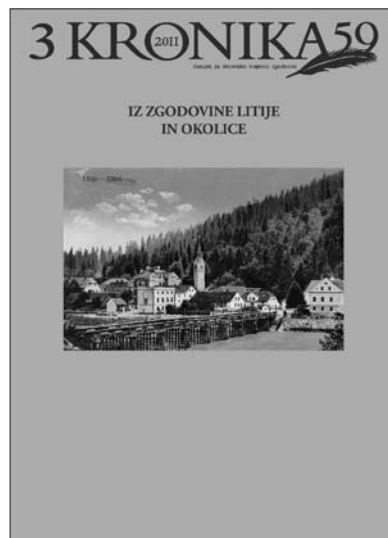
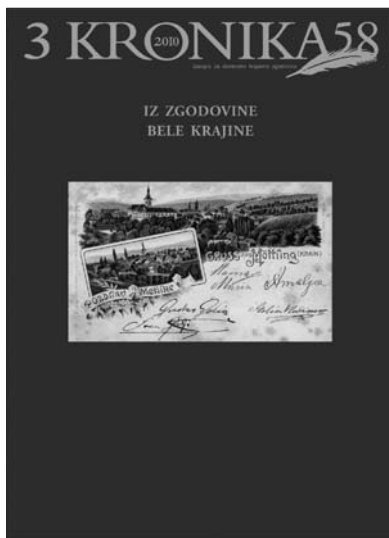
Glede na obseg in intenzivnost obravnave so težiščna tri poglavja, ki obravnavajo vsako po eno rodbino plemiških graščakov od zahajajočega Valvasorjevega stoletja do prve svetovne vojne: malo pred

nakupom Male Loke poplemenitene Lukančiče, v začetku 18. stoletja priženjene pl. Widerkherne-Widerspache in sredi 19. stoletja priženjene ter takoj zatem poplemenitene Terbuhoviče pl. Schlachtschwerte, pravoslavno častniško rodbino s Hrvaškega. Prikaz treh sorodstveno povezanih rodbin lastnikov v 231-letnem časovnem razponu temelji v največji meri na genealoških raziskavah, pri katerih poseže avtor vse do najzgodnejših ugotovljivih prednikov, in na zapuščinskih inventarjih, v luči katerih predstavi gnotne in kulturne razmere maloloških graščakov. Minuciozna obravnava inventarjev pokojnikov do posameznega predmeta natanko je posebej dobrodošla za druge raziskovalce, ki jim je avtor olajšal delo s pojasnitvijo nekaterih manj znanih izrazov. Na drugi strani pa bi bilo za celovitejši prikaz gospodarskega stanja maloloških graščakov in posesti koristno pritegniti v obravnavo tudi katastrofe od terezijanskega naprej.

V sklepnem poglavju knjige je pregledno predstavljeno zadnje stoletje Male Loke od leta 1917, ko je dvorec s posestjo kupila dežela Kranjska. Desetletje gospodarjenja na posestvu v državni lasti ni prineslo želenih uspehov, dokler ga niso leta 1929 prevzele šolske sestre, ki so do srede druge svetovne vojne v temeljito preurejenem dvorcu vodile banovinsko kmetijsko-gospodinjstvo šolo za dekleta. Po »odslovitvi« sester jeseni 1945 je malološki dvorec še poldrugo desetletje gostil gospodinjstke tečaje, gospodinjstvo in kmetijsko šolo, nato pa je zapuščen in prepuščen propadanju leta 1989 končno spet dočakal pravega polnokrvnega gospodarja.

Monografija Matjaža Grahornika ponuja zao krožen zgodovinski pregled razmeroma malo znanega, a ne tako nepomembnega dolenjskega dvorca. Prinaša vrsto novih spoznanj in predstavlja s svojim osrednjim delom zlasti dragocen prispevek k preučevanju plemstva na Slovenskem. Zahtevnejši bralec bo nemara pogrešal nekaj sklepnih misli o glavnih ugotovitvah. Te bi bile v povzetku dobrodošle tudi za širše bralstvo, tako kot bi lahko dal delu dodatno težo povzetek v tujem jeziku, kar bo sicer zlahka uresničljivo ob morebitnem ponatisu.

Boris Golec

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronicke (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronicke (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)